

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ISSN 2219-2654

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Збірник наукових праць

№3(44) 2017

Том 3

Сєвєродонецьк 2017

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ
№ 3(44) 2017 Том 3**

Збірник наукових праць
Засновано у 2001 році

Засновник:
**Східноукраїнський національний
університет
імені Володимира Даля**

Збірник зареєстровано
Міністерством юстиції України
Свідectво про державну реєстрацію
серія KB № 15358-3930P
від 05.06.09

**THEORETICAL AND
APPLIED PROBLEMS OF
PSYCHOLOGY
№ 3(44)2017 V. 3**

Collection of scientific works
It was founded in 2001

**The founder is
Volodymyr Dahl East-Ukrainian
National University**

Registered by the Ministry of
justice of Ukraine
**Registration certificate
KB № 15358-3930P dated
05.06.09**

Збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України (наказ Міністерства освіти і науки України №1604 від 22.12.2016 р.), в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з психології.

ISSN 2219-2654

Голова редакційної колегії збірника:

Завацька Н.Є., доктор психологічних наук, професор

Редакційна колегія збірника:

Блинова О.Є., д.психол.н., проф.; Борисюк А.С., д.психол.н., проф.; Бохонкова Ю.О., д.психол.н., проф. (заступник голови); Бочелюк В.Й., д.психол.н., проф.; Гарькавець С.О., д.психол. н., проф.; Карамушка Л.М., член-кор. НАПН України, д.психол.н., проф.; Ковальчук З.Я., д.психол.н., проф.; Лешек Фредерік Корженьовський, д.психол.н., проф. (Польща); Ложкін Г.В., д.психол.н., проф.; Максименко С.Д., дійсний член НАПН України, д.психол.н., проф.; Пілецька Л.С., д.психол.н., проф.; Альфред Прігц, д.психол.н., проф. (Австрія); Солов'єв О.В., д.психол.н., доц.; Тоба М.В., д.психол.н., проф.; Чернобровкін В.М., д.психол.н., проф.; Швалб Ю.М., д.психол.н., проф.; Шевяков О.В., д.психол.н., проф.; Щербан Т.Д., д.психол.н., проф.

Відповідальний секретар: Тоба М.В., д.психол.н., проф.

В збірник увійшли статті вчених у різних галузях психології, докторантів, аспірантів, магістрантів провідних вищих навчальних закладів України та світу.

Статті рецензовано членами редакційної колегії.

Збірник підготовлено кафедрою практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 3 від 27.10.2017 р.).

Матеріали друкуються мовою оригіналу в авторській редакції.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2017

© Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, 2017

ЗМІСТ

<i>Аносенкова С.В.</i> СТЕРЕОТИПНЫЕ И ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ РЕАКЦИИ В РЕЧЕМЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОССЛУЖАЩИХ.....	5
<i>Бурлакова І.А.</i> ПРОФЕСІЙНЕ ЗДОРОВ'Я ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ ЯК ЯВИЩЕ, ПРОЦЕС І РЕЗУЛЬТАТ.....	13
<i>Джагунов Г.В.</i> ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА.....	23
<i>Коломієць Т.В.</i> ПОВЕДІНКОВІ ПРОЯВИ ЕМПАТІЙНОЇ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ.....	34
<i>Добровольська Н. А.</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДТРИМКИ ТА РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ.....	46
<i>Завацький В.Ю.</i> КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ЖИТТЄВИХ ЗМІН.....	53
<i>Завацький Ю.А., Гетта О.М., Шаповалова В.А., Жигаренко І.Є., Журба А.М.</i> МЕДИКО-СОЦІАЛЬНІ ОСНОВИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОБЛЕМА ЇЇ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ І ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ.....	61
<i>Кондес Т.В.</i> ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ СТІЙКОЇ МОТИВАЦІЇ ДО ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ.....	70
<i>Кушнерова Я.Г.</i> ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ-САНГВІНІКІВ, ЩО ЗНАХОДЯТЬСЯ В КІНЦІ БІОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ.....	77
<i>Кушнеров В.А.</i> ТРЕВОЖНОСТЬ И ФРУСТРИРОВАННОСТЬ МУЖЧИН С РАЗНОЙ ВРЕМЕННОЙ ОРИЕНТАЦИЕЙ.....	85
<i>Литвиненко О.Д.</i> ПРОБЛЕМА АДАПТАЦІЇ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ.....	94
<i>Мамчур І.В.</i> СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ – СУТТЄВОЇ ПЕРЕДУМОВИ ЇЇХ САМОПІЗНАННЯ.....	101

Мартинюк В.О.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ В УМОВАХ СІМЕЙНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ.....114

Мілорадова Н. Е.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ ЩОДО ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ «СЛІДЧИЙ».....124

Піддубняк С.В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПОДОЛАННЯ АУТОАГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ.....134

Склярук А. В.

ЗМІСТОВНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ У ПРОБЛЕМНИХ СІМ'ЯХ: АНАЛІЗ СІМЕЙНИХ СТАБІЛІЗАТОРІВ.....143

Спицька Л.В.

СИСТЕМНО-СИНЕРГЕТИЧНА МЕТОДОЛОГІЯ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСІБ ЗРІЛОГО ВІКУ.....155

Українець Л.П.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ САМООБМЕЖЕННЯ МОЛОДІ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ.....165

Фролова Л.Б.

ВИВЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА СОЦІАЛЬНУ АДАПТАЦІЮ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....175

Шрамко І.А.

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ВАГІТНИХ ЖІНОК ТА МАТЕРІВ-ГОДУВАЛЬНИЦЬ.....182

Ванченко Л.В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....192

Харченко С.В.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА НАСТАНОВ В СПІЛКУВАННІ У КУРСАНТІВ, ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ В ВНЗ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ.....207

СТЕРЕОТИПНЫЕ И ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ РЕАКЦИИ В РЕЧЕМЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ГОССЛУЖАЩИХ

В статье проведено эмпирическое изучение стереотипных и индивидуальных реакции в речемыслительной деятельности госслужащих. Продемонстрировано, что государственные служащие используют адекватные слова, соответствующие денотативному значению; «семантические парафазии» включающие денотативно-коннотативные значения и неадекватные слова, которые, которые не соответствуют поставленной задаче. В целом речемыслительная деятельность представлена у государственных служащих на высоком уровне. Констатируется, что госслужащие разных возрастных периодов умеют выделять и обобщать признаки понятий, логически мыслить соотносить различные типы связей в использовании языковых средств в соответствии с возрастными нормами предъявляемыми для определения развития мышления на разных этапах онтогенеза. Показано, что с возрастом общее количество используемых значений возрастает, но категориальные (адекватные) значения представлены в двух возрастных периодах приблизительно на одном количественном уровне. Неадекватные реакции присутствуют в речемыслительной деятельности госслужащих в количестве 6-7% от общего количества ответов.

Ключевые слова: *речь, мышление, государственный служащий, семантические парафазии.*

Постановка проблемы. Вербальные ассоциации рассматриваются в различных науках: психологии, лингвистике и психолингвистике, логике, информатике, теории коммуникации и т. д. Однако многие проблемы словесного ассоциирования как в естественном речевом общении людей, так и в эксперименте остаются все еще недостаточно изученными.

Анализ последних исследований и публикаций. В психолингвистике вербальные ассоциации обычно рассматриваются с позиций теории речевой деятельности, т. е. главным образом не как результат, а процессуально - непосредственно в процессе их порождения в естественном речевом общении людей и в эксперименте. Речевые действия испытуемых в ассоциативном эксперименте расцениваются в качестве составляющих собственно речевой деятельности. Порождение словесных реакций, создание того или иного словесного выражения мотивировано условиями задания. Но, с другой стороны, можно сказать, что ассоциативный эксперимент есть искусственно вызванная речевая деятельность людей, спровоцированное экспериментатором проявление индивидуального и общественного языкового сознания, тогда как речевые действия и операции, осуществляемые людьми в процессах общения, являются

не чем иным, как естественным, поставленным самой реальной жизнью экспериментом. В.Ф.Петренко отмечает, что ассоциативная техника отражает как когнитивные структуры, стоящие за языковыми значениями, так и индивидуальные особенности испытуемых их личностные смыслы [5, 49]. С помощью направленного ассоциативного эксперимента мы можем показать уровень языковой активности испытуемых, проявлять стандартные (стереотипные) и индивидуальные (отдельные) реакции, но и умение логически мыслить, соотносить разные типы связей и понятий, умение выделять общий существенный признак, дифференцировать индивидуальные отличия в речевой деятельности.

Цель исследования – эмпирическое изучение стереотипных и индивидуальных реакции в речемыслительной деятельности госслужащих

Изложение основного материала и результатов исследования. Параллельно с основным исследованием ригидности мышления мы проводили констатирующее эмпирическое исследование стереотипных и индивидуальных реакции в речемыслительной деятельности госслужащих. В этой части работы для испытуемых государственных служащих мы использовали единую психодиагностическую методику – «Направленный ассоциативный эксперимент» [2].

Направленный ассоциативный эксперимент от разных вариантов свободного отличается тем, что испытуемый в ответ на слова-стимулы отвечает не любыми словами, которые пришли ему в голову, а в соответствии с инструкцией экспериментатора, таким образом, ассоциативные реакции испытуемых направляются по определенному руслу [1]. Это накладывает ограничения на процессы умственного поиска испытуемых при выборе подходящих слов, из имеющихся в их распоряжении. В нашем направленном ассоциативном эксперименте испытуемые должны были подобрать словам-стимулам антонимы. Это слова, противопоставленные друг другу по смысловому признаку, который составляет ядро их значения. При этом антонимы имеют в своем значении много общего, принадлежат к одной части речи и могут быть употреблены в одном высказывании при противопоставлении.

Вообще нужно отметить, что стимульный материал к методике «направленный ассоциативный эксперимент» можно условно разделить на две группы. К первой группе З.А.Киреева отнесла слова-стимулы, которые имеют предметную отнесенность, позволяющую человеку, как пишет А.Р.Лурия [3, с.258] вызывать образы предметов, имеющиеся во внутреннем представлении, с помощью слова. К ним относятся следующие значения: черный, смех, буря, злость, вершина, красивый, женщина, ребенок, мороз, работа, гладкий. К словам другой группы, З.А.Киреева отнесла слова-стимулы, которые связаны с функциями абстракции и обобщения с высоким уровнем обобщенности: «нерасторопность», «гуманность», «культура», «надежда» и др. [1].

Вообще, на слова-стимулы первой группы (имеющих предметную отнесенность) чаще получают адекватные реакции и семантические парафазии. Это связано с процессом, припоминания, при котором человек осуществляет выбор данного слова из целого комплекса всплывающих связей. Затрудненность выбора может быть связана как с тормозными состояниями коры головного мозга, так и проявляться у умственно отсталых индивидов [2]. У здоровых индивидов на припоминание влияют, по мнению А.Р.Лурии, два фактора: 1) привычность слова-стимула: привычные слова припоминаются легче, чем относительно редко встречающиеся; 2) вхождение слова в определенную категорию: слова, относящиеся к определенной категории, припоминаются легче, чем слова, не имеющие обобщенного характера. На слова - стимулы второй группы (т.е. слова со «сложным значением» (А.Р.Лурия) или высоким уровнем обобщенности (Л.М.Веккер)) обычно дают значительно меньше адекватных реакций, а применяют, семантические парафазии или неадекватные реакции.

В итоге, эмпирическое исследование показало, что испытуемые используют следующие языковые реакции на слово-стимул:

- адекватные слова, т. е. слова-антонимы, соответствующие денотативному значению (их предлагает словарь антонимов русского языка), и составляющие первый уровень периферии, поскольку «семантическое ядро» семантического поля представляет собой само слово-стимул;

- приблизительно правильные слова, которые называются «семантические парафазии» (пара – около, фазус - смысл), включающие денотативно-коннотативные значения или субъективные семантики (Е.Ю.Артемьева) составляющие второй уровень «семантической периферии» (А.Р.Лурия, О.С.Виноградова) [3];

- неадекватные слова, которые не соответствуют поставленной задаче и находятся за пределами семантического поля.

Мы изучали развитие понятийного мышления в периоде зрелости (30 – 55 лет). Испытуемых в периоде зрелости мы разделили на 2 группы: 30-40 лет (средняя зрелость) и 41-55лет (поздняя зрелость). Все испытуемые являлись госслужащими.

Значения, представленные у испытуемых отражают категориальную структуру сознания. Причем направленный ассоциативный выбор одних значений осуществлялся испытуемыми легко (например, "черный", "суша", "женщина") и представляет собой денотативное значение (общественное, стереотипное) т.е. всегда одинаковое для всех, пользующихся данным словом, что скорее связано с ежедневностью, конкретностью самого значения, чем с опытом, возрастом, образовательным уровнем испытуемого.

Выбор других понятий (например, "злость", "вершина", "яркий" и др.) был сопряжен как с трудностью припоминания слов, при которых искомое слово как бы находится "на кончике языка" (широкоизвестное явление "tip of tongue phenomenon", описанное Брауном и Нилом (1966), когда искомое слово

замещается другим, взятым из общего смыслового поля), так и с индивидуальными особенностями представленности этих слов-понятий в сознании.

Полученные нами результаты по направленному ассоциативному эксперименту в период взрослости мы отразили в табл. 1.

Таблица 1

**Результаты исследования уровня развития мышления в периоде
взрослости**

ВОЗРАСТ (в годах)	N	МЕТОДИКА «НАПРАВЛЕННЫЙ АССОЦИАТИВНЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ»				
			Всего	Адекватные реакции	Семантические парафазии	Неадекватные реакции
31-40	45	%	100	72	22	6
41-55	48	%	100	67	26	7

Из табл. 1 видно, значимые статистические отличия в понятийном мышлении испытуемых 30-40 лет и 41-55 лет не выявлены.

Как известно, "Ассоциативный эксперимент" позволяет работать испытуемым со значениями в "режиме употребления", а ассоциативная техника отражает как когнитивные структуры, которые стоят за языковыми значениями, так и индивидуальные особенности испытуемых, их личностные содержания. На наш взгляд "направленный ассоциативный эксперимент" может продемонстрировать и разные уровни семантической близости – отдаленности значений, которые входят в семантическое поле (совокупность языковых единиц, объединенных каким-то общим семантическим признаком). Так, мы установили, что такие слова-понятия как: "нерасторопность", "гуманность", "культура", "надежда" в возрасте 30-40 лет и 41-55 лет имеют свое семантическое поле. В центре находится ядро или доминанта - слово, которое может служить наименованием поля в целом. На первом уровне периферии находится максимально точное слово по значению (адекватные реакции), на втором уровне периферии - слова близкие по значению, комплексы ассоциативных значений. Эти комплексы представляют собой денотативно-коннотативные значения (у некоторых испытуемых возможен переход к «коннотативному» смыслу). Структура коннотативного значения включает стилистический, экспрессивный, эмоциональный и оценочный компоненты значения).

Сравнивая семантические поля испытуемых периода взрослости, можно отметить, что различий на уровне семантических парафазий практически нет.

Что же касается неадекватных реакций, то они касаются «сложных значений» или значений с высоким уровнем обобщенности и специфических

значений. У испытуемых в возрасте 30-40 лет присутствуют неадекватные реакции, затруднения вызывают следующие слова-понятия:

- "нерасторопность": "собранность", "точность", "смышленность", "сосредоточенность", "трудолюбие", "неуклюжие", "аккуратность";

- "гуманность": "эгоизм", "ненависть", "поругание", "гнет", "бессердечность";

- "культура" - "быт", "телевизор", "вульгарность";

- "адажио": "увертюра", "пиано", "Тв - моно"

Таблица 2

Примеры семантических полей у госслужащих возрастом 31-40 лет и 41-55 лет

Слово –стимул	Адекватные/ семантические парафазии	31-40 лет	41-55 лет
"НЕРАСТОРОПНОСТЬ" I уровень: проворливость, ловкость, прыть	адекватные реакции	Только у некоторых испытуемых: Проворность Прыть Ловкость	Прытокстьп проворный ловкость
	семантические парафазии	подвижность, скорость смышленность попешность расторопность	подвижность скорость расторопность шустрый
"ГУМАННОСТЬ» I уровень: мезантропия	адекватные реакции	Нет ответов	Нет ответов
	семантические парафазии	тирания жестокость зверство садизм бесчеловечность	Тирания жестокость садизм фашизм бесчеловечность расизм человеконенавистн ичество
" КУЛЬТУРА " I уровень невежество	адекватные реакции	Невежа Невежество	Невежество
	семантические парафазии	безкультурье хамство дикость варварство	безкультурье хамство дикость вандализм варварство безграмотность

У испытуемых 41-55 лет представлены следующие неадекватные реакции:

- "нерасторопность": "точность", "несообразительность", "старательность", "сообразительность", "собранность", "логика", "аккуратность", "организованность", "внимательность";

- "гуманность": "цинизм", агрессия , "злость", "жаль", "сепаратизм", "эгоизм"), "аморальность", "нахальство";
- "надежда": "реальность" ;
- "культура" : "аморально", "разврат", "убожество";
- "адажио" - "увертюра"), "рок' н 'ролл ", "либретто", "соло", "ария", "спорт", "балет".

Вероятно, это связано с несколькими причинами: 1) не все значения, используемые в тесте представлены в сознании на уровне языковой компетенции (языковой способности), которую Д.Слобин в отличие от «языковой активности», определяет, указав на различие “между тем, что человек теоретически способен говорить и понимать, и тем, что он на самом деле говорит и понимает в конкретных ситуациях” [6], 2) человек в своей речемыслительной деятельности заменяет или подменяет одни значения другими - индивидуальными, это касается так называемых «сложных значений» или значений с высоким уровнем обобщенности (например, «нерасторопность», «гуманность», «культура», «надежда»).

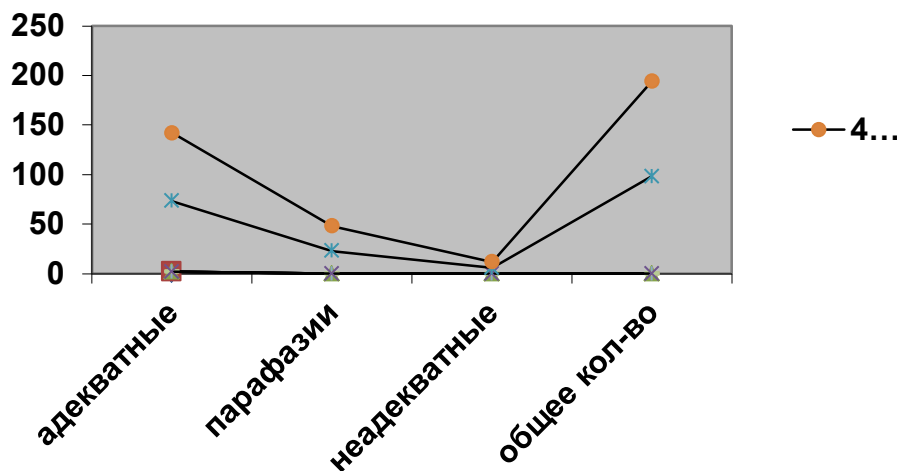

Рис.1. Представленность различных форм значений у государственных служащих

Как видно из рис.1, с возрастом общее количество значений возрастает, но категориальные (адекватные) значения представлены в двух возрастных периодах приблизительно на одном количественном уровне. Полученные нами данные совпадают с данными З.А.Киреевой, которая продемонстрировала, что начиная с подросткового периода, общее количество значений возрастает до 80% у 12-летних испытуемых, но при этом происходит снижение на 7% количества адекватных реакций, при одновременном увеличении семантических

парафазий, т.е. испытуемые всегда четко осознают значение, но подобрать точный, отражающий существенный признак антоним не могут [1]. Неадекватные реакции присутствуют в речемыслительной деятельности госслужащих в количестве 6-7% от общего количества ответов, что говорит о сложности соотнесения различных типов связей, миксировании близких понятий, недостаточном активном и пассивном словаре, сложности с отвлеченными словами-стимулами.

Выводы. В речемыслительной деятельности госслужащих присутствуют стереотипные и индивидуальные реакции. Испытуемые – государственные служащие разного возраста умеют выделять и обобщать признаки понятий, логически мыслить соотносить различные типы связей в использовании языковых средств в соответствии с возрастными нормами предъявляемыми для определения развития мышления на разных этапах онтогенеза. Значения в сознании могут быть представлены с помощью: адекватных реакций, семантических парафазий и неадекватных реакций. Адекватные реакции и семантические парафазии представляют первый и второй уровни семантического поля. Сравнивая семантические поля испытуемых периода взрослости, можно отметить, что различий на уровне семантических парафазий практически нет.

Перспективы дальнейших исследований заключаются в изучении особенностей ригидности мышления у госслужащих.

Литература

1. Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем: Монография / З.О. Киреева. – Одесса: ВМВ, 2010.-380с.
2. Крылов А.А. Практикум по общей, экспериментальной и прикладной психологии: учеб.пособие / А.А.Крылов В.Д.Балин, В.К.Гайда / [под общей ред. А.А.Крылова, С.А.Маничева]. - СПб: Изд-во.Питер, 2000. - 560с.: ил.- («Практикум по психологии»).
3. Лурия А.Р. Объективное исследование динамики семантических систем / А.Р.Лурия, О.С.Виноградова // Семантическая структура слова. - М.: Наука, 1971.
4. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии /А.Р.Лурия. - СПб.: Питер, 2004. - 320с.:ил. -(Серия «Мастера психологии»).
5. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / В.Ф. Петренко. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.
6. Слобин Д. Психолингвистика / Д.Слобин, Дж.Грин.- М.: Прогресс, 1976, С.19-215.

Транслитерация

1. Kyreeva Z.A. Razvytye soznaniya, deternynirovannoe vremenem: Monohrafiia / Z.O. Kireieva. – Odessa: VMV, 2010.-380s.

2. Krilov A.A. Praktikum po obshchei, eksperimentalnoi y prykladnoi psykholohyy: ucheb.posobyе / A.A.Krylov V.D.Balyn, V.K.Haida / [pod obshchei red. A.A.Krylova, S.A.Manycheva]. - Spb: Yzd-vo.Pyter, 2000. - 560s.: yl.- («Praktikum po psykholohyy»).

3.Luryia A.R. Ob'ektyvnoe yssledovanye dynamyky semantycheskykh system / A.R.Luryia, O.S.Vynogradova // Semantycheskaia struktura slova. - M.: Nauka, 1971.

4. Luryia A.R. Lektsyy po obshchei psykholohyy /A.R.Luryia. - Spb.: Pyter, 2004. - 320s.:yl. -(Seriya «Mastera psykholohyy»).

5. Petrenko V.F. Psykhosemantyka soznaniya / V.F. Petrenko. M.: Yzd-vo Mosk. un-ta, 1988. – 208 s.

6. Slobyn D. Psykholynhvystyka / D.Slobyn, Dzh.Hryn.- M.: Prohress, 1976, S.19-215.

Anosienkova S.

Stereotypical and individual reactions in the verbal-cogitative activity of civil servants

The empirical study of stereotypical and individual reactions in the verbal-cogitative activity of civil servants was conducted in the article. It was demonstrated that civil servants use adequate words that correspond to the denotative meaning; “Semantic paraphasias” including denotative connotative meanings and inadequate words that are not appropriate for the task. In general, verbal-cogitative activity is represented on high-level among civil servants. It was stated that civil servants of different age periods are able to isolate and summarize the signs of concepts, to think logically, to relate various types of connections in the use of language means in accordance with the age norms imposed to determine the development of thinking at different stages of ontogenesis. It is shown that the total number of values used increases with age, but categorical (adequate) values are presented in two age periods at approximately the same quantitative level. Inadequate reactions are present in the cynical activity of civil servants in 6-7% of the total number of responses.

Key words: *speech, thinking, civil servant, semantic paraphasia.*

Аносенкова С.В. – здобувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

ПРОФЕСІЙНЕ ЗДОРОВ'Я ФАХІВЦІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СФЕРИ ЯК ЯВИЩЕ, ПРОЦЕС І РЕЗУЛЬТАТ

В статті здійснено спробу визначити професійне здоров'я як сучасне явище та знакові події в якості предмета його вивчення. Виявлено ряд положень, що відображають особливості розгортання процесу формування та збереження професійного здоров'я фахівців економічної сфери та ефективні кроки щодо збільшення продуктивності їх праці та підвищення її надійності, забезпечення здоров'я і безпеки на роботі, підтримання позитивного соціального клімату. Доведено, що результатом соціальної підтримки програм забезпечення професійного здоров'я фахівців економічної сфери та підвищення їх стресостійкості є створення культури здоров'я робочого місця та дієвого вектору: здорові працівники-здоровий бізнес-здорове суспільство.

Ключові слова: здоров'я, професійне здоров'я, формування та збереження професійного здоров'я фахівців економічної сфери, програми зміцнення професійного здоров'я, управління здоров'я,

Постановка проблеми. Відзначимо, що починаючи з кінця 80-х рр. ХХ ст., питання здоров'я в професії стають актуальною темою для обговорень на міжнародному рівні. У 1988 р. Комітетом експертів ВООЗ підготовлена концепція зміцнення здоров'я на робочому місці, яка являється складовим елементом в Оттавській хартії щодо зміцнення здоров'я населення, прийняту 21 листопада 1986 року на I Міжнародній конференції щодо зміцнення здоров'я. Згідно з Оттавською хартією, «в контексті зміцнення здоров'я розглядалося не як абстрактний стан, а як засіб досягнення мети, що може бути виражена функціонально як засіб, ресурс, що дозволяє людям жити індивідуально неповторно і продуктивно в соціальному та економічному відношеннях життям. Здоров'я – це позитивна концепція, в якій за основу беруться соціальні, особистісні, а також фізичні можливості людини» [4].

Перехід від розгляду здоров'я в професійній діяльності до вивчення професійного здоров'я, що намітився в 80-90-і рр. ХХ ст., обумовлений такими обставинами:

- професійна діяльність вимагає все більшого застосування фізичних, інтелектуальних та інших особистісних ресурсів, що призводить до інформаційних, емоційних перевантажень, збільшення негативних наслідків роботи, при цьому настав час говорити не лише про стреси на роботі, професійне вигорання та професійні захворювання, а й про здоров'я працівників;

- необхідність зміцнення акценту з простої констатації важливості здоров'я працівників в загальній системі наукової організації праці до розробки конкретних кроків з підтримки здоров'я в різних професійних групах;

- вирішення проблем організаційними кроками має природні обмеження, обумовлені тим, що ці рішення здійснюються людьми з властивими їм помилками, слабкостями, в той же час пошук внутрішніх резервів співробітників, продовження професійного довголіття співробітників через підтримку їх здоров'я на оптимальному рівні надає більше можливостей для підвищення ефективності менеджменту ніж лише пошук вдалих управлінських, організаційних рішень;

- виведення людини як центральної ланки сучасного менеджменту говорить про тенденції, що мають переорієнтування – якщо до цього на першому місці стояв власне сам менеджмент, а потім здоров'я працівників, то тепер – здоров'я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Л. Леві в статті «Визначення та концептуальні аспекти здоров'я щодо роботи», опублікованій у збірнику «Психосоціальні фактори на роботі і їх ставлення до здоров'я», сформулював «чотири можливі підходи до забезпечення співвідношення робочого оточення вимогам збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я працюючих:

1) комплексний, тобто облік при аналізі людини і середовища всіх істотних, фізичних, психологічних, соціальних та економічних аспектів;

2) економічний, який акцентував взаємодію цілісної особистості і цілісного середовища, що включає фізичні, хімічні та психосоціальні компоненти, які функціонують як єдина складна система;

3) кібернетичний, заснований на моніторингу стану працюючого і стану компонентів середовища, зі зворотним зв'язком, що забезпечує їх взаємну адаптацію;

4) демократичний, що дає працівникові можливості впливу на свою ситуацію, в т.ч і по каналам прийняття рішень» [18].

Примітно, що в підручниках з менеджменту стали з'являтися розділи, присвячені здоров'ю працівників. Так, в одному з найпопулярніших підручників з менеджменту «Основи менеджменту» М. Мескон, М. Альберта і Ф. Хедоурі в розділі «Управління конфліктами, змінами та стресами» важливість врахування та нейтралізації такого фактору як стрес, розглядається з позицій забезпечення повної ефективності управління людськими ресурсами організації, підвищення її продуктивності. Правда при цьому зв'язок з власним здоров'ям менеджера тут лише позначено: «... ясно, що багато проблем співробітників, які відображаються на грошах та результатах роботи, так само як і на здоров'я й благополуччя співробітників, кореняться в психологічному стресі. Стрес прямо і побічно збільшує витрати на ведення справи і знижує якість трудового життя для великої кількості американських працюючих» [7, с. 49-50].

Мета статті – розкрити сутність професійного здоров'я, виявити основні процесуальні умови формування та збереження професійного здоров'я фахівців економічної сфери та визначити результат їх ефективної реалізації з точки зору майбутніх ключових проблем в професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Знакові події відбуваються на початку ХХІ ст. У 2003 р. в підручнику Д. Шульца, С. Шульца по індустріально-організаційній психології «Психологія і робота» в розділі «Робота як джерело стресу» автори говорять про появу нового напрямку в психології – психології професійного здоров'я. Як його мету вони називають «вивчення шкідливого впливу стресу на здоров'я працюючих людей і розробку способів боротьби з ним» [14, с. 434], а в якості предмета вивчення психології професійного здоров'я - «наслідки виробничих стресів» [14, с. 462]. У 2004 р. виходить 7-е видання американського підручника П. Мучінські «Психологія, професія, кар'єра» [8], де вперше з'являється окрема глава «Професійне здоров'я». До кола питань, що розглядаються включається, в першу чергу, стрес на роботі, а також конфлікт між роботою і сім'єю; сім'ї, де двоє роблять професійну кар'єру; графіки роботи; проблема алкоголізму і вживанні наркотиків на роботі; психологічний ефект відсутності професійної зайнятості; аспекти дитячої праці та експлуатація дітей; окремі питання позитивної психології.

Р. Березовська [2] наводить результати аналізу статей, опублікованих в журналі «Психологія професійного здоров'я» за одинадцять років (з 1996 по 2007 рр.). Більшість наукових робіт відноситься до одного з семи узагальнених напрямків досліджень: стрес в професійній діяльності; професійне вигорання; взаємозв'язок роботи, сім'ї та особистого життя; булінг, агресія і насильство на роботі; надійність і безпека професійної діяльності; питання зайнятості (в тому числі нові форми зайнятості); проблеми збереження та підтримки фізичного і психічного здоров'я працюючої людини [19].

Слід зазначити, що на даний момент як в західній, так і в українській науці немає єдиного і чіткого визначення поняття професійного здоров'я, не виділені його критерії. Різні автори висловлюють певні міркування про те, що вкладати в зміст даного поняття. У західних підходах термін «професійне здоров'я» пов'язують з «сукупністю питань, які стосуються розумового, емоційного і фізичного добробуту працівників в процесі їх професійної діяльності» [8].

На Заході поняття здоров'я та турботи про своє здоров'я прийнято замінити поняттям «wellness» [10]. Wellness – «триваючий процес, який сконцентрований на виборі та підтримці рівноваги між різними сферами і на прийнятті відповідальності за своє благополуччя» [16].

Аналіз наявних визначень і підходів до вивчення професійного здоров'я дозволяє зробити наступні висновки:

1. Проблема професійного здоров'я є областю міждисциплінарних досліджень і проявляється в успішності, ефективності, надійності професійної діяльності, а також в узгодженості вимог професійного середовища і можливостей людини в умовах професійної діяльності.

2. В даний час поки-що немає спільної думки про те, який зміст поняття професійного здоров'я. Професійне здоров'я розглядається як:

- властивість організму зберігати задані компенсаторні і захисні механізми, що забезпечують працездатність у всіх умовах професійної діяльності; процес збереження і розвитку регуляторних властивостей організму, його фізичного, психічного і соціального благополуччя; про здатність людини до компенсаторним функцій;

- динамічний стан, що відображає ефективність процесу адаптації організму до умов його життєдіяльності; інтегральна характеристика функціонального стану організму людини;

- багаторівневе, комплексне, системне поняття, яке включає в себе емоційний, когнітивний, поведінковий аспекти особистості; соматичний, психічний, соціальний, екзистенціальний рівні.

Головний фокус в професійному здоров'ї концентрується на трьох взаємопов'язаних завданнях: 1) забезпечення і підтримання здоров'я працівників; 2) поліпшення виробничих умов, що сприяють безпеці та здоров'ю; 3) розвиток організації праці і робочої культури в напрямку, який забезпечує здоров'я та безпеку на роботі й при цьому також підтримує позитивний соціальний клімат і збільшує продуктивність праці. Концепція робочої культури в даному контексті має на увазі прийняту систему цінностей, яка відображена на практиці в організаційних рішеннях, політиці організації (компанії) в сфері персоналу, принципи участі, політиці навчання та управління якістю [20].

Як правило, українські компанії активніше вкладають кошти в професійне здоров'я ключових співробітників (перш за все, фахівців вищої ланки), виходячи з того, що якість соціального пакета прямо пропорційно позиції співробітника на ієрархічній драбині в компанії. У цьому випадку вважається, що чим вище статус працівників, тим більша віддача від інвестицій в їх здоров'я.

Напрямок health management, популярне в зарубіжній практиці HR-відділів, і набирає силу в практиці вітчизняних компаній, розуміється найчастіше як управління здоров'ям персоналу. На наш погляд, слід розуміти цей напрямок ширше, включивши в нього і health self-management (самоменеджмент здоров'я).

До основних досліджених проблем і завдань, які входять в сферу наукових інтересів показників професійного здоров'я та вже вирішуються в тій чи іншій мірі, належать:

- визначення базисних понять психології професійного здоров'я, перш за все - професійне здоров'я, систематизація його критеріїв і показників;
- методи діагностики, оцінки та самооцінки професійного здоров'я;
- вивчення психологічних чинників професійного здоров'я;
- психологічне забезпечення професійного здоров'я (професійне самовизначення, підготовка, адаптація, надійність і безпека, довголіття);
- стрес у професійній діяльності;
- професійне / емоційне вигорання і його профілактика;
- професійні шкідливості / захворювання / ризики професійного здоров'я;

- корекція професійної психоемоційної напруженості, профілактика професійних постстресових розладів;
- методологічні основи психологічного прогнозування професійного здоров'я;
- формування, збереження і зміцнення професійного здоров'я;
- моральність фахівця в контексті професійного здоров'я;
- професійне здоров'я в управлінській діяльності.

За змістом всі заходи можуть бути розділені на ряд основних напрямків.

1) Використання новітніх досягнень в сфері науки, що сприяють підтримці та зміцненню здоров'я людини. Так, корпорація Nipro (Японія) розробила портативний визначник рівня стресу Cosoro Meter, робота якого заснована на діагностиці амілази – групи ферментів, що містяться в слині, соку підшлункової залози і беруть участь в процесі травлення. При фізичному або емоційному напруженні зміст ферментів підвищується, що і фіксує прилад [13].

2) Стимулювання ведення здорового способу життя. Triumph International (Японія) виплачує працівникам компенсацію в розмірі \$ 240 за відмову від куріння в робочий час. Якщо ж, отримавши аванс, фахівці порушать угоду, їх штрафують на \$ 480. Іншим співробітникам компанії рекомендовано стежити за тими, хто кидає палити та повідомляти керівництву, якщо хтось із них знову потягнеться до сигарети, за це їм платять по \$ 80 [11]. Один із принципів стимулювання ведення здорового способу життя фахівцями компанії – особистий приклад керівників (власників бізнесу, топ-менеджерів).

3) Зменшення негативного впливу стресу на фахівців. Компанія «Фенікс Холдинг» у 2002 р. впровадила корпоративну програму відновлення працездатності співробітників. Як засіб використовуються релаксаційні методики. Суть програми полягає в комплексному підході до відновлення і захист організму від стресу з боку психіки та на тілесному рівні [1].

4) Активні заняття фізичною культурою і спортом. Підтримувати здоровий спосіб життя допомагають рухливі ігри. У ряді офісів для цих цілей купують спортінвентар для гри в дартс, настільний теніс. Щодня опівдні в агентство Ortius приходять тренер, який проводить з фахівцями короткі заняття аеробікою. На заводах Toyota робочий день починається з розігрівачих вправ і фізичної розминки [5].

5) Випробуванням засобом боротьби зі стресом і підтримки оптимального емоційного стану на робочому місці виступає музика. Найкраще в якості такого засобу зняття емоційної напруги виступають твори у виконанні скрипки і фортепіано [13].

6) Організація харчування фахівців. Багато компаній спеціально виділяють в офісі місце під кухню або місце, де співробітники під час перерви можуть перекусити, випити чашку чаю або кави.

Для забезпечення належного відпочинку протягом робочого дня в ряді компаній проводяться маловитратні і ефективні кроки: невеликі перерви для того, щоб випити чай (краще всього – зелений); розподіл завдань протягом дня

так, щоб не довелося проводити весь день за комп'ютером; прогулянки на свіжому повітрі під час обідньої перерви; регулярне провітрювання офісу [17].

7) Організація відпочинку фахівців. Вченими з Університету Рочестера (США) встановлено, що вихідні покращують настрій і загальне самопочуття професіонала, незалежно від виду його діяльності в робочі дні. Пов'язано це з тим, що люди реалізують на вихідних такі психологічні потреби, як можливість провести час з друзями і членами сім'ї; зайнятися улюбленим хобі; відсутність контролю, властивого робочій обстановці [3].

8) Рішення проблем, пов'язаних з сім'ями фахівців. Про баланс між професійною кар'єрою і особистим життям українські фахівці лише починають замислюватись [15]. У той час як їхні західні колеги вже давно вважають за необхідне підтримувати рівновагу «робота - сім'я».

Некомерційна організація, яка працює зі страховими компаніями, National Association of Insurance Commissioners (США) ввела програму «Немовлята на роботі», згідно з якою співробітники могли приходити на роботу з дітьми у віці до 6 місяців. Батьки підписують договір, застраховують дитину і знаходять співробітника, який наглядає за ним в той час, як батько знаходиться на нараді. Виявилося, що діти стали не відволіканням від роботи, а навпаки - фактором мотивації і зняття стресу. Плинність кадрів знизилася з 30 до 7% [6].

9) Включення в компенсаційні пакети блоку «Здоров'я». Корпоративне медичне страхування (КМС) стає потужним фактором підтримки професійного здоров'я фахівців економічної сфери. Програми КМС діють в компаніях General Motors, BMW, PepsiCo, KPMG, Colgate-Palmolive, Wrigley, Independent Media, Kimberly-Clark, SUN Interbrew, Sony, Tchibo, «Макдоналдс» та ін.

10) Офісні ритуали і корпоративні заходи. Підвищенню працездатності фахівців економічної сфери, створення емоційного комфорту сприяють офісні ритуали, що вводяться в ряді компаній. Вони надають антистресовий вплив, знімаючи навантаження з «центру прийняття рішень».

13) Стимулювання фахівців до знаходження і використання власних прийомів емоційного розвантаження. Для зниження стресових станів кожному фахівцю слід підбирати підходящі саме йому прийоми та способи [12]. Можливо також використання спеціально підібраних способів для відпочинку і тренування вестибулярного органу чуття, зняття втоми очей, профілактики явищ гіпокінезії та гіподинамії, вправи для зниження емоційної напруги [9].

Забезпечення професійного здоров'я фахівців економічної сфери, на наш погляд, може бути розглянуто як складова частина концепції забезпечення професійної діяльності, однією з основних завдань якої є підвищення ефективності управлінської діяльності. Під ефективністю в даному випадку розуміється не лише збільшення продуктивності праці та підвищення її надійності, а й забезпечення оптимального рівня витрат.

Розробляючи програми зміцнення професійного здоров'я фахівців економічної сфери та підвищення їх стресостійкості, слід виходити з того положення, що цей процес повинен не фрагментарно впливати на цю життєво

важливу сферу професіонала (навіть у формі навчання за програмою стрес-менеджменту), а з використанням системного підходу.

Програми зміцнення професійного здоров'я фахівців економічної сфери – це комплекс заходів організаційного та індивідуального характеру, спрямованих на профілактику стресу та формування способів боротьби з їх наслідками.

До організаційних заходів належать: створення сприятливого організаційного клімату, чітке визначення посадових обов'язків працівників; усунення причин, що ведуть до перевантаженості і не завантаженості роботою; соціальна підтримка, програми управління стресами (що передбачають проведення в організаціях спеціального консультування), фітнес-програми (програми загального оздоровлення).

До індивідуальних методів запобігання стресу та профілактики професійного здоров'я відносяться: програми фізичних вправ, навчання техніці релаксації, біологічний зворотний зв'язок, модифікація поведінки.

Висновки. Health Management як система контролю за станом здоров'я співробітників за рівнем безпеки робочих місць в ХХІ столітті стає невід'ємною частиною корпоративного управління і кадрової безпеки економічної діяльності. «Здорові працівники-здоровий бізнес-здорове суспільство» - ця істина відома багатьом топ-менеджерам, але лише останнім часом почали робити хоч якісь кроки для того, щоб вона стала основоположною в плануванні роботи як офісного комплексу, так і виробництва.

З точки зору користі бізнесу ідея здорового способу життя та створення системи управління здоров'ям у компанії грає кілька важливих ролей:

1. Потужний мотиваційний стимул, яким може виявитися система управління здоров'ям, яка утворюється з двох основних компонентів: елемент корпоративної культури, який відрізняє компанію від інших; зміцнення іміджу привабливого роботодавця.

2. Пропагуючи ідеї здорового способу життя, компанія несе соціальну відповідальність, як перед своїми співробітниками, так і перед суспільством, державою.

Таким чином, стратегії успіху розвитку професійного здоров'я фахівців економічної сфери включають створення партнерських відносин між працівниками та роботодавцями для підтримки активних заходів з оздоровлення, оцінювання оздоровчих програм та моніторинг їх впливу, зменшення витрат на охорону здоров'я, підвищення продуктивності та працездатності працівників, покращення морального стану та зменшення прогулів, налаштування оздоровчих програм персоналу, які розроблені компанією відповідно до конкретних цілей. Ініціюючи усвідомлене управління здоров'ям персоналу в компанії, важливо розуміти, які цілі переслідуються і який економічний ефект очікується. Тут виступає проектний підхід: планування – визначення результату – оцінка витрат – реалізація – рентабельність – рефлексія.

Література

1. Авчинникова С. О. Здоровьесберегающая деятельность как условие формирования валеологической компетентности будущих специалистов социальной работы. // Вестн. Томского гос. пед. ун-та (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). 2010. Вып. 1 (91). С. 79
2. Березовская Р.А. Психология профессионального здоровья за рубежом: современное состояние и перспективы развития [Электронный ресурс] / Р.А. Березовская // Психологические исследования. - 2012. - Т.5. - №26.
3. Вчені довели, що вихідні корисні для здоров'я [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.yuga.ru/news/176865/>
4. Глосарій термінів по питаннях укріплення здоров'я [Електронний ресурс] / Всесвітня організація охорони здоров'я. - 1998. - WHO/HPR/HEP/98. - Режим доступу: http://www.kudashev.mysign.nl/_files/100312_071045_VOZ_glossariiy.pdf
5. Горелкина Е. Как быть счастливым на работе [Электронный ресурс] / Е. Горелкина // Режим доступу: <http://torg.spb.ru/2002/arch03/kakbit.htm>
6. Діти можуть допомогти компаніям зберегти співробітників [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.hrm.ru/deti-mogut-pomoch-kompanijam-sokhranit-sotrudnikov>
7. Мескон М. Основы менеджмента: учебник / М. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури, - М.: Дело, 1997. — 704 с.
8. Мучински П. Психология, профессия, карьера: учебник / П. Мучински. - СПб.: Питер, 2004. - 539 с.
9. Никифоров Г. С. Практикум по психологии здоровья / Под ред. Г. С. Никифорова. – СПб.: Питер, 2005. – 351 с.
10. Психосоциальные факторы на работе и охрана здоровья / под ред. Р. Калимо, М. А. Эль-Батави, К.Л. Купера. - Женева: ВОЗ, 1989. - 224 с.
11. Руденко А. Борьба с курением в офисе: забота о здоровье персонала или об эффективности труда? [Электронный ресурс] / А. Руденко // Режим доступу: <http://planetahr.ru/publication/493>
12. Ходаков А. Тренажер для бизнесмена / А. Ходаков, О. Дыбова // Свой бизнес. - 2005. - №2. - С. 88-90.
13. Шингаев С.М. Здоровье в структуре профессиональной деятельности менеджера / С.М. Шингаев // Психология профессионального здоровья: учебное пособие; под ред. Г.С. Никифорова. - СПб.: Речь, 2006. - С. 247-267.
14. Шульц Д. Психология и работа: учебник / Д. Шульц, С. Шульц. - СПб: Питер, 2003. - 560 с.
15. Як успішно поєднувати роботу та сім'ю [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.rb.ru/office/officestory/officestory/2009/03/23/190833.html>
16. Benson, H. Timeless Healing: the power and biology of belief / H. Benson, M. Stark. - New York: Simon & Schuster, Inc., 1997. - P. 352.

17. Davis M. The Relaxation and stress reduction workbook / M. Davis, E. R. Eshelman, M. McKay. - New Harbinger Publications, U.S. - 5 Rev. Edition, 2000. - 310p.

18. Levi L. Definitions and the conceptual aspects of health in relation to work / L. Levi // Psychosocial factors at work and their relation to health. - Geneva: World Health Organisation, 1987. - P. 9-14.

19. Macik-Frey M. Advances in occupational health: From a stressful beginning to a positive future / M. Macik-Frey, J. Quick, D. Nelson // Journal of Management. - 2007. - No.33(6). - P. 809-840.

20. Occupational safety and health [Электронный ресурс] / Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Occupational_safety_and_health

Транслитерация

1. Avchinnikova S. O. Zdorovesberegayuschaya deyatelnost kak uslovie formirovaniya valeologicheskoy kompetentnosti buduschih spetsialistov sotsialnoy raboty. // Vestn. Tomskogo gos. ped. un-ta (Tomsk State Pedagogical University Bulletin). 2010. Vyip. 1 (91). S. 79

2. Berezovskaya R.A. Psihologiya professionalnogo zdorovya za rubejom: sovremennoe sostoyanie i perspektivny razvitiya [Elektronniy resurs] / R.A. Berezovskaya // Psihologicheskie issledovaniya. - 2012. - T.5. - №26.

3. Vcheni doveli, scho vihidni korisni dlya zdorov'ya [Elektronniy resurs] / Rejim dostupu: <http://www.yuga.ru/news/176865/>

4. Glosariy terminiv po pitannyah ukriplennya zdorov'ya [Elektronniy resurs] / Vsesvitnya organizatsiya ohoroni zdorov'ya. - 1998. - WHO/HPR/HEP/98. - Rejim dostupu: http://www.kudashev.mysign.ni/_files/100312_071045_VOZ_glossariiy.pdf

5. Gorelkina E. Kak byit schastlivyim na rabote [Elektronniy resurs] / E. Gorelkina // Rejim dostupu: <http://torg.spb.ru/2002/arch03/kakbit.htm>

6. Diti mojut dopomogti kompaniyam zberegti spivrobotnikiv [Elektronniy resurs] / Rejim dostupu: <http://www.hrm.ru/deti-mogut-pomoch-kompanijam-sokhranit-sotrudnikov>

7. Meskon M. Osnovyi menedjmenta: uchebnik / M. Meskon, M. Albert, F. Hedouri, - M.: Delo, 1997. — 704 s.

8. Muchinski P. Psihologiya, professiya, karera: uchebnik / P. Muchinski. - SPb.: Piter, 2004. - 539 s.

9. Nikiforov G. S. Praktikum po psihologii zdorovya / Pod red. G. S. Nikiforova. - SPb.: Piter, 2005. - 351 s.

10. Psihosotsialnye faktoryi na rabote i ohrana zdorovya / pod red. R. Kalimo, M. A. El-Batavi, K.JI. Kupera. - Jeneva: VOZ, 1989. - 224 s.

11. Rudenko A. Borba s kurenjem v ofise: zabota o zdorove personala ili ob effektivnosti truda? [Elektronniy resurs] / A. Rudenko // Rejim dostupu: <http://planetahr.ru/publication/493>

12. Hodakov A. Trenajer dlya biznesmena / A. Hodakov, O. Dyibova // Svoiy biznes. - 2005. - №2. - S. 88-90.

13. SHingaev S.M. Zdorove v strukture professionalnoy deyatel'nosti menedjera / S.M. SHingaev // Psihologiya professionalnogo zdorovya: uchebnoe posobie; pod red. G.S. Nikiforova. - SPb.: Rech, 2006. - S. 247-267.

14. SHults D. Psihologiya i rabota: ucheb'nik / D. SHults, S. SHults. - SPb: Piter, 2003. - 560 s.

15. YAk uspishno poednuvati robotu ta sim`yu [Elektronniy resurs] / Rejim dostupu: <http://www.rb.ru/office/officestory/officestory/2009/03/23/190833.html>

16. Benson, H. Timeless Healing: the power and biology of belief / H. Benson, M. Stark. - New York: Simon & Schuster, Inc., 1997. - P. 352.

17. Davis M. The Relaxation and stress reduction workbook / M. Davis, E. R. Eshelman, M. McKay. - New Harbinger Publications, U.S. - 5 Rev.Edition, 2000. - 310p.

18. Levi L. Definitions and the conceptual aspects of health in relation to work / L. Levi // Psychosocial factors at work and their relation to health. - Geneva: World Health Organisation, 1987. - P. 9-14.

19. Macik-Frey M. Advances in occupational health: From a stressful beginning to a positive future / M. Macik-Frey, J. Quick, D. Nelson // Journal of Management. - 2007. - No.33(6). - P. 809-840.

20. Occupational safety and health [Elektronniy resurs] / Rejim dostupu: http://en.wikipedia.org/wiki/Occupational_safety_and_health

OCCUPATIONAL HEALTH OF SPECIALISTS OF THE ECONOMIC SPHERE AS A PHENOMENON, PROCESS AND RESULT

The article attempts to define occupational health as a modern phenomenon and significant events as a subject of its study. A number of provisions were revealed that reflect the peculiarities of the deployment of the process of formation and preservation of occupational health of specialists of the economic sphere and effective steps towards increasing the productivity of their labor and increasing its reliability, ensuring health and safety at work, maintaining a positive social climate. It is proved that the result of social support of programs for the occupational health of the specialists of the economic sphere and increase of stress resistance is the creation of a culture of workplace health and effective vector: healthy workers - healthy business - healthier society.

Key words: *health, occupational health, formation and preservation of occupational health of specialists of the economic sphere, programs of strengthening of occupational health, management of health.*

Бурлакова Ірина Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри кібербезпеки та соціальних наук Університету банківської справи, м. Київ.

ВПЛИВ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ОСОБИСТОЇ БЕЗПЕКИ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ СУСПІЛЬСТВА

Статтю присвячено безпеці особистості, публічній безпеці, безпеці суспільства та в країні в цілому. У статті розглядаються питання, пов'язані з проблемою психологічної безпеки особистості. Проаналізовано психологічні чинники що впливають на забезпечення безпеки особистості; порушено питання глобалізації; розглянуто підходи до розуміння таких найважливіших понять, як безпека, безпека особистості, публічна безпека. Окремо досліджується категорія безпеки. У роботі вказано, що проблема безпеки людини стає сьогодні першочерговою у зв'язку зі збільшенням кількості екстремальних подій, включаючи локальні збройні конфлікти, терористичні акти, техногенні й природні катастрофи, міжнаціональну й релігійну ворожнечу, незадоволеність умовами життя

Ключові слова: психологічні чинники, психологічна безпека особистості, психічне здоров'я, безпека, безпека особистості, публічна безпека, безпека суспільства.

Постановка проблеми. *Питання психологічної безпеки особистості турбують не тільки фахівців, а й усе суспільство. Багато чинників впливають на забезпечення безпеки особистості; отже й на забезпечення як публічної безпеки, так й безпеки суспільства в цілому. Окремо слід дослідити таку категорію, як безпеки. Аналіз психологічних чинників є значущим не тільки в контексті особистої безпеки, але й у контексті безпеки суспільства*

Останнім часом у світі спостерігається стійка тенденція до посилення негативних соціально-політичних чинників, що повною мірою стосується й України. Наше суспільство переживає характерний перелом в усвідомленні прав і свобод людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *Зв'язки між мобільністю і соціальною адаптацією були*

Мабуть тисячоліття, з моменту виникнення держави, проблема безпеки в цілому зводилася тільки до розуміння безпеки самої держави. Проте, єдиним і неподільним суб'єктом соціуму є людина, яка виступає як особистість на рівні соціальних зв'язків. Саме особистість і є точкою відліку різних соціальних систем.

Психіка людини тісно пов'язана з безпекою її життєдіяльності. Небезпеки, які впливають на людину, не можна розцінювати ані як подію, яка породжена тільки зовнішньою стимулюючою ситуацією, ані як результат рефлекторної реакції організму людини на неї. Вплив цих небезпек зумовлюється психофізіологічними властивостями людини.

Дослідженнями психологічних аспектів особистої безпеки й безпеки в загалі займалися багато вітчизняних науковців, таких як О.М. Бандурка, В.І. Барко, С.П. Бочарова, М.Й. Варій, М.І. Єнікєєв, О.В. Землянська, О.І. Кудерміна, В.О. Лефтеров, Т. М. Малкова, В.С. Медведєв, С.Д. Максименко, І.І. Приходько, О.В. Тімченко, В.І. Осьодло, С.І. Яковенко та інші.

Оцінкою психологічної безпеки особистості займалися Р.В. Агузумцян, І.О. Баєва, Г.В. Грачев, О.Ю. Зотова, Т.І. Колеснікова, *Т.М. Краснянська*, Н.А. Лизь, О.Б. Мурадян, Я.В. Подоляк, *Г.Г. Почепцов*, С.Ю. Решетіна, *та ін.*

З юридичної точки зору цими питаннями займалися такі відомі вчені, як Е.Е. Гензюк, Є.В. Додін, М.І. Нікулін, О.І. Остапенко та інші. Крім цього, окремі аспекти досліджень із питань вивчення особистості відображені в роботах В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, Ю.П. Бітяка, І.П. Голосніченка, В.К. Колпакова, Т.О. Коломоєц, А.Т. Комзюка, Д.М. Лук'янця та багатьох інших учених. В працях вчених-кримінологів : Ю.М. Антоняна, І.М. Даньшина, О.М. Джужи, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, В.М. Кудрявцева, С.А. Тарарухіна та інших.

Мета статті – визначити взаємозв'язок психологічних чинників особистої безпеки та забезпечення безпеки суспільства.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Особистість має принципову соціальну цінність і значимість. Тільки в суспільстві людина стає особистістю завдяки включенню в суспільні відносини, хоча функціонально-історичний розвиток особистість й суспільство проходять одночасно. Однак, й суспільство розвивається завдяки діяльності людей у формі їх спільної діяльності. Рівень розвитку особистості залежить від рівня громадських зв'язків. При цьому розвиток особистості проходить тільки тоді, коли вона має можливість вибору своєї поведінки. Так, можна зазначити, що свобода особистості зумовлює її безпеку. Як відомо, всяке знання починається з базових понять досліджуваної проблеми, а саме: «психологічні чинники», «безпека», «безпека особистості», «публічна безпека».

На написання цієї статті підштовхнула зацікавленість цими питаннями, що ґрунтується на проблемах, що існують сьогодні в Україні. Наприклад такі складові, як психологічна безпека особистості – законослухняного громадянина, забезпечення публічної безпеки для цієї особи, а також, з іншого боку, психологічні чинники що впливають на публічний порядок і публічну безпеку. На нашу думку, це не тільки особливо важливі, а й цікаві питання, які виникають під час діяльності щодо недопущення правопорушень і порушення безпеки звичайних громадян.

Перед дослідженням психологічних чинників безпеки особистості звернемося до розгляду категорії «безпека». Треба відзначити, що багаторічний досвід дослідження цих питань, показало, що незважаючи на повсякденне застосування, загальноприйняте наукове визначення безпеки відсутнє. Так, І.І. Приходько відзначає, що це положення зумовлено особливою складністю й внутрішньою суперечливістю фундаментального поняття «безпека», значеннєве

наповнення якого формується досить тривалий історичний період [1, с. 118]. Також він продовжує: "Термінологічний аналіз цього поняття показав, що у різних субкультурах світу сформувалися, в основному, схожі уявлення про безпеку, провідними складовими якої є: захищеність особистості; відсутність загроз для людини; умова перебування людини поза небезпекою. У численних сучасних визначеннях особлива увага звертається на психічний стан людини, пов'язаний, в основному, зі спокійним, надійним перебуванням у сьогоденні, не виключаючи можливість трансформації в майбутньому.

Деякі історичні нарисів, які ми вже згадували в попередніх працях [2]. Акцентуємо, що проблема безпеки суспільства існує стільки, скільки існує саме суспільство. у зв'язку із цим вона з давніх часів знаходила певне відображення в тих чи інших політичних, правових, релігійних та інших теоріях, поглядах, ідеях. Ще в Стародавній Греції та Стародавньому Римі, зокрема в працях Платона, Сенеки, Сократа та інших мислителів, почали зароджуватися перші поняття елементів безпеки. Так, згідно з «договірною теорією» (Епікур, Дідро, Спіноза) однією з причин виникнення держави вважалося укладення членами античних суспільств спеціальної угоди («суспільного договору») для подолання хаосу й ворожнечі «природного стану». іншими словами, переслідувалася мета забезпечення безпеки як самого суспільства, так і кожного з індивідів.

Пізніше, за часів тисячолітнього панування монархій, ця концепція зводилася до забезпечення безпеки монарха, панівних станів (класів) і самої монархії. Проте на початку відродження та Просвітництва об'єктами безпеки стають людина, товариство, держава. При цьому остання, тобто держава, вважалася й суб'єктом безпеки.

Основи сучасної теорії держави та політичних наук в своїх творах заклали видатні мислителі епохи відродження, зокрема М. Макіавеллі («Государ») і Т. Гоббс («Левіафан»). В них безпека визначалася як «засіб колективного захисту» у війні «всіх проти всіх», як основа держави. Скажемо так, безпека, що гарантується державою, визначалася як основа виживання й розвитку людини «як істоти, цивілізованої дією смерті» [3, с. 82]. Пізніше аналітичні елементи безпеки ми знаходимо в роботі І. Канта «Про вічність миру», у роботах Г.В. Гегеля «Філософія історії», «Філософія права». отже, безпека розумілася як комплекс сформованих та оптимально збалансованих зовні та внутрішньополітичних умов, що становлять основу комфортної життєдіяльності людей і гарантують позитивний результат будь-якої зміни, що відбувається в ній [4, с. 15–16].

У сучасних наукових дослідженнях більшість науковців, аналізуючи поняття «безпеки», підкреслюють, що це стан позитивного функціонування і розвитку соціальних, економічних, технічних, екологічних і біологічних систем, який унеможливує загрози для стійкого розвитку суспільства, держави, економіки та особистості, а також їхню залежність від інших держава чи окремих людських угруповань [5, с.272].

Як зазначає І.О. Баєва [6, с. 65-66], останнім часом з'явилися нові підходи до розуміння безпеки. Так, М.М. Рибалкін здійснює спробу філософського осмислення природи безпеки і формулює передумови становлення філософії безпеки [7]. Він визначає існування двох підходів. Перший – виходить з об'єктивного розуміння безпеки «як прояву об'єктивної природи об'єктів або – в системній термінології – різних матеріальних і соціальних систем зберігати стійкість (свою якість) при різних негативних явищах» [7, с. 43]. Наступний підхід, ґрунтується на визнанні суб'єктивного характеру феномена безпеки. «У зв'язку з цим виникнення феномена безпеки розглядається в контексті забезпечення захищеності, як самої людини, так і інтересів, цінностей і т.п.» [7, с. 44].

Взагалі поняття «безпека» зазвичай розглядався як «відсутність небезпеки, схоронність, надійність». тобто сенс слова можна тлумачити в дії – забезпечити відсутність небезпеки, зберегти цей стан, надійно його оберігати, захищати.

Значимо, що «безпека суспільства» – загальний термін визначення зусиль, спрямованих на подолання сучасних загроз безпеці суспільства. Поняття «безпеки суспільства» сформувалось внаслідок усвідомлення феноменів ідентичності та згуртованості суспільства як джерел нестабільності. Безпека суспільства – це новий вимір, який зараз створюється. Вона повинна заповнити відстань між безпекою держави та захищеністю людей [5, с.6].

У свою чергу, з безпеки окремої особи складається безпека суспільства в цілому. Відповідно, звертаючи увагу на безпеку пересічного громадянина, тобто особи, яка є так би мовити спостерігачем, треба зазначити, що людина в сучасному світі постійно перебуває під тиском несприятливих обставин та небезпек, що загрожують її благополуччю, суспільному становищу та навіть життю. Динамічні трансформації світової системи, держав та суспільств, кризи та нестабільність, що є їх наслідками, зумовлюють різноманітні загрози – глобальні проблеми, нерівномірність економічного розвитку, тероризм та інші форми ризиків, які позбавляють людину впевненості у майбутньому. Відповідно людина намагається відновити цю впевненість, а отже побудувати самостійно і в співпраці з іншими таку систему безпеки, що гарантувала б їй і суспільству найбільш можливий її рівень. Безпека особи, що є відповіддю на такі потреби людини, охоплює все більше сфер людського життя, а отже вбудовується у систему безпеки, що включає значну кількість рівнів та видів, тобто у систему загальної безпеки [8].

При дослідженні психологічної безпеки, треба відзначити, що особистість виступає центральною фігурою у зв'язці «небезпека – безпека». Враховуючи положення історико-еволюційного методу пізнання, зазначимо, що «ключ до розуміння природи людини лежить не в ньому самому як деякому тілесному об'єкті, а в тих різних системах, в яких здійснюється його життя» [9, с. 81]. Таким чином, має важливе значення комплексний підхід до вивчення як психологічної безпеки особистості, так і безпеки в цілому.

Важливість вивчення проблеми психологічної безпеки особистості на сьогодні беззаперечним. Психологи зараз доводять: «Безпека – необхідна умова розвитку будь-якої системи... Людина може розвиватися тільки в середовищі з певними параметрами, і одним з найбільш істотних є психологічна безпека» [10].

Психологічну безпеку вчені пропонують розглядати на різних рівнях, в тому числі на рівні локального середовища проживання і на рівні особистості [11, 34]. У першому випадку мається на увазі взаємодію особистості з середовищем (у тому числі і локальної), причому саме взаємодія, взаємовплив, взаємозв'язок, а не протиставлення особистості і середовища. На погляд авторів статті "Психологічні аспекти безпеки особистості", допустимо розгляд даного феномена, як на макро, так і на мікрорівні [12]. По-другому випадку враховуються особливості особистості [13]. На нашу думку, умовно їх можна сформулювати як загальний рівень та конкретний.

Зазначимо, в цьому руслі відзначає І.І. Приходько, що у науці психологічна безпека розглядається у межах: (1) національної безпеки; (2) соціального корпоративного середовища; (3) психічних процесів, станів та властивостей людини. Цікаво, але він вказує, що психологічна безпека присутня практично в усіх видах національної безпеки (соціальна, воєнна, інформаційна, політична, економічна, медична, правова, демографічна тощо). Проте, не зазначає зовсім публічну безпеку [1].

Доцільно було б нагадати, що ж таке небезпека, а це – сукупність умов і чинників, які спричиняють порушення нормального функціонування й розвитку людини чи суспільства. Процес впливу небезпеки на ту чи іншу систему має певну структуру. Структура цього процесу зберігається зі структурою будь-якої дії. Можна виокремити статичний і динамічний аспект процесу впливу небезпеки. Статичний аспект містить: джерело (суб'єкт) небезпеки; об'єкт, якому загрожує небезпека; засіб, яким джерело небезпеки впливає на об'єкт небезпеки. Динамічний аспект містить: ціль, яку ставить джерело небезпеки щодо об'єкта; процес самого впливу джерела небезпеки на об'єкт; результат цього впливу [5, с. 274].

Так, виходячи із вищевикладеного звернемося до обговорення саме психологічних чинників (аспектів) безпеки. На першому місці, істотно – це оточення людини, фізичного і соціального світу; другий - його психічний світ, психологічні ресурси, цінності, переживання, відносини з точки зору внутрішньої сутності людини [6, с. 66-67].

З середини минулого століття категорія безпеки активно використовується серед робіт дослідників гуманістичної орієнтації. Так, А. Маслоу, виділяв в числі п'яти «рівнів» потребу в безпеці та захисті. Сюди включені потреби: в організації, стабільності, в законі і порядку, в передбачуваності подій, в свободі від таких загрозливих сил, як хвороба, страх і хаос. А. Маслоу припустив, що певні типи невротичних дорослих людей в основному мотивовані пошуком безпеки [14, с. 487].

Розвиваючи «гуманістичний психоаналіз», Е. Фромм говорив про те, що небачена свобода від жорстких соціальних, політичних, економічних і релігійних обмежень зажадала компенсації у вигляді почуття безпеки і почуття приналежності до соціуму. Він вважав, що ця прірва між свободою і безпекою стала причиною безпрецедентних труднощів в людському існуванні [14, с. 248-249].

Виділяють комплекс чинників, що збільшують індивідуальну схильність людини до небезпеки. До них можна віднести особливості темпераменту, функціональні зміни в організмі, дефекти органів відчуття, незадоволення даним видом діяльності. Пояснюється це особливістю еволюційного розвитку людини: психіка – найважливіше у цьому розвитку. Розвиток психіки – це результат еволюції нервової системи під впливом навколишнього середовища.

Визначають: психіка – це здатність мозку відображати об'єктивну дійсність у формі відчуттів, уявлень, думок та інших суб'єктивних образів об'єктивного світу. Психіка людини проявляється у таких трьох видах психічних явищ: психічні процеси, психічні стани, психічні властивості. Психічні процеси – це короточасні процеси отримання, переробки інформації та обміну нею (наприклад, відчуття, сприйняття, пам'ять і мислення, емоції, воля тощо); психічні стани відображають порівняно тривалі душевні переживання, що впливають на життєдіяльність людини (настрій, депресія, стрес); психічні властивості – сталі душевні якості, що утворюються у процесі життєдіяльності людини і характеризують її здатність відповідати на певні дії адекватними психічними діями (темперамент, досвід, характер, здібності, інтелект тощо). Психіка людини тісно пов'язана з безпекою її життєдіяльності. Небезпеки, які впливають на людину, не можна розцінювати ані як подію, яка породжена тільки зовнішньою стимулюючою ситуацією, ані як результат рефлекторної реакції організму людини на неї. Вплив Цих небезпек зумовлюється психофізіологічними властивостями людини [15].

Експерти в галузі безпеки життєдіяльності стверджують, що більшість травм у побуті та на виробництві відбувається з вини самих потерпілих. Відомий вислів Сократа: “Я вирішив, що перестану займатися вивченням неживої природи і спробую зрозуміти, чому так стається, що людина знає, що добре, а робить те, що дає зворотний результат”, служитиме відповіддю на цей стан.

Чинники, що стійко підвищують індивідуальну імовірність наразитись на небезпеку постійні функціональні зміни в нервовій системі або інших системах чи органах, що мають хворобливий характер або близький до цього стан. Такі зміни не означають непрацездатності, однак можуть чинити несприятливий вплив на людину з точки зору її безпеки (наприклад, головні болі, серцеві захворювання, цукровий діабет та ін.) [16].

Коротко зупинимось на такому компоненті психологічної підсистеми будь-якої безпеки, як психічне здоров'я окремих громадян. Відзначимо, що А. Маслоу констатував: психічне здоров'я – це наслідок повної задоволеності. Згідно з його

поглядами, здорова людина – це щаслива людина, яка живе в гармонії сама зі собою, не відчуває внутрішнього розладу і т. ін. Психічно здоровим людям, згідно з А. Маслоу, властиві, зокрема,: здатність любити і бути любленими, відсутність підозрілості; відмова від усіх засобів внутрішнього захисту, безмежна довіра в любовних стосунках, взаємна турбота і відповідальність, внутрішня гармонія, життєрадісність та ін. [5, с.278].

Максименко С.Д. розумів психічне здоров'я як аспект здоров'я загалом, який наголошує на етапі душевного комфорту, відсутності патологічних психічних виявів і здатності до ефективної діяльності й саморегуляції відповідно до власних (відрефлексованих) цілей та інтересів людини. Сам Варій М.Й. визначає психічне здоров'я людини, як наявність у її психіці активних і пасивних залежних патернів, що постійно генерують позитивний психоенергетичний потенціал, який забезпечує усвідомлене позитивне сприйняття навколишнього світу, гармонію з ним і з собою, особистісний оптимізм та задоволення від життя [5, с.278].

Говорячи взагалі про особистість, неможливо не сказати про мотив тієї чи іншої поведінки. Так, Антонян Ю.М. акцентує: «Мотиви виражають найбільш важливі риси та якості, потреби й прагнення особистості. Тому обґрунтовано стверджувати, що які мотиви, така й особистість, і навпаки, а тому вони є найбільш повної й точної її характеристикою» [17, с. 102]. У науковій літературі мотив найбільш часто пов'язують із поняттям потреб Тарарухін С.А. зазначає: «Поняття мотив як компонент особистості включає систему потреб і спонукань, інтересів, які формуються на їх основі та стають домінуючими в поведінці й діяльності» [18, с. 68]. у свою чергу під потребою розуміють «недолік тих предметів і явищ, які створюють умови фізичного й духовного існування суб'єкта, які необхідні для фізичної й духовної активності суб'єкта» [19, с. 44].

Звертаючи увагу на безпеку пересічного громадянина, тобто особи, яка є, так би мовити, спостерігачем, треба відзначити, що людина в сучасному світі постійно знаходиться під тиском несприятливих обставин і небезпек, що загрожують її благополуччю, громадському статусу й навіть життя.

Динамічні трансформації світової системи, держав і суспільств, кризи та нестабільність, які є їх наслідками, обумовлюють різні загрози, зокрема глобальні проблеми, нерівномірність економічного розвитку, тероризм та інші форми ризиків, які позбавляють людину впевненості в майбутньому. відповідно, людина намагається відновити цю впевненість, а отже, побудувати самостійно та в співпраці з іншими таку систему безпеки, яка гарантувала б їй і суспільству найбільш можливий її рівень. Безпека особи, що є відповіддю на такі потреби людини, охоплює все більше сфер людського життя, а отже, вбудовується в систему безпеки, включає значну кількість рівнів і видів, тобто в систему загальної безпеки [8].

У свою чергу з безпеки окремої особистості складається безпека суспільства в цілому. відзначимо, що «безпека суспільства» – загальний термін для визначення зусиль, спрямованих на подолання загроз безпеці суспільства.

Безпека суспільства – це новий вимір, який зараз створюється. вона повинна заповнити відстань між безпекою держави й захищеністю людей [20, с. 6].

Наприкінці ХХ століття відомий мислитель П.О. Сорокін, аналізуючи соціальні явища людей, що живуть і взаємодіють в групі, зауважив, що людська поведінка складається з окремих різнорідних вчинків, які супроводжуються психічними переживаннями різного рівня й сили. Такий аналіз дасть ключ до пояснення тих зовнішніх актів, які носять найменування вчинків людини, із сукупності яких і складається його поведінка. Він говорив, що «із сукупності його вчинків створюється його поведінка; характер перших визначає собою й характер останнього. Ці акти за своїм конкретним видом настільки різнорідні й різноманітні, що немає жодної можливості хоча б приблизно перерахувати й описати їх. Проте ця конкретна різнорідність не заважає згрупувати всі ці вчинки в певні розряди й підвести їх під цілком певні нечисленні категорії. Можна вказати дві такі основні категорії, під які підійдуть усі вчинки людини. Одні акти людини є «роблення» чого-небудь, інші акти – «нероблення» чого-небудь. Будь-який конкретний акт підійде під одну із цих категорій» [21, с. 52].

Висновки. Психологічна безпека особистості, міцна публічна безпека, безпека суспільства – необхідні умови й органічні складові цивілізованого способу життя, успішного функціонування суспільства й держави, його інститутів. Публічна безпека включає відносини, які попереджають або усувають шкідливі для життя та здоров'я людини наслідки, які можуть бути заподіяні в результаті дій людей або штучним або природним джерелом підвищеної небезпеки. Відзначимо, що підвищення уваги до психологічних чинників забезпечення безпеки як особистості так і суспільства викликано тими кардинальними змінами, які відбуваються в Україні, зростанням активності мас, їх участі в мітингах, пікетуваннях, демонстраціях, а також і у військових діях.

Література

1. Приходько І.І Психологічна безпека персоналу екстремальних видів діяльності: концепція, трансформаційна модель, методологія дослідження. Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2015 №4 (29).
2. Джагупов Г.В., Питання безпеки особистості при забезпеченні громадської безпеки / Г.В. Джагупов // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2015. – №35-2., Т.2. – С. 71-75.
3. Національна безпека України: історія і сучасність / під ред. О.М. Гончаренка. – К., 1993. – 82 с.
4. Васьковська В.П. Право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / В.П. Васьковська. – Дніпропетровськ, 2006. – 224 с.
5. Варій М.Й. Психологія: Навчальний посібник / Для студ. вищ. навч. закладів. – К.: «Центр учбової літератури». – 2007. – 288 с.

6. Баева И.А. Психология безопасности: история, становление, перспективы. / Национальный психологический журнал. № 1 (2), Сентябрь 2007 г. С. 65-69.
7. Рыбалкин Н.Н. Философия безопасности: учебное пособие. – М.: МПСИ, 2006.
8. Мельник В. Безпека особи в системі загальної безпеки / Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Випуск 11, 2009 р. С. 45-49.
9. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. – М., 2007.
10. Психологическая защищенность и психологическая безопасность современного человека. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://web.Ruscenter.Ru/cont2/baeva.doc>
11. Баева И.А. Психологическая безопасность как интегративная категория психологического исследования. // Материалы Всероссийской конференции «Психологическая культура и психологическая безопасность в образовании». – СПб, 2003.
12. Агузумцян, Р. В. Психологические аспекты безопасности личности / Р. В. Агузумцян Е. Б. Мурадян // Вестник практической психологии образования. – 2009. – № 1 (18). – С. 43-47.
13. Безопасность жизнедеятельности. – М., 2008.
14. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности / СПб.: Питер, 2003.
15. Психологічні фактори, що визначають безпеку людини. Психофізіологічні фактори небезпеки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://studfiles.net/preview/5342725/page:5/>
16. Березюк О.В., Лемешев М.С. Безпека життєдіяльності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/fmbt/berezyuk_bezpeka_zhittedyialnosti/23.htm
17. Антонян Ю.М. Личность преступника / Ю.М. Антонян, В.Н. Кудрявцев, В.Г. Эминов. – СПб. : Юридический центр. Пресс, 2004. – 364 с.
18. Тарарухін С.А. Вибрані твори : у 2 ч. / С.А. Тарарухін. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2004–. – Ч. II: Кримінологія. Соціально-психологічні причини злочинів. – 2004. – 100 с.
19. Психология личности : сб. статей / сост. А.Б. Орлов. – 2-е изд., доп. – М. : ООО « Вопросы психологии», 2003. – 223 с.
20. Безпека суспільства у регіоні Румунія – Україна – Республіка Молдова: тристоронній підхід [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.gsbs.org.ua/wp-content/uploads/2008.pdf.
21. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / П.А. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов. – пер. с англ. – М. : Политиздат, 1992.

Транслітерація

1. Prykhodko I.I. Psykholohichna bezpeka personalu ekstremalnykh vydiv diialnosti: kontseptsiiia, transformatsiina model, metodolohiia doslidzhennia. Aktualni problemy sotsiolohii, psykholohii, pedahohiky. 2015 №4 (29).
2. Dzhahupov H.V., Pytannia bezpeky osobystosti pry zabezpechenni hromadskoi bezpeky / H.V. Dzhahupov // Naukovi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia «Pravo». – 2015. – №35-2., T.2. – S. 71-75.
3. Natsionalna bezpeka Ukrainy: istoriia i suchasnist / pid red. O.M. Honcharenka. – K., 1993. – 82 s.
4. Vaskovska V.P. Pravo liudyny na bezpeku ta konstytutsiino-pravovi mekhanizm yoho zabezpechennia : dys. ... kand. yuryd. nauk : spets. 12.00.02 / V.P. Vaskovska. – Dnipropetrovsk, 2006. – 224 s.
5. Varii M.I. Psykholohiia: Navchalnyi posibnyk / Dlia stud. vyshch. navch. zakladiv. – K.: «Tsentri uchbovoi literatury». – 2007. – 288 s.
6. Baeva I.A. Psikhologiya bezopasnosti: istoriya, stanovlenie, perspektivy. / Natsionalnyi psikhologicheskii zhurnal. № 1 (2), Sentyabr 2007 g. S. 65-69.
7. Rybalkin N.N. Filosofiya bezopasnosti: uchebnoe posobie. – M.: MPSI, 2006.
8. Melnyk V. Bezpeka osoby v systemi zahalnoi bezpeky / Naukovi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriiia: Politolohiia, Sotsiolohiia, Filosofiiia. Vypusk 11, 2009 r. S. 45-49.
9. Asmolov A.G. Psikhologiya lichnosti: kulturno-istoricheskoe ponimanie razvitiya cheloveka. – M., 2007.
10. Psikhologicheskaya zashchishchennost i psikhologicheskaya bezopasnost sovremennogo cheloveka. [Yelektronniy resurs]. – Rezhim dostupu : <http://web.Ruscenter.Ru/sont2/baeva.dos>
11. Baeva I.A. Psikhologicheskaya bezopasnost kak integrativnaya kategoriya psikhologicheskogo issledovaniya. // Materialy Vserossiyskoy konferentsii «Psikhologicheskaya kultura i psikhologicheskaya bezopasnost v obrazovanii». – SPb, 2003.
12. Aguzumtsyan, R. V. Psikhologicheskii aspekty bezopasnosti lichnosti /R. V. Aguzumtsyan Ye. B. Muradyan // Vestnik prakticheskoy psikhologii obrazovaniya. – 2009. – № 1 (18). – S. 43-47.
13. Bezopasnost zhiznedeyatelnosti. – M., 2008.
14. Khell L., Zigler D. Teorii lichnosti / SPb.: Piter, 2003.
15. Psykholohichni faktory, shcho vyznachaiut bezpeku liudyny. Psykhofiziologichni faktory nebezpeky. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <https://studfiles.net/preview/5342725/page:5/>
16. Bereziuk O.V., Lemeshev M.S. Bezpeka zhyttiediialnosti [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : https://web.posibnyky.vntu.edu.ua/fmbt/berezyuk_bezpeka_zhityyediialnosti/23.htm

17. Antonyan Yu.M. Lichnost prestupnika / Yu.M. Antonyan, V.N. Kudryavtsev, V.G. Eminov. – SPb. : Yuridicheskiy tsentr. Press, 2004. – 364 s.
18. Tararukhin S.A. Vybrani tvory : u 2 ch. / S.A. Tararukhin. – K. : Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ukrainy, 2004–. – Ch. II: Kryminolohiia. Sotsialno-psykholohichni prychny zlochyniv. – 2004. – 100 s.
19. Psikhologiya lichnosti : sb. statey / sost. A.B. Orlov. – 2-e izd., dop. – M. : OOO « Voprosy psikhologii», 2003. – 223 s.
20. Bezpeka suspilstva u rehioni Rumuniia – Ukraina – Respublika Moldva: trystoronnii pidkhid [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : www.gsbs.org.ua/wp-content/uploads/2008.pdf.
21. Sorokin P.A. Chelovek. Tsvilizatsiya. Obshchestvo / P.A. Sorokin ; obshch. red., sost. i predisl. A.Yu. Sogomonov. – per. s angl. – M. : Politizdat, 1992.

Dzhahupov H.V.

INFLUENCE OF PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PERSONAL SAFETY ON ENSURING SAFETY OF SOCIETY

The article is focused on personal safety, public safety, safety of society and in the country in the whole. The author of the article deals with issues related to the problem of psychological safety of a person. The problem of psychological safety is considered from the point of view of the systematic historical evolutionary approach. The author provides the definition of the term “psychological safety of an individual”. The author has analyzed psychological factors influencing the safety of a person; has raised the issue of globalization; has studied approaches to the understanding of such important concepts as safety, personal safety, public safety. The author has separately researched the category of safety. The author of the paper has noted that the issue of person’s safety is nowadays a priority in connection with the increase in the number of extreme events, including local armed conflicts, terrorist acts, man-made and natural disasters, interethnic and religious hatred, dissatisfaction with living conditions

It has been also noted that the foundations of ensuring public safety and public order in the state, as well as other institutions, are established by the Constitution of Ukraine. The author has paid attention to the current state, when Ukrainian society is experiencing a characteristic change in the perception of human rights and freedoms. Recently, there is a steady tendency in the world to strengthen negative socio-political factors, which is fully applied to Ukraine.

Key words: *psychological factors, psychological safety of a person, mental health, safety, personal safety, public safety, safety of society.*

Джагунов Григорій Володимирович – заступник декана з навчально-методичної роботи факультету №3 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ПОВЕДІНКОВІ ПРОЯВИ ЕМПАТІЙНОЇ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Стаття присвячена презентації результатів емпіричного дослідження поведінкових проявів емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці. Встановлено, що емпатійність, як інтегральна якість особистості, актуалізуючись на різних етапах міжособистісної взаємодії, може впливати на поведінку всіх її учасників. Виявлено вікові особливості емпатійної детермінації міжособистісної взаємодії: у ранній юності вплив емпатійності на поведінку у ситуації міжособистісної взаємодії є сильнішим, порівняно із зрілою. Встановлено статеві особливості емпатійної детермінації поведінки юнаків у міжособистісній взаємодії: у дівчат рівень емпатійності має вплив на власну поведінку, а у хлопців – емпатійність визначає поведінкову активність інших. З'ясовано, що дисонансна емпатійна міжособистісна взаємодія хлопців взаємопов'язана з власною контактною активністю та емоційною дистанцією (обернена кореляція); індиферентна взаємодія представників обох статей обернено корелює з емоційною дистанцією з боку іншого, а у дівчат – ще й з власною домінантністю; інтенційна взаємодія дівчат знаходиться у оберненому взаємозв'язку з їх домінантною поведінкою; сприяюча взаємодія дівчат обернено корелює з домінантністю інших; альтруїстична взаємодія взаємопов'язана із контактною активністю іншого. Констатовано відсутність достовірних взаємозв'язків між егоцентричною й суб'єктоцентричною взаємодіями та поведінковими проявами.

Ключові слова: емпатія, емпатійна міжособистісна взаємодія, контактна активність, психологічна близькість, домінантність.

Постановка проблеми. Інформаційна перенасиченість сучасного суспільства, впливаючи на темпоральні особливості особистості, все частіше призводить до нівелювання значущості істинно людських взаємин, втрату здатності бачити «Людину» в людині. Наслідки такого знецінення Іншого сьогодні можна спостерігати в глобальних масштабах: тероризм, війни, жорстокість, байдужість тощо. Чи не єдиним засобом відновлення рівноваги є повернення до антропоцентричної спрямованості людської свідомості, яка дозволить взаємодіяти з іншими на засадах взаємоповаги, толерантності, гуманізму. У цьому контексті актуальності набувають дослідження емпатійної міжособистісної взаємодії, як однієї з найбільш людиноцентрованої форми взаємин.

Виходячи із означеного, **метою** статті є дослідженні поведінкових проявів різних видів емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для емпіричного дослідження рівня розвитку емпатійності та видів емпатійної міжособистісної взаємодії у юнацькому віці використовувалася методика Л. П. Журавльової [1]. З її допомогою визначався показник інтегральної емпатійності особистості (високий, середній та низький рівні) та здатність юнацтва до різних форм її прояву (антиемпатія, індиферентність, співпереживання, співчуття, моделювання поведінки, реальне сприяння та альтруїстична поведінка), які визначають вид емпатійної взаємодії.

Для визначення особливостей поведінки особистості у ситуації міжособистісної взаємодії використовувалася методика FIRO-B Шутца, у її адаптованому російськомовному варіанті, що відомий як «Опитувальник міжособистісних стосунків (ОМО)» А. А. Рукавішнікова [3; 4]. Дана методика діагностує поведінку особистості за трьома параметрами – рівень контактної активності (шкала «Включеність»), рівень психологічної близькості (шкала «Афект») та рівень владної позиції (шкала «Контроль»). Кожен з них передбачає дві форми поведінки: активну (власну поведінку щодо інших людей) та пасивну (поведінку інших щодо себе). Така різноплановість методики дає змогу, по-перше, здійснювати деталізований аналіз індивідуальних особливостей поведінки особистості у ситуації міжособистісної взаємодії, а по-друге, виявляти наявність кореляційних зв'язків між виявленими особливостями та емпатійністю особистості.

Дослідженням було охоплено 226 осіб юнацького віку. Серед них – 110 респондентів раннього юнацького віку (хлопців – 51, дівчат – 59) та 116 – зрілого юнацького віку (хлопців – 41, дівчат – 74). З метою підвищення рівня репрезентативності вибірки досліджувались представники різних навчальних закладів Житомирської області, що навчаються за різними напрямками підготовки.

Емпіричне дослідження поведінкових проявів емпатійної міжособистісної взаємодії відбувалося у декілька етапів. На першому етапі аналізувалися кореляційні взаємозв'язки між рівнем емпатійності й видами емпатійної міжособистісної взаємодії юнаків та показниками їх поведінкової активності (див. табл.1).

а) відсутність взаємозв'язку між показниками власної активності у міжособистісній взаємодії та емпатійністю. Це означає, що кількість особисто ініційованих контактів юнаків не залежить від рівня емпатійності особистості;

б) обернений достовірний взаємозв'язок між показниками домінантності у поведінці та емпатії ($r = -0,137$; $p \leq 0,05$). Таким чином, менш розвинутою є емпатійність, тим більш вираженою буде домінантність в поведінці. І навпаки – високий рівень інтегральної емпатії обумовлює прагнення особистості розбудовувати взаємодію з Іншими на засадах поваги до нього, визнання його самоцінності, самобутності та достатньої компетентності, щоб самостійно приймати будь-які рішення. Саме тому бачимо позитивну достовірну кореляцію домінантності з індиферентною та дисонансною емпатійною міжособистісною взаємодією, за яких

переживання Іншого або нівелиуються взагалі, або викликають протилежні відчуття й прагнення діяти наперекір. Обернена ж кореляція виявлена з інтенційною емпатійною взаємодією вказує на те, що чим більше особистість прагне контролювати Іншого, тим менш вона є готовою до реальної допомоги.

Таблиця 1

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками емпатійної міжособистісної взаємодії та власних поведінкових проявів у юнацькому віці

	Стать	Рівень емпатійності	Дисонасна	Індиферентна	Егоцентрична	Суб'єктоцентрична	Інтенційна	Сприяюча	Альтруїстична
Включення	Хл.								
	Дів.								
	Раз.								
Контроль	Хл.								
	Дів.	-0,167*		0,188**			-0,298****		
	Раз.	-0,137**	0,12*	0,136**			-0,21****		
Афект	Хл.								
	Дів.								
	Раз.								

Примітки. 1) Хл. – хлопці, Дів. – дівчата, Раз. – разом. 2). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

Характерною особливістю виявлених на даному етапі взаємозв'язків є те, що вони притаманні дівчатам;

в) відсутність взаємозв'язку між емоційною дистанцією та емпатійністю особистості.

На другому етапі аналізувалися взаємозв'язки рівня емпатійності та види емпатійної міжособистісної взаємодії особистості юнацького віку з поведінкою Інших (див. табл.2). Як показує якісний аналіз, спектр виявлених взаємозв'язків тут є значно ширшим. Зокрема:

а) рівень розвитку емпатійності взаємопов'язаний з рівнем поведінкової активності інших щодо встановлення контактів ($r=0,194$; $p \leq 0,1$). Припускаємо, що

чим вищими є рівень емпатійності, тим вищою буде його атрактивність, що й зумовлює підвищення поведінкової активності інших у встановленні міжособистісних контактів з ним. Відтак, впливаючи на соціальну привабливість особистості, емпатія може обумовлювати обсяг міжособистісних взаємодій. З такої позиції логічним є обернений достовірний взаємозв'язок контактної активності інших з дисонансною взаємодією (у хлопців) та позитивний взаємозв'язок – з альтруїстичною (як у хлопців, так і у дівчат). Схильність особистості до дисонансної взаємодії призводить до небажання інших контактувати з нею, натомість саможетровність у взаєминах робить такого юнака бажаним об'єктом взаємодії;

Таблиця 2

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками емпатійної міжособистісної взаємодії та поведінкових проявів інших у юнацькому віці

	Стать	Інтегральна емпатія	Дисонансна	Індивідуальна	Егоцентрична	Суб'єктоцентрична	Інтенційна	Сприяюча	Альтруїстична
Включення	Хл.	0,194*	-0,17*						0,171*
	Дів.								0,156*
	Раз.	0,119*							0,152**
Контроль	Хл.								
	Дів.							-0,187**	
	Раз.							-0,119*	
Афект	Хл.	0,218* *	-0,253**						
	Дів.								
	Раз.	0,154* *		-0,131**					

Примітки. 1) Хл. – хлопці, Дів. – дівчата, Раз. – разом. 2). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

б) частота сприяючих взаємодій обернено корелює з домінантною поведінкою інших ($r = -0,119$; $p \leq 0,1$). Очевидно, що якщо юнка (адже достовірний статистичний взаємозв'язок у вибірці дівчат виявлений на рівні $p \leq 0,05$) здатна об'єктивно оцінювати ситуацію та адекватно й асертивно діяти для її розв'язання,

то домінуюча поведінка іншого щодо неї буде щонайменше неефективною й недоцільною.

в) рівень емпатійності особистості напряму пов'язаний з відчуттям іншим емоційної близькості ($r=-0,154$; $p\leq 0,05$). Це пояснюємо тим, що при встановленні близьких довірливих стосунків суттєву роль відіграють психологічні якості та особливості Іншого, якому можна було б відкритися, або навпаки, варто було б дистанціюватися. Тому підтвердженням є виявлений позитивний взаємозв'язок показників емпатії з чуттєвістю інших ($r=0,154$; $p\leq 0,05$) й обернений з показниками індивідуальної взаємодії ($r=-0,131$; $p\leq 0,05$).

Третій етап був присвячений аналізу вікових та статевих відмінностей досліджуваних показників. Зокрема, у ранньому юнацькому віці було виявлено (див. табл. 3):

а) достовірний взаємозв'язок між показниками емпатійності та домінуючості ($r=0,267$; $p\leq 0,05$) й психологічної близькості ($r=0,200$; $p\leq 0,05$). Більш розвинені форми емпатійного реагування передбачають сприяючу поведінку, яка не суперечить власним інтересам (а отже передбачає збереження певної мінімальної психологічної дистанції) з одного боку, а з іншого – вимагають від особистості рішучих дій щодо Іншого. Тому цілком закономірно, що високоемпативна особистість у ході емпатійного приєднання до Іншого мінімізує (але не втрачає!) психологічну дистанцію між собою та Іншим і реалізовуючи сприяючу поведінку займає владну позицію.

Втім, для дівчат раннього юнацького віку характерним є обернений взаємозв'язок домінуючості та емпатійності. Такі результати пояснюємо тим, що для представниць жіночої статі більш притаманними є афективні форми емпатії (співчуття та співпереживання), реалізація яких не передбачає жодних дій, спрямованих на розв'язання емпатогенної ситуації;

б) обернений статистично значущий взаємозв'язок між психологічною дистанцією та інтенційною міжособистісною взаємодією ($r=-0,184$; $p\leq 0,1$). Очевидно, що зменшення психологічної дистанції буде призводити до зростання прагнення посприяти у розв'язанні емпатогенної ситуації. Чинниками, які перешкоджають даному прагненню трансформуватися у реальні дії можуть бути як особистісні, так і ситуативні;

в) достовірний взаємозв'язок між показниками домінуючості та дисонансної ($r=0,234$; $p\leq 0,05$) й індивідуальної емпатійної взаємодії ($r=0,199$; $p\leq 0,05$), а також обернений – з показниками інтенційної ($r=-0,306$; $p\leq 0,01$). Можемо припустити, що владна позиція, будучи за своєю суттю егоцентричною, з одного боку може перешкоджати емпатійному приєднанню, перериваючи емпатійний процес і запускаючи тим самим індивідуальну емпатійну взаємодію. З іншого – дисонансне переживання й дії є також демонстрацією владності, на що і вказує позитивна кореляція. А от моделювання сприяючої поведінки без жодних реальних дій унеможливує прояв домінування на поведінковому рівні, саме тому ми і констатували обернений взаємозв'язок між даними показниками;

г) обернену кореляцію між показниками психологічної близькості та індіферентною емпатійною взаємодією ($r=-0,206$; $p \leq 0,05$), а також прямий взаємозв'язок – з альтруїстичною ($r=0,196$; $p \leq 0,05$). Закономірно, що чим більшою є психологічна близькість з Іншим, тим складніше людині проявити байдужість до його переживань. Здатність же пожертвувати ж власними інтересами заради Іншого дуже часто залежить від рівня психологічної близькості з ним.

Таблиця 3

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками емпатійної міжособистісної взаємодії та власних поведінкових проявів у ранньому юнацькому віці

	Стать	Інтегральна емпатія	Дисонансна	Індіферентна	Егоцентрична	Суб'єктоцентрична	Інтенційна	Сприяюча	Альтруїстична
Включення	Хл.								
	Дів.								
	Раз.						-0,184*		
Контроль	Хл.								
	Дів.	- 0,306* *	0,271**				- 0,357***		
	Раз.	0,267* *	0,234**	0,199**			- 0,306***		
Афект	Хл.								
	Дів.								0,304**
	Раз.	0,200* *		-0,206**					0,196**

Примітки. 1) Хл. – хлопці, Дів. – дівчата, Раз. – разом. 2). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

Аналізуючи результати поведінкової активності інших (див. табл. 4) ми прийшли до наступних висновків:

а) зі зростанням рівня емпатійності як у юнаків, так і у дівчат зростає кількість взаємодій, ініціатором яких виступають інші. Схильність до дисонансної емпатійної взаємодії буде знижувати соціальну привабливість особистості, а до альтруїстичної – підвищувати;

б) рівень домінантності інших буде спадати по мірі зростання емпатійності дівчат і зростати по мірі зростання емпатійності хлопців;

в) мінімізації психологічної дистанції стріяють зростання емпатійності суб'єкта та його схильність до альтруїстичної взаємодії. Схильність же до дисонансної та індивідуальної емпатійної взаємодії призводять до того, що інші починають дистанціюватися від такої особистості.

Таблиця 4

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками емпатійної міжособистісної взаємодії та поведінкових проявів інших у ранньому юнацькому віці

	Стать	Інтегральна емпатія	Дисонансна	Індивідуальна	Егоцентрична	Суб'єктоцентрична	Інтенційна	Сприяюча	Альтруїстична
Включення	Хл.	0,311* *	-0,372***						0,237*
	Дів.	0,222*							0,361***
	Раз.	0,267* **	-0,259***						0,276***
Контроль	Хл.	0,245*							
	Дів.	- 0,306* **							
	Раз.								
Афект	Хл.		-0,260*						
	Дів.	0,234*							0,385***
	Раз.	0,232* *	-0,160*	-0,164*					0,181*

Примітки. 1) Хл. – хлопці, Дів. – дівчата, Раз. – разом. 2). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

Як бачимо, контрольованість Іншим є корелятом емпатії у представників обох статей. Однак знак кореляції у хлопців і дівчат є різним. Очевидно, що такі статеві особливості пов'язані з гендерними стереотипами. Зокрема, лідерство,

авторитаризм, прагнення тримати усе під контролем, брати на себе відповідальність вважаються природними для представників чоловічої статі, а покірність, чуттєвість, контрольованість – для жіночої. Емпатійність, будучи проявом фемінності, зумовлює домінантне ставлення до юнаків з боку інших, а до дівчат – навпаки, поважливу, рівноправну поведінку.

Таблиця 5

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками емпатійної міжособистісної взаємодії та власних поведінкових проявів у зрілому юнацькому віці

	Стать	Інтернальна емпатія	Дисонасна	Індиферентна	Егоцентрична	Суб'єктноцентрична	Інтенційна	Сприяюча	Альтруїстична
Включення (індивід до інших) Іе	Хл.								0,399***
	Дів.								
	Раз.								-0,192**
Контроль (індивід до інших) Се	Хл.								
	Дів.						-0,238**		
	Раз.								
Афект(індивід до інших) Ае	Хл.								
	Дів.	0,237*							
	Раз.								

Примітки. 1) Хл. – хлопці, Дів. – дівчата, Раз. – разом. 2). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

У зрілому ж юнацькому віці кількість корелятив емпатії різко зменшується (див. табл. 5). Зокрема, у дівчат зникають усі взаємозв'язки емпатійності з поведінковими показниками, що були виявлені на більш ранньому етапі юності. Натомість виникає обернена достовірна кореляція емпатії з суб'єктною чуттєвістю. Виявлений взаємозв'язок легко пояснюється феноменологічними характеристиками емпатії. Відомо, що вищі форми емпатії реалізуються на діяльнісному рівні, якому передують афективний і когнітивний. Однак два останніх протікають у згорнутому вигляді і, здебільшого, неусвідомлено [2]. Надмірна ж афектація у емпатогенній ситуації не лише уповільнює процес реального сприяння або протидії, але і взагалі

може стати на його заваді у випадку емоційного застрягання на власних переживаннях. Відтак, чим більш розвинутою є емпатійність дівчат зрілого юнацького віку, тим менше емоційних проявів спостерігається у їх поведінці. Схильність же до інтенційної емпатійної взаємодії дівчат обернено корелює з домінантністю. Причини такого взаємозв'язку нами вже описувалися вище.

У хлопців же виявлено обернену кореляцію частоти альтруїстичної взаємодії та власної контактної активності. Припускаємо, що збільшення міжособистісних контактів призведе до зростання кількості ситуацій в яких юнакам, яким притаманна альтруїстична поведінка, доведеться жертвувати власними інтересами заради інших. Щоб запобігти цьому юнаки свідомо чи несвідомо починають уникати або обмежувати кількість власних контактів.

Таблиця 6

Матриця значущих коефіцієнтів лінійної кореляції між показниками емпатійної міжособистісної взаємодії та поведінкових проявів інших у зрілому юнацькому віці

	Стать	Інтегральна емпатія	Дисонансна	Індиферентна	Егоцентрична	Суб'єктоцентрична	Інтенційна	Стрияюча	Альтруїстична
Включення (інші до індивіда) Iw	Хл.								
	Дів.								
	Раз.								
Контроль (інші до індивіда) Cw	Хл.	-0,308**		0,263*					-0,358**
	Дів.							-0,327**	
	Раз.	-0,177*						-0,241**	
Афект (інші до індивіда) Aw	Хл.	0,274*		-0,314**					
	Дів.								
	Раз.								

Примітки. 1) Хл. – хлопці, Дів. – дівчата, Раз. – разом. 2). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

У період зрілої юності у хлопців змінюється знак взаємозв'язку емпатійності з контрольованістю, а також виникає прямий взаємозв'язок з чуттєвістю Інших. Відтак, на даному віковому етапі емпатійність починає

розцінюватися іншими як якість сильної особистості, що унеможливило домінування над нею. Саме тому зі зростанням частоти індивергентної взаємодії, зростає й частота проявів домінантної поведінки інших. Натомість зі зростанням частоти альтруїстичної взаємодії, частота проявів домінантності знижується. Так само й з рівнем психологічної близькості: чим вищим є рівень емпатійності юнака, тим більшим є рівень психологічної близькості з ними. В той же час схильність до індивергентних взаємодій збільшує психологічну дистанцію у взаєминах.

У дівчат же констатовано лише обернену кореляцію між показниками домінантної поведінки інших та сприяючої поведінки, що ще раз доводить ефективність розвинених видів емпатійної взаємодії.

Таблиця 7

Матриця достовірних значень t-критерію Стьюдента при порівнянні показників власної поведінкової активності у міжособистісній взаємодії особистостей з різним рівнем розвитку емпатії

1. Включення(індивід до інших) Ie									
	Рання юність			Зріла юність			Загалом		
	Хл.	Дів.	Раз.	Хл.	Дів.	Раз.	Хл.	Дів.	Раз.
BE-CE				2,019*		1,718*	1,744*		
BE-HE									
CE-HE									
3. Контроль (індивід до інших) Ce									
BE-CE		2,361**						2,132**	
BE-HE		3,453***						3,029****	2,512**
CE-HE									1,756*
5. Афект(індивід до інших) Ae									
BE-CE			2,017*		2,474**				
BE-HE					2,322**				
CE-HE									

Примітки. 1) Хл. – хлопці, Дів. – дівчата, Раз. – разом. 2). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

Аналіз відмінностей у показниках досліджуваних раннього юнацького віку з різним рівнем розвитку емпатії (див. табл. 7) дозволив констатувати вплив емпатії на поведінку особистості у ситуації міжособистісної взаємодії:

а) у дівчат раннього юнацького віку емпатія обумовлює міру власної домінантної поведінки у взаємодії з іншими;

б) у юнаків зрілого юнацького віку – власну контактну активність, а у юнок – міру емоційної близькості з іншими.

Матриця достовірних значень t-критерію Стьюдента при порівнянні показників поведінкової активності інших у міжособистісній взаємодії щодо особистостей з різним рівнем розвитку емпатії

1. Включення(індивід до інших) Ie									
	Рання юність			Зріла юність			Загалом		
	Хл.	Дів.	Раз.	Хл.	Дів.	Раз.	Хл.	Дів.	Раз.
2. Включення (інші до індивіда) Iw									
BE-CE	2,855**		1,774*				1,944*		
BE-HE	2,515**		1,889*				1,917*		
CE-HE									
4. Контроль (інші до індивіда) Cw									
BE-CE	2,338**		2,049**	3,299***		2,444**			
BE-HE	2,262**			2,761**		1,881*			
CE-HE									
6. Афект (інші до індивіда) Aw									
BE-CE	2,194**								
BE-HE			2,014*						2,262**
CE-HE	2,752***		3,347***				2,587**		2,788***

Примітки. 1) Хл. – хлопці, Дів. – дівчата, Раз. – разом. 2). * – $p \leq 0,1$; ** – $p \leq 0,05$; *** – $p \leq 0,01$; **** – $p \leq 0,001$.

Аналіз достовірних відмінностей між показниками високоемпатійних, середньоемпатійних та низькоемпатійних юнаків дозволив виявити вплив емпатійності на поведінку інших учасників взаємодії (див. Табл.8):

а) у хлопців в період ранньої юності – поведінкової активності інших в усіх досліджуваних сферах, а зрілої – лише в частині контактної активності;

б) у дівчат значущих відмінностей не виявлено взагалі.

Висновки. Емпатійність, як інтегральна якість особистості, актуалізуючись на різних етапах міжособистісної взаємодії, може впливати на поведінку усіх її учасників. Характер цього впливу має вікові, статеві та особистісні особливості.

Література

1. Журавльова Л. П. Діагностика емпатії та її форм у підлітковому та юнацькому віці / Л. П. Журавльова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 31(55). – С. 154-161.

2. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: Монографія / Журавльова Л. П. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328с.

3. Диагностика межличностных отношений подростков и старшеклассников: Методические рекомендации / Сост. Л. В. Сгурская, Г. С. Тамарский. – Калининград: Изд-во КГУ, 2003. – 44 с.

4. Schutz William C. FIRO: A Three-Dimensional Theory of Interpersonal Behavior. New York, NY: Rinehart. – 1958. – p. 218–219.

Транслітерація

1. Zuravlova, L.P. (2010). Diagnostyka empatii ta ii form u pidlitkovomu ta yunatskomu vitsi [Diagnosis of empathy and its forms in teenage]. Naukovyi chasopys Natsionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni M.P. Dragomanova - Scientific journal, 31(55). 154-161 [in Ukrainian].

2. Zhuravlova, L.P. (2007). Psykholohiia empatii: Monohrafiia [Psychology of empathy: Monograph] – Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka - Zhytomyr: Pub. ZG Franko University, 2007. – 328 p. [in Ukrainian].

3. Sgurskaja, L.V. (Eds.) & Tamarskyi, G.S. (Eds.) (2003). Diagnostika mezhlchnostnykh otnoshenyi podrozkov i starsheklassnikov: metodicheskie rekomendatsyi [Diagnostics of interpersonal relations between adolescents and high school students: methodological recommendations]. Kalilingrad: izd-vo KGU [in Russian].

4. Schutz William C. FIRO: A Three-Dimensional Theory of Interpersonal Behavior. New York, NY: Rinehart. – 1958. – p. 218–219.

Kolomiets T. BEHAVIORAL MANIFESTATIONS OF EMPATHIC INTERPERSONAL INTERACTION IN ADOLESCENCE

The article is devoted to the presentation of the results of an empirical research of behavioral manifestations of empathic interpersonal interaction in adolescence. It has been established that empathy, as an integral quality of an individual, is activated at different stages of interaction, can affect the behavior of all its participants. The age features of empathic determination of interpersonal interaction are discovered: in early adolescence the influence of empathy on behavior in a situation of interpersonal interactions is stronger, compared to a mature one. Sexual features of empathic determination of behavior of boys in interpersonal interaction are established: girls' empathy level influences their own behavior, and for boys - empathy determines the behavioral activity of others. It is found that dissonant empathic interpersonal interaction of boys is interconnected with their own contact activity and emotional distance (inverse correlation); the indifferent interaction of the representatives of both sexes inversely correlates with the emotional distance from the other side, and for girls - even with their own dominance; the intentional interaction of girls is in the reverse relationship with their dominant behavior; the promoting interaction of girls reversely correlates with the dominance of others; the altruistic interaction is interconnected with the contact activity of another. The lack of reliable interrelationships between egocentric and subjective-centric interactions and behavioral manifestations was ascertained.

Key words: *empathy, empathic interpersonal interaction, contact activity, psychological closeness, dominance.*

Коломієць Тетяна Володимирівна - кандидат психологічних наук, Житомирський державний університет імені Івана Франка.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПІДТРИМКИ ТА РОЗВИТКУ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

В статті наголошується, що особливістю сучасного розуміння творчості є те, що це процес людської діяльності, результатом якої є якісно нові унікальні матеріальні і духовні цінності або рішення. Показано, що важливою умовою творчості є сприйнятливість нових ідей, увага до порушень проблем. Творча особистість характеризується незалежністю поведінки та міркувань, і водночас умінням відмовлятися від своїх попередніх думок, критичністю, сміливістю та терпимістю. Визначено основні напрями, які орієнтовані на розвиток діяльній сфери особистості, тобто оволодіння різноманітними способами творчої діяльності; когнітивного мислення (самостійність у здобутті наукових знань про світ); афективної сфери, тобто здатності відчувати, співпереживати, емоційно реагувати.

***Ключові слова:** особистість, творчість, розвиток творчої особистості.*

Постановка проблеми. Висока динамічність сучасного життя, глобальні перетворення, значно впливають на поведінку людини, умови її існування. Освіта стає прагматичнішою, більш орієнтується на ринок праці. Для кожної особистості – вочевидь необхідність постійного і системно професійного навчання, коли принцип «освіта на все життя» набуває іншого значення: «освіта впродовж усього життя» [10]. Проблема раннього виявлення та навчання талановитої молоді пріоритетна в сучасному суспільстві. Від її вирішення залежить інтелектуальний та економічний потенціал держави. На сучасному етапі розбудови освіти можна спостерігати підвищений інтерес до проблем обдарованості, її виявлення, навчання та розвитку талановитої особистості. Актуальність даної проблеми полягає в змісті роботи з творчою особистістю, що містить низку завдань, а саме: розвиток кожної особистості; виявлення талановитої особистості та максимальне сприяння її розвитку. Творчість людей є рушійною силою прогресу суспільства, тому обдарованість, творчість необхідно своєчасно виявляти і розвивати. Велика кількість обдарованих та талановитих людей не реалізували власного потенціалу, в міру впливу некомпетентного навчально-виховного потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням творчості та обдарованості займалися у своїх працях такі автори: В. Андрєєва, З. Гільбух, О. Зазимко, Л. Корінна, О. Кульчицька, О. Леонтєв, О. Матюшкін, В. Моляко, В. Роменець, Б. Теплов та ін. Проблеми розвитку творчої особистості, формування її здібностей є предметом багатьох наукових досліджень і характеризується значною різноваріантністю у педагогічній,

психологічній літературі (Д. Богоявленська, Р. Грабовська, А. Зак, В. Кан-Калик, Н. Кичук, Н. Кузьміна, С. Сисоєва, В. Цапок та ін). Показником творчого розвитку є креативність. Термін «креативний потенціал», «креативність» часто вживаються як синоніми поняття «творчий потенціал», «креативна особа», «обдарованість». П. Едвардс дає таке тлумачення креативності: «Креативність – це здатність виявляти нові розв’язання проблеми або виявлення нових способів вираження, привнесення в життя чогось нового». Дж. Гілфорд визначає креативність як дивергентне мислення, що характеризується постстереотипністю і здатністю висувати безліч однаково правильних ідей для розв’язання деякої проблеми. Найбільш вдалий підхід до цього визначення запропонувала С. Сисоєва. Креативну особистість вона розглядає як таку особистість, яка має внутрішні передумови (особистісні утворення, нейрофізичні задатки, специфіку когнітивної сфери), що забезпечують її творчу активність, тобто нестимульовану ззовні пошукову та перетворювальну діяльність [10].

Мета статті – розкрити соціально-психологічні засади підтримки та розвитку творчої особистості.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для розв’язання поставлених завдань було використано такі методи дослідження: теоретичні: аналіз наукової літератури з проблеми дослідження; аналіз психологічних робіт з питань роботи з творчою особистістю з метою визначення мети, предмета, завдань дослідження; емпіричні: узагальнення, опитування та методики визначення загальних здібностей. Констатовано, що проблема творчості стала настільки актуальною, що вона по праву вважається проблемою століття. В епоху глобалізації, соціально-економічних перетворювань в сучасному суспільстві постає необхідність у неординарних, активних, творчих особистостях, які привнесли б багато нового, нестандартно та креативно вирішували поставлені задачі [1; 6; 9; 17]. Для того, щоб формувати творчу особистість у процесі навчання були виділені такі основні властивості творчої особистості: сміливість думки, схильність до ризику; фантазія; уявлення і уява; проблемне бачення; вміння долити інерцію мислення; здатність виявляти суперечності; вміння переносити навчальні досягнення і досвід у нові ситуації; незалежність; альтернативність; гнучкість мислення; здатність до самоуправління [7, с. 56]. Творча особистість, як зазначають дослідники, це такий тип особистості, для якого характерна стійка, високого рівня спрямованість на творчість, мотиваційно-творча активність, що проявляється в органічній єдності з високим рівнем творчих здібностей, які дозволяють їй досягти прогресивних, соціально та особисто значущих результатів у одній або кількох видах діяльності [16]. На думку О. Матюшкіна, творчі здібності особистості - це синтез її властивостей і рис характеру, які характеризують ступінь їх відповідності вимогам певного виду навчально-творчої діяльності і які обумовлюють рівень результативності цієї діяльності [13]. Творчі здібності самі по собі не гарантують творчих здобутків. Для їх досягнення необхідний

«двигун», який запустив би в роботу механізм мислення, тобто необхідні бажання і воля, потрібна «мотиваційна основа».

Інтелектуально-еврестичні здібності особистості, які включають:

- здібності генерувати ідеї, висувати гіпотези, що характеризують інтелектуально-еврестичні властивості особистості в умовах обмеженої інформації, прогнозувати розв'язання творчих задач, інтелектуально вбачати і висувати оригінальні підходи, стратегії, методи їх розв'язання. Критерієм оцінки є кількість ідей, гіпотез, що висувається особистістю за одиницю часу, їх оригінальність, новизна, ефективність для розв'язання творчої задачі;

- здібність до фантазії. Це найбільш яскраве виявлення творчої уяви, створення інколи неправдоподібних, парадоксальних образів і понять. Критерієм оцінки є яскравість і оригінальність образів, новизна, значимість фантазії, що виявляється при розв'язуванні творчих задач;

- асоціативність пам'яті, здібність відображати і встановлювати в свідомості нові зв'язки між компонентами задачі, особливо відомими і невідомими за схожістю, суміжністю, контрастом. Критерієм оцінки є кількість асоціацій за одиницю часу, їх оригінальність, новизна, ефективність для розв'язання задачі;

-здібність бачити протиріччя і проблеми. Критерієм оцінки є кількість розкритих протиріч, сформульованих проблем за одиницю часу, їх новизна й оригінальність;

-здібність до переносу навчальних досягнень, умінь у нові ситуації характеризує продуктивність мислення. Критерієм оцінки є широта переносу (внутрішньо предметний – близький, між предметний – дальній), ступінь ефективності переносу навчальних досягнень і умінь для розв'язування творчих задач;

-здібність відмовлятися від нав'язливої ідеї, перебороти інерцію мислення. Критерієм оцінки є ступінь швидкості переключення мислення на новий спосіб розв'язання творчої задачі, гнучкість мислення в пошуку нових підходів до аналізу протиріч, що виникають;

-незалежність мислення характеризує здібність не слідувати бездумно загальноприйнятій точці зору, бути вільним від думки авторитетів, мати свою точку зору. Критерієм оцінки є гнучкість та інверсія мислення, ступінь незалежності власної думки від думки інших;

-критичність мислення - це здібність до оціночних суджень, вміння правильно оцінити процес і результат власної творчої діяльності та діяльності інших, вміння знаходити власні помилки, їх причини і причини невдач. Критерієм оцінки є об'єктивність критеріїв оціночних суджень, а також ефективність виявлення причин своїх помилок і невдач [4, с. 94].

З психологічної точки зору з цією думкою можна погодитися лише відносно матеріалу, який засвоюється здебільшого на основі механічної пам'яті. Оскільки більшість навчального матеріалу спирається в основному на словесно логічну пам'ять, то помилок, пов'язаних з пошуком шляху розв'язання, не слід

боятися, якщо своєчасно звернути на них увагу і добитися розуміння причин, що їх породили. Учні, які навчаються лише на позитивних прикладах, більш схильні до поспішних висновків, у них менш розвинене критичне мислення. Крім того, боязнь помилитися гальмує активність мислення, стримує політ творчої фантазії і розвиток уяви [18].

Досвід багатьох вітчизняних та закордонних педагогів свідчить про вірогідність успішного формування у молоді якостей творчої особистості. Для цього молоді варто надавати максимум можливостей для випробування себе в творчості, причому починати треба з найпростіших завдань. Навчання творчості має відбуватися в першу чергу і в основному на програмному матеріалі з математики, а в разі потреби і на спеціально побудованій системі задач. Засвоюючи досвід творчої діяльності, характерні для неї процедури, молодь набуває здібності видозмінювати ті стереотипи мислення, яким вони вже навчилися, вчать відмовлятися від стереотипів, конструювати нові підходи до осмислення раніше засвоєного або нового змісту [3-20].

Процес навчання займає значну частину життя молодої людини. Тому дуже важливо вже починаючи з ранніх років, а особливо, під час навчання в школі розкривати творчий потенціал дитини, його розвивати та підтримувати. Вагомим аспектом реалізації технології формування творчої особистості є індивідуальні та професійні якості фахівця задіяного в даному процесі.

Соціально-психологічна технологія формування творчої особистості вимагає дотримання вчителем педагогом таких принципів: принцип розвитку, який передбачає врахування вікових та індивідуальних особливостей; принцип самодіяльності, за якого молодь відчуває себе співучасником навчального процесу; принцип самоорганізації, який передбачає самостійну зосередженість особистості на вирішенні навчального завдання [3].

Під час реалізації цієї технології важливо регламентувати діяльність особистості, впроваджувати в процес навчання елементи творчості (комбінування, аналогізування, універсалізацію, випадкові видозміни).

Інтерес до творчої діяльності можна викликати шляхом підбору творчих завдань, використання ігрових моментів тощо. Для виконання навчального чи навчально-творчого завдання необхідно проаналізувати суть завдання, з'ясувати, які дані потрібні для його розв'язання, спланувати алгоритм цього процесу, реалізувати запланований шлях розв'язання, перевірити отриманий результат.

Використання технології формування творчої особистості дає змогу працювати самостійно, опановувати узагальнені прийоми розумової діяльності, розвивати свої творчі здібності. Організувати цю технологію може тільки фахівець, який постійно перебуває у творчому пошуку, впроваджує нові методики навчання, розробляє нестандартні прийоми активізації пізнавальної діяльності особистості.

Висновки. Соціально-психологічний підхід відбиває ще один напрям концепції і пов'язаний із встановленням соціального портрета обдарованої молодої людини. Сутність його полягає в тому, що обдарованість – це якісно

своєрідне поєднання здібностей, які забезпечують успішне виконання діяльності, широту людських можливостей (загальні здібності), розвинутий розумовий потенціал, сукупність задатків і талановитості. Обдарованість можуть встановити професійно підготовлені особи, які орієнтуються на такі її параметри: видатні здібності, потенційні можливості та досягнення високих результатів, уже продемонстровані успіхи в одній або багатьох галузях (інтелектуальні здібності, специфічні здібності до навчання, творче або продуктивне мислення, здібності щодо образотворчого мистецтва і музики, психомоторні здібності). Проблемно-пошуковий підхід передбачає створення особливого простору навчальної діяльності, в якому особистість здійснює суб'єктивне відкриття закону, явища, закономірності, засвоює спосіб пізнання, механізм здобуття нових знань (навчання через відкриття). Ситуативне моделювання – створення особливого простору навчальної діяльності, в якому особистість готується до вирішення життєво важливих проблем і реальних складнощів, переживаючи ці ситуації і способи їх розв'язання. Цей підхід передбачає формування моделі реальної ситуації, групову, командну взаємодію, створення позитивного емоційного клімату, позитивної мотивації. Стратегічний підхід – це створення особливого простору навчальної діяльності, у якому особистість навчається самостійно визначити своє місце в житті, висловлювати власну точку зору, проектує своє майбутнє шляхом вибору стратегії. Основні ідеї – самовизначення, самоорганізація, саморозвиток і самореалізація особистості. Реалізація цього підходу передбачає активне використання соціально-психологічних інноваційних технологій.

Література

1. Валенко Є.В. Як виховати талановитого учня / Є. В. Валенко // Психолог. – 2014. – № 11-12. – С. 89-93.
2. Власенко О. О. Розвиток творчого мислення (креативності) / О. О. Власенко // Психолог. – 2015. – №3. – С. 23-37.
3. Вовнянко Т. Г. Розвиток творчих здібностей. Заняття з елементами тренінгу з підлітками / Т. Г. Вовнянко // Психолог. – 2015. – № 9-10. – С. 27-28.
4. Воробуєва Т. Б. Розвиток творчої компетенції школярів // Управління школою / Т. Б. Воробуєва. – Харків, 2005. – 110 с.
5. Гамзінова О. П. Схильності. Здібності. Обдарованість / О. П. Газмінова // Психолог. – 2011. – №1. – С. 19-27.
6. Григор'єв А. Й. Психолого-педагогічна діагностика / А. Й. Гргор'єв, В. І. Завіна. – Кіровоград: ТОВ «ІМЕКС – ЛТД», 2006. – 489 с.
7. Дубасенюк О.А. Технологічний підхід до організації роботи з педагогічно обдарованою молоддю / О. А. Дубасенюк, О. Є. Антонова. – Львів, 2004. – 337с.
8. Дуткевич Т. В. Психологія творчості. Навчальний посібник для студентів ВНЗ психолого-педагогічних спеціальностей. / Т. В. Дуткевич. – Кам'янецьПодільський : «Медобори», 2003. – 134 с.

9. Заячук О. В. Творчі здібності. Креативність. Обдарованість / О. В. Заячук // Шкільному психологу усе для роботи. – 2015. – №5. – С. 30-32.
10. Корінна Л. В. Формування творчої особистості в системі роботи ліцею з обдарованою молоддю // Інноваційні підходи до виховання студентської молоді у вищих навчальних закладах : матеріали Міжнар. наук.-практ. конференції (м. Житомир, 22-23 травня 2014 р.) / За ред. О. А. Дубасенюк, В. А. Ковальчук. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 249-263.
11. Лоткова І.В. Плекаймо обдарованість / І.В.Лоткова // Завучу. Усе для роботи. – К. : «Академія», 2009. – 279 с.
12. Матюшкин А. М. Загадки одаренности / А. М. Матюшкин. – М, 1993. – 321с.
13. Моляко В. О. Актуальні соціально-психологічні аспекти проблеми обдарованості. Обдарована дитина. / В. О. Моляко. К.: « Основа», 1998. – 126с.
14. Нижник Г. Авторська корекційна розвивальна програма для обдарованих дітей // Психолог. / Г. Нижник. Х.: «Основа», 2006. – 283 с.
15. Обдарована молодь України: оцінка сучасного стану та поширення перспективного досвіду роботи з обдарованою молоддю в регіонах України / [Терепищій С.О., Антонова О.Є., Науменко Р.А. та ін.] – Київ. : ВМГО «Союз обдарованої молоді», 2008. – 156 с.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://prints.zu.edu.ua/8275/1/Антонова%20som_obdarovana_molod]
16. Пашнев Б. К. Психодіагностика обдарованості. Практична психологія та соціальна робота. / Б. К. Пашнев. – Київ, 2005. – 322с.
17. Пузиревич К. В. Феномен особистісної обдарованості / К. В. Пузиревич // Психолог. – 2011. – №6. – С. 35-42.
18. Робота з обдарованими дітьми. – / [М.О. Володарська, А.І. Настенко, О. М. Півлаєва. та ін.] – Х.: Видавнича група «Основа», 2010. – 190с.
19. Розов В. І. Адаптивні антистресові психотехнології: навч. посіб. / В. І. Розов. – К. : Кондор, 2010. – 276 с.
20. Чумакова М.В. Академічна обдарованість та методи її діагностики // Обдарована дитина / М. В. Чумакова. – К.: «Аксиома», 2002. – 156 с.

Транслітерація

1. Valenko Є. V. YAk vihovati talanovitogo uchnya / Є. V. Valenko // Psiholog. – 2014. – № 11-12. – S. 89-93.
2. Vlasenko O. O. Rozvitok tvorchoho mislennya (kreativnosti) / O. O. Vlasenko // Psiholog. – 2015. – №3. – S. 23-37.
3. Vovnyanko T. G. Rozvitok tvorчих zdibnostey. Zanyattya z elementami treningu z pidlitkami / T. G. Vovnyanko // Psiholog. – 2015. – № 9-10. – S. 27-28.
4. Vorobueva T. B. Rozvitok tvorchoї kompetentsії shkolyariv // Upravlinnya shkolyu / T. B. Vorobueva. – Harkiv, 2005. – 110 s.
5. Gamzinova O. P. Shilnosti. Zdibnosti. Obdarovanist. / O. P. Gazminova // Psiholog. – 2011. – №1. – S. 19-27.

6. Grigor'ev A. Y. Psihologo-pedagogichna diagnostika / A. Y. Grgor'ev, V. I. Zavina. – Kirovograd: TOV «IMEKS – LTD», 2006. – 489 s.
7. Dubasenyuk O.A. Tehnologichniy pidhid do organizatsii roboti z pedagogichno obdarovanoyu moloddyu / O. A. Dubasenyuk, O. E. Antonova. – Lviv, 2004.– 337s.
8. Dutkevich T. V. Psihologiya tvorchosti. Navchalniy posibnik dlya studentiv VNZ psihologo-pedagogichnih spetsialnostey / T. V. Dutkevich. – Kam'yanetsPodilskiy : «Medobori», 2003. – 134 s.
- 9.Zayachuk O. V. Tvorchy zdibnosti. Kreativnist. Obdarovanist / O. V. Zayachuk // SHkilnomu psihologu use dlya roboti. – 2015. – №5. – S. 30-32.
10. Korinna L. V. Formuvannya tvorchoi osobistosti v sistemi roboti litseyu z obdarovanoyu moloddyu // Innovatsiyni pidhodi do vihovannya studentskoï molodi u vischih navchalnih zakladah : materialy Mijnar. nauk.-prakt. konferentsii (m. Jitomir, 22-23 travnya 2014 r.) / Za red. O. A. Dubasenyuk, V. A. Kovalchuk. – Jitomir : Vidvo JDU im. I. Franka, 2014. – S. 249-263.
- 11.Lotkova I.V. Plekaymo obdarovanist / I.V.Lotkova // Zavuchu. Use dlya roboti. – K. : «Akademiya», 2009. –279 s.
- 12.Matyushkin A. M. Zagadki odarennosti / A. M. Matyushkin. – M, 1993. – 321s.
- 13.Molyako V. O. Aktualni sotsialno-psihologichni aspekti problemi obdarovanosti. Obdarovana ditina. / V. O. Molyako. K.: « Osnova», 1998. – 126s.
- 14.Nijnik G. Avtorska korektsiyna rozvivalna programa dlya obdarovanih ditey // Psiholog. / G. Nijnik. H.: «Osnova», 2006. – 283 s.
- 15.Obdarovana molod Ukraïni: otsinka suchasnogo stanu ta poshirennya perspektivnogo dosvidu roboti z obdarovanoyu moloddyu v regionah Ukraïni / [Terepischiy S.O., Antonova O.E., Naumenko R.A. ta in.] – Kiiïv. : VMGO «Soyuz obdarovanoi molodi», 2008. – 156 s.[Elektronniy resurs]. – Rejim dostupu: [http://eprints.zu.edu.ua/8275/1/Antonova%20som_obdarovana_molod]
- 16.Pashnev B. K. Psihodiagnostika obdarovanosti. Praktichna psihologiya ta sotsialna robota. / B. K. Pashnev. – Kiiïv, 2005. – 322s.
- 17.Puzirevich K. V. Fenomen osobistisnoi obdarovanosti. / K. V. Puzirevich // Psiholog. – 2011. –№6.– S. 35-42.
- 18.Robota z obdarovanimi ditmi. – [M.O. Volodarska, A.I. Nastenکو, O. M. Pivlaeva. ta in.] – H.:Vidavnicha grupa «Osnova», 2010.– 190s.
- 19.Rozov V. I. Adaptivni antistresovi psihotehnologii: navch. posib. / V. I. Rozov. – K. : Kondor, 2010. – 276 s.
- 20.CHumakova M.V. Akademichna obdarovanist ta metodi ii diagnostiki // Obdarovana ditina / M. V. CHumakova. – K.: «Aksioma», 2002. – 156 s.

Dobrovolska N.A.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL BASICS OF SUPPORT AND DEVELOPMENT OF CREATIVE PERSONALITY

The article states that the feature of modern understanding of creativity is that it is a process of human activity, the result of which are qualitatively new, unique material and spiritual values or solutions. It is shown that an important condition of creativity is the susceptibility of new ideas, attention to problem disturbances. The creative personality is characterized by the independence of behavior and reasoning, and at the same time the ability to refuse their previous thoughts, criticality, courage and tolerance. The basic directions which are focused on development of activity sphere of the person, that is mastering the various ways of creative activity are determined; cognitive thinking (autonomy in obtaining scientific knowledge about the world); affective sphere, that is, the ability to feel, empathize, emotionally react.

Key words: *personality, creativity, development of creative personality.*

Добровольська Наталія Анатоліївна – кандидат психологічних наук, здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.922:001.18

Завацький В.Ю.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИЦИПАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ЖИТТЄВИХ ЗМІН

В статті наведено концептуальні основи дослідження антиципації особистості в умовах життєвих змін. Найбільш адекватними завданням дослідження є методологічні засади і теоретичні концепції системного підходу, особистісного розвитку, онтопсихологічні, акмеологічні та соціально-психологічні дослідження, основна увага в яких фокусується на вивченні антиципаційних здібностей комунікативного рівня, в контексті спілкування і взаємодії особистості з об'єктами соціальної дійсності, а також на включеності антиципації в структуру різних видів діяльності. В умовах онтологізації психологічного знання, що супроводжується зростанням впливу ідей системності і самоорганізації, виникла можливість переходу від внутрішньо суперечливих гносеологічних уявлень про антиципацію як випереджаюче відображення до, відповідного сучасним тенденціям розвитку психології, розуміння даного феномену як породження образу майбутнього у психологічних системах. При цьому сучасні системні уявлення про особистість не тільки дозволяють подолати розрив когнітивних і особистісних аспектів у дослідженні антиципації, а й уможливають саму постановку проблеми в її соціально-психологічній обумовленості, методологічно обгрунтоване рішення якої слугувало основою для розробки визначення організаційних та процедурних заходів дослідження

соціально-психологічної специфіки антиципації особистості в умовах життєвих змін, зокрема в онто-, соціо- та патогенезі.

Ключевые слова: *личность, онтогенез, социогенез, жизненные изменения, антиципация, развитие антиципации.*

Постановка проблеми. У зв'язку з прискоренням темпу життя, швидкості соціально-економічних змін, а також зростанням емоційних, інформаційних навантажень і вимог до адаптаційних ресурсів особистості гостро постає проблема розвитку її здатності до антиципації. Антиципаційні здібності є невід'ємною характеристикою і відображають гнучкість і відносну стійкість біопсихосоціальної системи людини [2; 5; 7; 10-15]. Проте, дія стресогенних чинників, зокрема в умовах життєвих змін, може привести до спотворення антиципаційної спроможності особистості і, як наслідок, до порушень у складній багаторівневій системі організації її життєдіяльності та розвитку психосоматичних декомпенсацій різного ступеня вираженості [4; 8; 9; 11; 18].

Проблема антиципації в психології наразі є відносно маловивченою. У роботах найбільш авторитетних дослідників психології антиципації (І. Батраченко, А. Брушлинський, Д. Гібсон, Б. Ломов, В. Менделевич, В. Найссер, Л. Рєгуш, О. Сергієнко, Є. Сурков, І. Фейгенберг та ін.) реалізовані різні підходи до визначення і класифікації процесів антиципації і прогнозування, місця антиципації серед інших психічних процесів і в структурі діяльності людини [2-19].

Недостатньо сформовану здатність особистості передбачати хід подій і власну поведінку в різних життєвих ситуаціях вважають антиципаційною неспроможністю. При цьому з можливістю ймовірного прогнозування нерозривно пов'язують процес успішної соціальної адаптації особистості. Наголошується, що антиципаційно неспроможна людина виключає з антиципаційної діяльності небажані події і вчинки, орієнтуючись лише на бажані, демонструє моноваріантний тип прогнозування та стає невідповідною до складних життєвих ситуацій [2; 6; 7; 12; 14; 19]. У зв'язку з цим актуальними вбачається визначення основних результативно-змістовних характеристик і діагностичних маркерів антиципації особистості в умовах життєвих змін та розкриття соціально-психологічних засад оптимізації розвитку її антиципації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведено соціально-психологічний аналіз умов життєвих змін особистості в контексті проблеми її життєвих перспектив та визначено низку наукових підходів до осмислення поняття життєвої перспективи особистості: мотиваційний (Т. Гісме, З. Залескі, К. Левін, В. Ленс, Ж. Нютен, Л. Франк, Н. Фрезер, П. Фресс), подієвий (Р. Ахмеров, Є. Головаха, О. Кронік, Д. Леонтьєв, О. Мандрикова, Н. Толстих, В. Хомик, О. Шелобанова), типологічний (К. Абульханова-Славська, Т. Березіна, В. Ковальов, В. Серенкова), освітній (М. Гінзбург, І. Дубровіна, Н. Толстих), прогностичний (П. Анохін, М. Бернштейн, В. Іванніков, Л. Рєгуш). Визначено певну схожість у розумінні життєвої перспективи з різних наукових

позицій. У фокусі дослідницької уваги розвитку даної проблематики знаходиться лінія антиципування майбутнього особистістю (поряд із лінією ймовірнісної можливості появи в її житті будь-якої події).

Мета статті – розкрити концептуальні основи дослідження антиципації особистості в умовах життєвих змін.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. На основі зазначених наукових підходів до змісту життєвої перспективи з точки зору її антиципування в умовах життєвих змін віднесено життєві цілі, ціннісні орієнтації, плани, програми, засоби реалізації цілей. Провідне місце при цьому відводиться життєвій меті. Показано, що життєву перспективу оцінюють за критеріями узгодженості, реалістичності, тривалості, диференційованості, оптимістичності.

Констатовано, що проблемою у психологічних концепціях і класифікації соціальних ситуацій, зокрема життєвих ситуацій, є термінологічний апарат (Л. Бурлачук, О. Коржова). З'ясовано, що у зв'язку з невизначеністю понятійного апарату при аналізі зарубіжних і вітчизняних класифікацій ситуацій спостерігається неоднозначність і недостатня обґрунтованість їх диференціації на прості, кризові, екстремальні та катастрофічні; прості, важкі й екстремальні; нейтральні і конфліктні; повсякденні та проблемні; конфлікти, ситуації фізичної небезпеки й невідомості; прості і проблемні; інформаційні, імовірнісні, ситуації когнітивної складності та поведінкові; вільно обрані й нав'язані (Н. Парфьонова).

Встановлено, що в умовах життєвих змін загальноприйнятою є класифікація життєвих ситуацій за рівнем їх узагальнення: виокремлюють загальну життєву ситуацію або життєвий простір і миттєву ситуацію (К. Левін); актуальну ситуацію як частину цілісного оточення, що доступна сенсорному сприйняттю у певний проміжок часу і життєву ситуацію, суттєвим аспектом якої є концепція світу (Д. Магнуссон). З'ясовано, що життєва ситуація в її об'єктивній репрезентації більш тривала за часом і має більшу протяжність у просторі, в порівнянні з актуальною ситуацією. Вона включає безліч конкретних подій і епізодів, що протікають як одночасно один з одним, так і послідовно. В суб'єктивній інтерпретації життєва ситуація відображає фрагмент загальної картини, або моделі світу, проявляючись у вигляді емоційних переживань, поведінкових установок і інтерпретацій зовнішніх подій не тільки актуальних обставин, а й певних аспектів минулого і майбутнього (О. Александрова).

Виявлено, що життєва ситуація визначається як складна, коли система відносин особистості і її самоставлення починають характеризуватися неврівноваженістю, неузгодженістю між прагненнями, цінностями, цілями і можливостями їх антиципування та реалізації (Г. Мартянова). В умовах життєвих змін така ситуація призводить до порушення діяльності, сформованих відносин особистості, породжує негативні емоції і переживання, викликає дискомфорт, що має несприятливі наслідки для її розвитку (М. Магомед-Емінов).

Встановлено, що в якості смислових одиниць ментальної репрезентації життєвої ситуації виокремлені: рівень стресогенності/комфортності; виснаженості/збереження ресурсів; безвихідної невизначеності/обнадійливої визначеності; негативної пасивності/позитивної активності; нерозв'язності/можливості розв'язання ситуації, невключення/включеності у ситуацію. Це дозволяє розглядати ситуацію в умовах життєвих змін, досліджувану в роботі, як окремий випадок складної життєвої ситуації в таких умовах (О. Александрова, Н. Волкова, С. Єрьоміна та ін.).

Констатовано, що проблема взаємодії особистості і життєвої ситуації є однією з фундаментальних в психології. Особливо актуальним її аспектом, на наш погляд, виступає проблема вибору стратегій поведінки у складних ситуаціях в умовах життєвих змін. Такі ситуації характеризуються наявністю протиріччя між бажанням досягнення суб'єктивно значимої мети і засобами її досягнення, що супроводжується негативними емоційними станами і високою обумовленістю особистісними особливостями суб'єкта ситуації, який перебуває в умовах життєвих змін, його здатністю до антиципації.

Показано, що диференційно-психологічна класифікація стратегій вирішення складних ситуацій в умовах життєвих змін дозволяє розрізнити стратегії за базовою характеристикою організації поведінки на стратегії оволодіння і захисні стратегії. Додаткові підстави класифікації дозволяють диференціювати стратегії за модальністю (когнітивні, емоційні і поведінкові), спрямованістю (інтра-, екстра- та імунітивні) і інтенсивністю (активні і пасивні).

Визначено концептуальні основи дослідження антиципації особистості в умовах життєвих змін. Найбільш адекватними завданням дослідження є методологічні засади і теоретичні концепції особистісного розвитку, онтопсихологічні, акмеологічні та соціально-психологічні дослідження, основна увага в яких фокусується на вивченні антиципаційних здібностей комунікативного рівня, в контексті спілкування і взаємодії особистості з об'єктами соціальної дійсності, а також на включеності антиципації в структуру різних видів діяльності. В умовах онтологізації психологічного знання, що супроводжується зростанням впливу ідей системності і самоорганізації, виникла можливість переходу від внутрішньо суперечливих гносеологічних уявлень про антиципацію як випереджаюче відображення до, відповідного сучасним тенденціям розвитку психології, розуміння даного феномену як породження образу майбутнього у психологічних системах. При цьому сучасні системні уявлення про особистість не тільки дозволяють подолати розрив когнітивних і особистісних аспектів у дослідженні антиципації, а й уможливають саму постановку проблеми в її соціально-психологічній обумовленості, методологічно обгрунтоване рішення якої слугувало основою для розробки соціально-психологічної концепції розвитку антиципації особистості в умовах життєвих змін.

Розкрито методичні та процедурні засади дослідження антиципації особистості в умовах життєвих змін. Констатовано, що в сучасній психології

існують підходи до психологічного аналізу антиципації особистості та її уявлень про власне майбутнє: тест антиципаційної спроможності (В. Менделевич) та проєктивна методика В. Менделевича (варіант методики С. Розенцвейга) для дослідження прогностичних здібностей, методики діагностики здатності до прогнозування (Л. Регуш), виразності негативного прогнозу в спілкуванні і діяльності (О. Сичов), прогнозування міжособистісних конфліктів (М. Сиразів), граничних смислів (Д. Леонтьєв, В. Бузін), які, зокрема, було покладено в основу проведення емпіричного дослідження антиципації особистості в умовах життєвих змін з урахуванням її онто-, соціо- та патогенезу.

Соціально-психологічний аналіз підходів до проблеми життєвих змін, в контексті проблеми її життєвих перспектив та життєвих стратегій, дозволив виокремити основні критерії оцінки таких змін: ціннісно-змістовну, емоційно-оцінну, когнітивну, організаційно-діяльнісну. Ціннісно-смысловий вимір являє собою сукупність ціннісних та смислових утворень особистості, що визначають індивідуальну специфіку процесу і результату в умовах життєвих змін (цінності, ціннісні орієнтації, мотиви, особистісні смисли). Емоційно-оцінний вимір визначено емоційним ставленням особистості до умов життєвих змін (емоції, почуття, що виникають у зв'язку зі змістовним наповненням змін). Когнітивний вимір містить сукупність життєвих ситуацій, що виникають в умовах життєвих змін (антиципування життєвих ситуацій, цілі, засоби реалізації цілей). Організаційно-діяльнісний вимір відображає сукупність стилів, стратегій, форм поведінки особистості, за допомогою яких життєві плани в умовах життєвих змін отримують можливість послідовного втілення в реальність. Єдність вимірювань трактується як їх взаємозв'язок і одночасна присутність в уявленнях про життєві ситуації в умовах життєвих змін, що покладена в основу концепції дослідження антиципації особистості в таких умовах.

Висновки. Визначено концептуальні основи дослідження антиципації особистості в умовах життєвих змін. Найбільш адекватними завданням дослідження є методологічні засади і теоретичні концепції системного підходу, особистісного розвитку, онтопсихологічні, акмеологічні та соціально-психологічні дослідження, основна увага в яких фокусується на вивченні антиципаційних здібностей комунікативного рівня, в контексті спілкування і взаємодії особистості з об'єктами соціальної дійсності, а також на включеності антиципації в структуру різних видів діяльності. В умовах онтологізації психологічного знання, що супроводжується зростанням впливу ідей системності і самоорганізації, виникла можливість переходу від внутрішньо суперечливих гносеологічних уявлень про антиципацію як випереджаюче відображення до, відповідного сучасним тенденціям розвитку психології, розуміння даного феномену як породження образу майбутнього у психологічних системах. При цьому сучасні системні уявлення про особистість не тільки дозволяють подолати розрив когнітивних і особистісних аспектів у дослідженні антиципації, а й уможливають саму постановку проблеми в її соціально-психологічній обумовленості,

методологічно обґрунтоване рішення якої слугувало основою для розробки визначення організаційних та процедурних заходів дослідження соціально-психологічної специфіки антиципації особистості в умовах життєвих змін, зокрема в онто-, соціо- та патогенезі.

Література

1. Базылевич Т. Ф. Системное исследование антиципации в структуре индивидуальности / Т. Ф. Базылевич // Вопросы психологии. – 1988. – № 4. – С. 46–55.
2. Батраченко І. Г. Психологія розвитку антиципації людини / І. Г. Батраченко. – Дн., 1996.
3. Будз М. М. Використання навичок антиципації у музично-професійному навчанні / М. М. Будз // Наук. зап. – Рівне, 2003. – Вип.27: Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. – С. 115–117.
4. Дьяконов Г. Діалогічне дослідження надії / Г. Дьяконов // Соціальна психологія. – 2005. – №4. – С. 163–171.
5. Захарчук Т. П. Метод вільного опису у дослідженні уявлень молоді про своє майбутнє подружнє життя / Т. П. Захарчук // Психологія. – К., 2002. – Вип. 15. – С. 260–267.
6. Коновалова О. А. Проблема експектацій в спілкуванні / О. А. Коновалова // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – №8. – С. 30–31.
7. Леонтьев Д. А. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего / Д. А. Леонтьев, Е. В. Шелобанова // Вопросы психологии. – 2001. – №1 – с.57.
8. Ломов Б. Ф. Антиципация в структуре деятельности / Б. Ф. Ломов, Е. Н. Сурков. – М., 1980.
9. Менделевич В. Д. Неврология и психосоматическая медицина / В. Д. Менделевич, С. Л. Соловьева. – М., 2002.
10. Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / за ред. Т. М. Титаренко. – К., 2005.
11. Плохих В. В. Временной параметр антиципации в процессе слежения за движущимся объектом / В. В. Плохих // Психол. журн. – 2002. – №1 – С. 49–53.
12. Подкоритова Л. О. Поняття «антиципація», «передбачення», «прогнозування»: спільне й відмінне / Л. О. Подкоритова // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. – Т. X, част. 1 – К., 2008 – С. 352–358.
13. Посохова В. Інтернет-середовище і формування гендерної ідентичності в процесі життєвого планування / В. Посохова // Соціальна психологія. – 2005. – №4. – С. 153–162.
14. Прасол Д. Структура прогностичного компонента та його роль в управлінській діяльності / Д. Прасол // Соціальна психологія. – 2005. – №5 (13). – С. 38–45.

15. Профотаєва О. М. Формування здібностей до антиципації студентів-другокурсників у процесі навчання пошукового читання / О. М. Профотаєва // Актуальні проблеми мента- лінгвістики. – Черкаси, 2003. – Ч.2. – С. 149–153.
16. Регуш Л. А Психологія прогнозування: успіхи в познанні будучого / Л. А. Регуш. – СПб., 2003.
17. Рихальська О. Г. Психологічні особливості життєвої антиципації особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / О. Г. Рихальська. – К., 2004.
18. Савчин І. М. Дослідження антиципації життєвого шляху в ранній юності / І. М. Савчин // Зб. наук. пр.: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, 2003. – Вип.8, ч.2. – С. 214–219.
19. Сергиенко Е. А. Антиципация в раннем онтогенезе человека / Е. А. Сергиенко. – М., 1992.
20. Чернобровкін В. М. Цілепокладання у педагогічній діяльності / В.М. Чернобровкін // <http://www.psy-science.kiev.ua/departament/texty/v8.2/chemobrovkin.doc>

Транслітерація

1. Bazyilevich T. F. Sistemnoe issledovanie antitsipatsii v strukture individualnosti / T. F. Bazyilevich // Voprosy psihologii. – 1988. – № 4. – S. 46–55.
2. Batrachenko I. G. Psihologiya rozvitku antitsipatsii lyudini / I. G. Batrachenko. – Dn., 1996.
3. Budz M. M. Viktoristannya navichok antitsipatsii u muzichno-profesiynomu navchanni / M. M. Budz // Nauk. zap. – Rivne, 2003. – Vip.27: Onovlennya zmistu, form ta metodiv navchannya i vihovannya v zakladah osviti. – S. 115–117.
4. Dyakonov G. Dialogichne doslidjennya nadii / G. Dyakonov // Sotsialna psihologiya. – 2005. – №4. – S. 163–171.
5. Zaharchuk T. P. Metod vilnogo opisu u doslidjenni uyavlen molodi pro svoje maybutne podrujne jittya / T. P. Zaharchuk // Psihologiya. – K., 2002. – Vip. 15. – S. 260–267.
6. Konovalova O. A. Problema ekspektatsiy v spilkuvanni / O. A. Konovalova // Praktichna psihologiya ta sotsialna robota. – 2000. – №8. – S. 30–31.
7. Leontev D. A. Professionalnoe samoopredelenie kak postroenie obrazov vozmojnogo budushego / D. A. Leontev, E. V. SHelobanova // Voprosy psihologi. – 2001. – №1 – s.57.
8. Lomov B. F. Antitsipatsiya v strukture deyatelnosti / B. F. Lomov, E. N. Surkov. – M., 1980.
9. Mendelevich V. D. Nevrozologiya i psihosomaticeskaya meditsina / V. D. Mendelevich, S. L. Soloveva. – M., 2002.
10. Osobistisniy vibir: psihologiya vidchayu ta nadii / za red. T. M. Titarenko. – K., 2005.
11. Plohih V. V. Vremennoy parametr antitsipatsii v protsesse slejeniya za dvijuschimsya obyektom / V. V. Plohih // Psihol. jurn. – 2002. – №1 – S. 49–53.

12. Podkoritova L. O. Ponyattya «antitsipatsiya», «peredbachennya», «prognozuvannya»: spilne y vidminne / L. O. Podkoritova // Problemi zagalnoï ta pedagogichnoï psihologii : zb. nauk. pr. In-tu psihologii im. G.S. Kostyuka APN Ukraïni / za red. S. D. Maksimenka. – T. X, chast. 1 – K., 2008 – S. 352–358.
13. Posohova V. Internet-seredovstse i formuvannya gendernoï identichnosti v protsesi jittevego planuvannya / V. Posohova // Sotsialna psihologiya. – 2005. – №4. – S. 153–162.
14. Prasol D. Struktura prognostichnogo komponenta ta yogo rol v upravlinnskiy diyalnosti / D. Prasol // Sotsialna psihologiya. – 2005. – №5 (13). – S. 38–45.
15. Profotaeva O. M. Formuvannya zdibnostey do antitsipatsii studentiv-drugokursnikiv u protsesi navchannya poshukovogo chitannya / O. M. Profotaeva // Aktualni problemi menta- lingvistiki. – CHerkasi, 2003. – CH.2. – S. 149–153.
16. Regush L. A Psihologiya prognozirovaniya: uspehi v poznanii buduschego / L. A. Regush. – SPb., 2003.
17. Rihalska O. G. Psihologichni osoblivosti jittevoï antitsipatsii osobistosti : avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. psihol. nauk / O. G. Rihalska. – K., 2004.
18. Savchin I. M. Doslidjennya antitsipatsii jittevego shlyahu v ranniy yunosti / I. M. Savchin // Zb. nauk. pr.: filosofiya, sotsiologiya, psihologiya. – Ivano-Frankivsk, 2003. – Vip.8, ch.2. – S. 214–219.
19. Sergienko E. A. Antitsipatsiya v rannem ontogeneze cheloveka / E. A. Sergienko. – M., 1992.
20. CHernobrovkin V. M. TSilepokladannya u pedagogichniy diyalnosti / V.M. CHernobrovkin // <http://www.psy-science.kiev.ua/departament/texty/v8.2/chemobrovkin.doc>

Zavatskyi V.Yu.

CONCEPTUAL BASIS OF THE STUDY OF PERSONAL ANTI-SUCCESS IN LIVING CHANGE CONDITIONS

In article the conceptual bases of research of an anticipation of the person in conditions of vital changes are resulted. The most appropriate research tasks are the methodological principles and theoretical concepts of the system approach, personal development, ontopsychological, acmeological and socio-psychological research, the main focus of which is on the study of anticipatory abilities of the communicative level, in the context of communication and interaction of the individual with objects of social reality, as well as the inclusion of anticipation in the structure of various activities. In conditions of ontologization of psychological knowledge, which is accompanied by an increase in the influence of the ideas of systemicity and self-organization, there was the possibility of transition from the intra-contradictory epistemological representations of anticipation as a prominent reflection to, corresponding to modern trends in the development of psychology, the understanding of this phenomenon as the creation of the image of the future in psychological systems. In this case, modern system conceptions of the person not only allow to bridge the gap

between cognitive and personality aspects in the study of anticipation, but also enable the very formulation of the problem in its socio-psychological conditionality, the methodologically grounded decision which served as the basis for the development of the definition of organizational and procedural measures of socio-psychological research the specifics of anticipation of personality in conditions of life changes, in particular ontological, socio- and pathogenesis.

Key words: *personality, ontogenesis, sociogenesis, life changes, anticipation, development of anticipation.*

Завацький Вадим Юрійович – кандидат психологічних наук, докторант кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєвєродонецьк.

УДК 159.92

Завацький Ю.А., Гетта О.М., Шаповалова В.А., Жигаренко І.Є., Журба А.М.

МЕДИКО-СОЦІАЛЬНІ ОСНОВИ ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОБЛЕМА ЇЇ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ І ПРОФЕСІОГЕНЕЗУ

У статті розкрито медико-соціальні основи здоров'язбереження особистості та проблема її соціальної мобільності і професіогенезу; проаналізовано особливості впливу трансформації суспільно-економічної та політичної формації на здоров'я неповнолітніх, тенденцію формування групи ризику по розвитку психосоматичних порушень серед неповнолітніх. Доведено взаємозв'язок впливу стресового стану людини та формування психосоматичних порушень і їх зв'язок із соціальною мобільністю особистості, зокрема в умовах вимушеного переміщення. Обґрунтовано значення виявлення розладів психічної дезадаптації на донозологічному етапі.

Ключові слова: *особистість, здоров'язбереження, соціальна мобільність, сучасний соціум, професіогенез.*

Постановка проблеми. Проблема збереження й зміцнення здоров'я населення за всіх часів була однією із ключових у суспільстві. Здоров'я нації – це показник цивілізованості держави, що відображає рівень її соціально-економічного розвитку, головний критерій доцільності та ефективності всіх сфер діяльності людини. Наразі в Україні тенденція погіршення здоров'я населення набула загрозливого рівня. Це зумовлено збідненням значної частини населення, погіршенням екологічної ситуації, розповсюдженням здоров'яруйнівних стереотипів поведінки, зниженням доступності до якісних медичних послуг, здоров'явитратністю сучасної системи освіти (Ю. Бойчук та ін.). У зв'язку зі зростанням чисельності факторів психологічного навантаження, які є тригерними до погіршення здоров'я підростаючого покоління, з одного

боку та наявність такого явища, як вимушене переміщення – з іншого боку, проблема розуміння психологічного аспекту феномену здоров'я стає однією з найважливіших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зв'язок виникнення і розвитку психосоматичних захворювань з екстремальними ситуаціями в житті людини вивчали Г. Сельє, У. Кенон. Вони довели, що навіть в тому випадку, коли людина залучена в ситуацію тільки емоційно, відбуваються фізіологічні зміни. Екстремальна ситуація призводить до того, що активуються відділи мозку, що запускають захисні механізми на різних рівнях організму. Якщо дія ситуації тривала, активність систем зберігається, викликаючи їх функціональні і органічні порушення, та згодом приводить до захворювань. Г. Сельє дав таке визначення стресу: «Неспецифічна відповідь організму на будь-яку вимогу, яка до нього пред'являється». Це означає, що в різних екстремальних ситуаціях зовні поведінкова відповідь особистості кожної людини буде різною, у той час як внутрішня фізіологічна відповідь буде однаковою й виразиться у трьох стадіях розвитку стресу. Провідну роль у розвитку загального адаптаційного синдрому, на думку Сельє, відіграє ендокринна система, зокрема гіпофіз. Стрес виражається загальним адаптаційним синдромом, що проявляється незалежно від якості патогенного фактору і має певні стадії: реакція тривоги, під час якої опір організму спочатку знижується («фаза шоку»), а згодом включаються захисні механізми, стадія стійкості, коли за рахунок напруги функціонуючих систем досягається пристосування організму до нових умов та стадія виснаження, в якій проявляється неспроможність захисних механізмів і наростає порушення узгодженості життєвих функцій [13]. Розмежування фізіологічного та психічного, тобто емоційного, стресу досить умовне, тому що при фізіологічному стресі завжди присутні елементи психічного (емоційного), а при психічному стресі не може не бути фізіологічних змін.

Мета статті – розкрити медико-соціальні основи здоров'язбереження особистості та проблема її соціальної мобільності і професіогенезу.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Популяційне здоров'я – це найважливіша характеристика благополуччя суспільства та держави. В межах популяційного здоров'я особливе стратегічне значення для держави має підрастаюче покоління. Тому пріоритетним завданням держави є збереження здоров'я дітей та підлітків. Але, на сучасному етапі існують негативні тенденції погіршення показників фізичного розвитку та рівня здоров'я молоді. Останні десятиліття показники захворюваності та поширеності хвороб серед дитячого населення України залишаються вищими за середньоєвропейські показники. Це відбувається на тлі зменшення загальної кількості дитячого населення – за 22 роки кількість дітей віком 0-17 зменшилась на 3,16 мільйона [1]. Специфіка депопуляції супроводжується погіршенням якісних характеристик здоров'я дитячого населення та зростанням кількості дітей, яких відносять до групи ризику.

Трансформація суспільно-економічної та політичної формації в Україні спричинила виникнення нових проблем у галузі охорони здоров'я. В таких умовах погіршився стан здоров'я людей взагалі та особливо дитячого населення. На перший план виходять соціальні, медичні й екологічні фактори у формуванні здоров'я – збільшення числа дітей, які позбавлені батьківської опіки або виховуються в неповних або соціопатичних родин та як наслідок – є медично та педагогічно занедбані, недостатність у фінансуванні та оснащенні системи охорони здоров'я взагалі, а особливо педіатричних закладів, достатність педіатричних кадрів, послаблення профілактичної спрямованості в медицині, недосконалість систем та програм які сприяють формуванню мотивації на ведення здорового способу життя, освіченості в питаннях здоров'я, розвитку навичок здорового способу життя, тобто висвітлюють санологічні аспекти медицини. Зазначені фактори сприяли зростанню захворюваності на дитячі хвороби за останні 22 роки більше ніж на 40 %. Найвищий рівень поширеності дитячих хвороб спостерігається серед дітей підліткового віку 15–17 років, потім у віковій групі 7–14 років дітей. В цих вікових групах прогресивно зростає рівень захворюваності на хвороби ендокринної системи, кістково-м'язової системи (у 7,1 рази); сечостатевої системи (у 3,4 рази); травної системи (у 3,1 рази); новоутворення (у 1,9 рази); хвороби ока та придаткового апарату (у 4,1 рази); психічні розлади (у 2 рази); хвороби нервової системи (у 2,8 рази) та травми (у 2 рази) [1, 5].

Неповнолітні є найбільш уразливими членами будь-якого суспільства. Низка соціальних, політичних та медико-екологічних проблем наносять їм непропорційний збиток. Це стосується не тільки для бідних, соціально маргіналізованих, декретованих прошарків, а і дітей, що внаслідок життєвих обставин потрапили до категорії вимушено переміщених осіб. Окрім загально уявлених категорій дітей групи ризику, а саме – діти з неповних сімей, діти-сироти, діти, що позбавлені батьківського піклування, діти з обмеженими можливостями, діти з соціопатичних родин, на сьогодні під впливом соціально-політичних факторів можна говорити про формування нового прошарку серед дитячого населення – вимушені діти-переселенці. Це особлива нова група ризику, що має свої вікові, соціальні, психологічні, соматичні, епідеміологічні характеристики та вимагає окремої уваги та корекційного втручання. При приділенні першочергової уваги питань рівності пріоритет повинен бути відданий дітям, незалежно від місця їх проживання. Враховуючи такі тенденції виникає потреба звернути увагу на проблеми здоров'я, що виникають під впливом тривалого стресу, а саме деякі психосоматичні розлади з метою раннього виявлення та профілактики трансформації в психосоматичні захворювання.

Вимушене переселення відноситься до найбільш довгострокових у своїй наслідках подій в житті людини. Ця подія, надає стресовий вплив на психіку людини, а особливо дитини чи підлітка, протягом декількох років, з моменту прийняття рішення покинути батьківщину до моменту більш-менш успішної

адаптації на новому місці, служить потужним поштовхом до розвитку психосоматичних розладів.

Під час проведених досліджень виявлено, що конкретні емоції призводять до певних видів соматичних захворювань. Наприклад, у вимушених переселенців значно частіше, ніж зазвичай, зустрічаються захворювання шлунково-кишкового тракту (гастрит, виразка шлунку і дванадцятипалої кишки). Проведені в Західній Європі обстеження хворих на виразку шлунку та дванадцятипалої кишки виявили наявність серед них великої кількості мігрантів - до 80%. Існує чіткий зв'язок між функціями шлунку і емоціями. Серед причин виникнення виразки дванадцятипалої кишки зазвичай називають фрустрацію потреб в прихильності і залежності, часто спостерігається у вимушених переселенців [7; 9; 11].

На відміну від добровільної міграції, метою якої є поліпшення умов життя, змушене переселення - один з видів переміщень людей, при якому люди, рятуючись від загрози для життя та інших переслідувань, вимушено залишають місце свого постійного проживання і шукають притулку на інших територіях

Психологічні, а з часом й соматичні наслідки вимушеного переселення, на перший погляд, не так очевидні, як втрати матеріальні, однак на відновлення психологічної рівноваги може знадобитися більше часу і життєвих сил, ніж для вирішення матеріальних проблем. Під адекватної психологічною адаптацією, що є найважливішою ланкою в загальній адаптації вимушених переселенців до життя в нових умовах, розуміється здатність впоратися з проблемами, що обумовлені необхідною зміною життєвих обставин - від відновлення психічного здоров'я (що похитнулося в результаті перенесених травмуючих подій і звикання до нового середовища), порушеної структури мотивів і потреб, подолання кризи ідентичності до встановлення позитивних відносин з оточуючим середовищем [15].

Переїзд та труднощі адаптаційного періоду істотно підривають психічне і фізичне здоров'я вимушених дітей-переселенців. Більшість з них при зверненні до психолога, на перших зустрічах пред'являють не психологічні, а соматичні скарги. Як правило, вони потрапляють до психолога вже після візиту до лікаря, незадоволені призначеним лікуванням і тим, що результати обстежень не підтвердили передбачуваних захворювань, незважаючи на присутність їх симптомів.

Вимушені переселенці, в більшості випадків відчувають себе в деякому роді соціально ізольованими у них можуть виникати труднощі в стосунках із однолітками, таким чином вони виявляються більш вразливими щодо пов'язаних зі стресом психосоматичних проблем [18]. Психологічні проблеми і психічні розлади вимушених переселенців (в тому числі і підлітків) носять комплексний характер, зачіпаючи всі основні сфери особистості: емоційну, когнітивну, поведінкову, мотиваційно-потребностну, комунікативну [8]. Основний набір психологічних проблем переселенців складають: посттравматичні стресові розлади у осіб з травматичним досвідом, пережитим на батьківщині; невротичні

розлади, в тому числі, депресії, суїцидальність, тривожні розлади, страхи; психосоматичні розлади; криза ідентичності [4,10].

Таким чином, стресові стани, викликані вимушеним переселенням впливають на психофізіологічний стан підлітка, які виражаються в розладах сну, прийому їжі - такими як нервова анорексія і булімія, розвиток депресії, головного болю, болю в животі, енурезу, лунатизму, а також призводить до цілого ряду захворювань, таких як бронхіальна астма, цукровий діабет, захворювання шлунково-кишкового тракту, виразкові хвороби та інше.

Порівняння симптомів, виявлених на основі самозвітів, опитувань, вибіркового огляду та консультацій вимушених переселенців про стан здоров'я до від'їзду і в даний час, показало наступне: найбільша кількість опитаних після переїзду скаржаться на підвищену втомлюваність (63,1%), біль в області серця (47,2%), головний біль (46,5%), порушення сну, як труднощі з засинанням так і неглибокий, поверхневий сон з частими пробудженнями (41,4%). Аналогічні симптоми деякі респонденти відчували також до переїзду, але в нових умовах їх частота, інтенсивність та тривалість збільшилась. Різко зростає кількість переселенців, яких турбують часті запаморочення і дискомфорт шлунково-кишкового тракту. Якщо до від'їзду запаморочення відзначалися лише у 17,4%, то на новому місці вони зустрічаються більш ніж у половини опитаних; число страждаючих захворюваннями травної системи збільшилася більш ніж в два рази.

Стрес можна визначити як вимогу адаптації і подолання труднощів у відповідь на зміну умов життя. Якщо вимога змін перевершує здатності і ресурси, то виявляються негативні ефекти стресу такі як соматичні симптоми. Підлітки-переселенці, таким чином, відчують подвійний стрес: по-перше – це стреси пов'язані з підлітковим розвитком (фізіологічні зміни), а по-друге - стреси, пов'язані з непередбаченими явищами життя - вимушений переїзд, розрив зв'язків, що вимагає адаптації і протистояння труднощам.

Велика кількість емпіричних досліджень виявила істотний зв'язок між стресовими явищами життя і соматичної симптоматикою підлітків [8]. Підліток, що оцінює ситуацію як загрозову може виявляти різноманітні реакції організму у відповідь на стресову ситуацію, навіть до розвитку ПТСР (Posttraumatic Stress Disorder) - це важкий психічний стан, що виникає внаслідок однієї або низки психотравмуючих подій (військових дій, природних або техногенних катастроф, нещасних випадків, свідцтва насильницької смерті, виступи в ролі жертви тероризму, сексуального насильства або іншого злочину) [6,12]. Під час хронічного емоційного навантаження у дитини формується осередок «застійного» емоційного збудження в центральній нервовій системі, що, в свою чергу, сприяє генералізації розповсюдження симпатичних та парасимпатичних збуджень та проявляється змінами з боку шлунково-кишкового тракту, кардіоваскулярної системи та інших систем організму. Достатня кількість досліджень показує, що гострі та хронічні психологічні стреси можуть порушувати моторику шлунку, жовчного міхура, тонкого і

товстого кишечника та сприяти виникненню функціональних розладів шлунково-кишкового тракту, а на тлі тривалого перебігу й органічних патологічних порушень [10,14,17].

Власне дослідження проводилось з використанням скрінінг-карток, шкали стресорів, дитячого опитувальника неврозів (ДОН), тесту Люшера. Результати обстеження виявили різноманітні психологічні симптомокомплекси: тенденції до вегетативних розладів та порушенню сну на тлі астенії, підвищення симптомокомплексу тривоги, схильність до агресії, непокірності, антидисциплінарні вчинки, порушення пам'яті, уваги, мислення, тенденції до підвищення депресивного стану – зниження життєвого тону, низька самооцінка, загальмованість темпів мислення, відчуття туги, важкість при засинанні, втомленість при пробудженні.

Результати психологічного дослідження свідчать про значну тенденцію до формування симптомокомплексу, який є підставою для розвитку психосоматичних порушень. Особливо ця тенденція значно виразніша у дітей та підлітків, які внаслідок життєвих обставин, вимушені були змінювати місце перебування один і більше разів. Це ще раз підтверджує, що вплив психотравмуючих факторів одноразово або протягом тривалого часу формують та підтримують наявні розлади вегетативної регуляції та створюють умови для розвитку психосоматичних захворювань [13].

Результати медико–психологічного обстеження доводять необхідність включення до лікувально-реабілітаційного комплексу психокорекційну терапію, що дозволить зменшити астеновегетативні прояви та ступінь астенизації. Враховуючи багатогранність і різноманітність патогенезу психосоматичної патології у дітей та підлітків, а особливо дітей нової групи соціального ризику - переселенців, треба впроваджувати нові шляхи медико-соціального супроводу, профілактики та комплексного лікування дітей цієї категорії. Під час надання психологічної допомоги вимушеним переселенцям можна застосовувати такі види психологічної допомоги: індивідуальне консультування дітей та дорослих, яке допомагає впоратися з пережитими травмами, стресом і труднощами адаптації; сімейне консультування, яке спрямоване на гармонізацію відносин між дітьми і батьками, підірваними важкими життєвими випробуваннями, а також невизначеністю положення і побутовими труднощами на новому місці; групова робота з підлітками, що спрямована на їх інтегрування в нове середовище. Вона включає тренінги, що сприяють розвитку комунікаційних навичок і навичок творчого самовираження, зниженню рівня страхів і тривоги [16].

Висновки. Психокорекційні програми розробляються в залежності від найбільш значимих проблем підлітка. Залежно від його особливостей створюється акцент на вербальних або невербальних методах, робота проводиться в рамках індивідуального консультування, індивідуальної терапії, або підліток включається в тренінгову групу. Дієвими техніками і прийомами надання психологічної допомоги є: арттерапія, психодрама, символдрама,

тілесно-орієнтовані практики, казкотерапія, підтримуюча психотерапія, індивідуальне консультування. Особливе місце в індивідуальній роботі займає психодіагностика стану і проблем підлітків - вимушених переселенців, що пов'язано з труднощами в формулюванні запиту. У цьому випадку доцільно застосування як опитувальних, так і проектних методів, які не тільки допомагають виявляти наявність проблем, а й сприяють усвідомленню і розумінню необхідності їх вирішення самим підлітком.

Отримані дані доводять, що на доклінічних стадіях під впливом гострих та хронічних стресогених факторів виникає достатній ризик формування психосоматичних розладів і починається це з суттєвих змін з боку психофізіологічних та вегетативних показників. Психофізіологічні зміни можна використовувати як предиктори формування та розвитку психосоматичних захворювань.

Література

1. Антипкін Ю.Г. Стан здоров'я дитячого населення – майбутнє країни. / Ю.Г. Антипкін, О.П. Волосовец, В.Г. Майданник та інші // Здоров'я ребенка. - 2018. - № 1 (13). – С. 2-23.
2. Антипов А.А. Развитие личностной идентичности у подростков из семей беженцев и переселенцев : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 /М. 2003 188 с.
3. Гроот В. Индекс здоров'я. Україна 2016. / В.Грот, М.Павлова та інші. / - Міжнародний центр «Відродження». - 2016.
4. Бадьяна Н.П. Психологическая помощь ребенку, пережившему психическую травму: методические рекомендации для педагогов-психологов. - Курган, 2005. – 34 с.
5. Дудіна О.О. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2017 рік. / О.О. Дудіна, Р.О. Моїсеєнко, І.Є. Заболотна, Ященко Ю.Б. - МОЗ України, ДУ «УІСД МОЗ України». – Київ, 2017. – 516 с
6. Кекелидзе З. И. Посттравматическое стрессовое расстройство у детей и подростков. / З. И. Кекелидзе, А. А. Портнова // Журнал неврологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. - 2002. - № 12 (102) - С. 56-62.
7. Кон И.С. Психология ранней юности. М., «Просвещение», 1989.
8. Корольюк Е.Г., Жуков С.В. Влияние хронического социального стресса на уровень здоровья подростков – вынужденных переселенцев. Вестник новых медицинских технологий-2009 №1-С.185
9. Любан-Плюща Б., Пельдингер В., Креггер Ф., Ледерах-Хофман К. Психосоматические расстройства в общей медицинской практике. СПб.: Психоневрологический институт им. В. М. Бехтерева, 2000.
10. Масік О.І. Особливості клінічної картини психосоматичних розладів у підлітків / О.І. Масік, Л.В. Пипа, Ю.М. Лисиця // “Вісник Вінницького національного медичного університету”. - 2016. - №2 (Т.20). – С. 391-393.
11. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия. М., 1996.

12. Сидельников С. А Особенности посттравматического стрессового синдрома у детей / С. А.. Сидельников, М. Р.Дышекова, М. Ю. Часыгова // Бюллетень медицинских интернет-конференций. - 2013. -. Вып. № 2 (Т. 3)
13. Селье Г. Стресс без дистресса. – М.: Прогресс, 1979. – 123 с.
14. Сиротченко Т.А.. Медико-социальные факторы формирования здоровья подростков на современном этапе / Т.А.Сиротченко, Е.Н.Гетта, А.А.Бобрышева // Сб. научных трудов сотрудников ЛОДКБ. – Луганск: СПД, 2010. –С. 180 – 183
15. Солдатова Г.У. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности [для студ. высш. учеб. заведений, обучающихся по направл. и спец-тям психологии] / Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Калинин В.К., Кравцова О.А. – М. : Смысл, 2002. – 479 с.
16. Римша С.В. Психовегетативні складові тривожності у дітей із психосоматичними розладами та сімейною деривацією / С.В. Римша, С.В. Теклюк, І. Л. Лук'янович // Український вісник психоневрології. - 2012. - Т. 20, Вип. 4 (73). - С. 71-73.
17. Римша С.В. Клініко-фізіологічні основи психосоматичних співвідношень в дитячому віці / С.В. Римша, Н.М. Смолко, Д.Г. Смолко // Biomedical and Biosocial Anthropology. - 2010. - № 15. - С. 104-108.
18. John W. Green and Lynn S. Walker – Psychosomati problem and stress in adolescence/ pediatric clinics of North Americ, 2007, Vol. 44, N. 6

Транслітерація

1. Antipkin Yu.G. Stan zdorov'ya dityachogo naseleण्या – maybutnE kraYini. / Yu.G. Antipkin, O.P Volosovets., V.G. Maydannik ta Insh // Zdorove rebenka. - 2018. - # 1 (13). – S. 2-23.
2. Antypov A.A. Rozvytok osobystisnoyi identychnosti u pidlitkiv z simey bizhentsiv i pereselentsiv: Dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.13 / М, 2003 188 с.
3. Groot V. Indeks zdorov'ya. UkraYina 2016. / V.Grot, M.Pavlova ta Insh. / - Mizhnarodniy tsentr «Vidrodzhennya». - 2016.
4. Badina N.P. Psihologicheskaya pomoshch rebenku, perezhivshemu psihicheskuyu travmu: metodicheskie rekomendatsii dlya pedagogov-psihologov. - Kurgan, 2005. – 34 s.
5. Dudina O.O. SchorIchna dopovId pro stan zdorov'ya naseleण्या, sanItarno-epIdemIchnu situatsIyu ta rezultati dIyalnostI sistemi ohoroni zdorov'ya ukraYini. 2017 rIk. / O.O. Dudina, R.O. MoIseEnko, I.E. Zabolotna, Yaschenko Yu.B. - MOZ UkraYini, DU «UISD MOZ UkraYini». – KiYiv, 2017. – 516 s
6. Kekelidze Z. I. Posttravmaticheskoe stressovoe rasstroystvo u detey i podrostkov. / Z. I Kekelidze, A. A. Portnova // Zhurnal nevrologii i psichiatrii im. S. S. Korsakova. - 2002. - # 12 (102) - S. 56-62.
7. Kon I.S. Psihologiya ranney yunosti. М., «Prosveschenie», 1989.
8. Korolyuk E.G. ,Zhukov S.V.Vliyanie hronicheskogo sotsialnogo stressa na uroven zdorovya podrostkov – vyinuzhdennyih pereselentsev. Vestnik novyih meditsinskih tehnologiy-2009 #1-S.185

9. Lyuban-Plotstsa B., Peldinger V., Kreger F., Lederah-Hofman K. Psihosomaticheskie rasstroystva v obschey meditsinskoj praktike. SPb.: Psihonevrologicheskiy institut im. V. M. Behtereva, 2000.
10. MasIk O.I. OsoblivostI kllInIchnoYi kartini psihosomatichnih rozladIv u pldlItkIv / O.I. MasIk, L.V.Pipa, Yu.M. Lisitsya // "VIsnik Vinnitskogo natsIonalnogo medicnogo unIversitetu". - 2016. - #2 (T.20). - S. 391-393.
11. Pezeshkian N, Psihosomatika i pozitivnaya psihoterapiya. M., 1996.
12. Sidelnikov S. A Osobennosti posttravmaticheskogo stressovogo sindroma u detey / S. A. Sidelnikov, M. R.Dyishekova, M. Yu. Chasyigova // Byulleten meditsinskih internet-konferentsiy. - 2013. -. Vyip. # 2 (T. 3)
13. Sele G. Stress bez distressa. – M.: Progress, 1979. – 123 s.
14. Sirotchenko T.A.. Mediko-sotsialnyie faktoryi formirovani zdorov'ya podrostkov na sovremennom etape / T.A.Sirotchenko, E.N.Getta, A.A.Bobrysheva // Sb.nauchnyih trudov sotrudnikov LODKB. – Lugansk: SPD, 2010. –S. 180 – 183
15. Soldatova G.U. Psihologicheskaya pomoshch migrantam: travma, smena kulturyi, krizis identichnosti [dlya stud. vyissh. ucheb. zavedeniy, obuchayuschihsy po napravl. i spets-tyam psihologii] / Soldatova G.U., Shaygerova L.A., Kalinenko V.K., Kravtsova O.A. – M. : Smyisl, 2002. – 479 c.
16. Rimsha S.V. PsihovegetativnI skladovI trivozhnostI u dltey Iz psihosomatichnimi rozladami ta slmeynoyu derivatsIEyu / S.V. Rimsha, S.V. Teklyuk, I. L. Luk'yanovich // UkraYn'skiy vIsnik psihonevrologIYi. - 2012. - T. 20, Vip. 4 (73). - S. 71-73.
17. Rimsha S.V. KlInIko-fIzIologIchnI osnovi psihosomatichnih spIvvdnoshen v dityachomu vItSI / S.V. Rimsha, N.M. Smolko, D.G. Smolko // Biomedical and Biosocial Anthropology. - 2010. - # 15. - S. 104-108.
18. John W. Green and Lynn S. Walker – Psychosomati problem and stress in adolescence/ pediatric clinics of North Americ, 2007, Vol. 44, N. 6.

Zavatskyi Yu., Getta E., Shapovalova V., Zhigarenko I., Zhurba A.

MEDICAL-SOCIAL BASIS OF HEALTH-SAVING PERSONALITY AND THE PROBLEM OF ITS SOCIAL MOBILITY AND PROFESSIONOGENESIS

The article deals with the medical and social basis of healthcare of the individual and the problem of its social mobility and professionalism; the peculiarities of the influence of the transformation of the socio-economic and political formation on the health of minors, the tendency of forming a risk group on the development of psychosomatic violations among minors are analyzed. The interconnection between the influence of the stress state of a person and the formation of psychosomatic violations and their connection with the social mobility of the individual, in particular in conditions of forced displacement, is proved. The importance of detecting mental disadaptation disorders at the pre-morphological stage is substantiated.

Key words: *personality, healthcare, social mobility, modern society, professionogenesis.*

Завацький Юрій Анатолійович – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини і фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Гетта Олена Миколаївна – кандидат медичних наук, доцент кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Шаповалова Валентина Андріївна – доктор медичних наук, професор, професор кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Жигаренко Ігор Євгенович – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Журба Анатолій Миколайович – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Донбаський державний технічний університет.

УДК 159.92

Кондес Т.В.

ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ СТІЙКОЇ МОТИВАЦІЇ ДО ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ У МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІОНОМІЧНОГО ПРОФІЛЮ

У статті висвітлюються питання особливостей формування здорового способу життя у студентів, що опановують професії соціономічного профілю. Здійснено аналіз проблеми формування здорового способу життя у сучасній практиці. Визначено мотиваційний компонент формування здорового способу життя у майбутніх фахівців соціономічного профілю та закономірності їх розвитку, що впливають на когнітивний, емоційно-мотиваційний та поведінковий компоненти здорового способу життя. Розглянуто інноваційні підходи та деякі методики формування стійкої мотивації до здорового способу життя, особливості формування мотивів і потреб у систематичних заняттях фізкультурною чи спортивною діяльністю; формування знань і методичних умінь з використанням засобів фізичної культури для підтримки нормального психофізичного стану, а також навичок їх практичної реалізації у повсякденній життєдіяльності. Наведено результати анкетування, спрямованого на виявлення рівня мотивації до здорового способу життя.

Ключові слова: *здоровий спосіб життя, компоненти здорового способу життя, мотивація.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство України висуває підвищені вимоги до майбутніх спеціалістів соціономічного профілю, оскільки успішне вирішення соціальних, психологічних, економічних і культурних проблем, характерних для сьогодення дійсності, вимагає активних, творчо мислячих особистостей, здатних своєчасно і оптимально включитися в перетворювальну діяльність, що володіють високим інтелектуальним, творчим, моральним і фізичним потенціалом, готових до високопродуктивної, здорової життєдіяльності.

В контексті цього основним завданням вищої школи, як одного з найважливіших інститутів соціокультурного успадкування, є підготовка студентської молоді, що здатна будувати новий соціум і жити в ньому, орієнтується на нові життєві цінності, серед яких однією з головних виступає усвідомлення здорового способу життя як соціальної і особистісної цінності. Однак, як свідчить аналіз досліджень в даній області (філософи Е.Бабаян, Е.Бахтель; психологи В.Бітенський, Н.Максимова, Б.Херсонський; соціологи А.Міллер, Н.Мірошніченко, С.Таратухін; медики Г.Апанасенко, В.Мовчанюк, В.Шаповаловата ін.), у більшості осіб молодого покоління країни відсутні установки, що зумовлюють потребу в здоровій життєдіяльності. У зв'язку з цим, проблема формування готовності сучасної людини до ведення здорового способу життя набуває виняткової актуальності та вимагає розвитку і вдосконалення психофізичних якостей відповідно до вимог, що ставить перед нами сьогодення. А для цього доцільно вивчати, переосмислювати і перебудувати різні ділянки культурно-освітньої роботи, впроваджувати вітчизняні новаторські ідеї, світовий досвід. Розгляд проблем здоров'язбереження студентської молоді можна включити в аксіологічний контекст, тобто розглянути цінності здоров'я у сфері мислення студентів, виявити їх мотивацію на здоров'язбереження, звертаючи увагу на характеристику їх життя в сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив ціннісних орієнтацій на здоровий спосіб життя вивчали Г. Власюк, Г. Кривошеєва, С. Лапаєнко, В. Оржеховська та ін. Проблема формування мотиваційної основи здорового способу життя людини є предметом посиленого інтересу сучасних педагогів, психологів, валеологів, фізіологів, методистів (М. Амосов, В. Платонов, А. Шиян, М. Дутчак, Г. Царегородцев, Т. Круцевич та ін.), які комплексно і глибоко досліджують мотиваційні основи збереження і зміцнення здоров'я людини в контексті її гармонійного розвитку (Т. Конькова).

Незважаючи на значні досягнення сучасної спеціальної педагогіки і психології, проблема збереження та покращення здоров'я студентської молоді повністю не вирішена. Тому удосконалення системи валеологічної освіти та виховання, забезпечення належного рівня фізкультурно-оздоровчої діяльності у вищій школі є необхідною та вкрай важливою складовою громадянського виховання, спрямованого на адекватну інтеграцію майбутніх фахівців в професійний простір.

Мета статті – визначення інноваційних методів формування мотивації студентів до ведення здорового способу життя; шляхів вдосконалення надання студентам теоретичних і практичних знань в області здоров'язбереження; аналіз методів активізації діяльності по формуванню у студентів навичок самоорганізації, необхідно для ведення здорового способу життя.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Формування у студентів загальнокультурних і професійних компетенцій в області проектування здоров'язберігаючих технологій – важливе завдання, сьогодення, так як питання збереження, розвитку здоров'я майбутніх фахівців, формування культури здоров'я відображені в освітніх стандартах нового покоління для всіх рівнів освіти. Культура здорового способу життя особистості – це частина загальної культури людини, яка відображає його системний і динамічний стан, обумовлений певним рівнем спеціальних знань, фізичної культури, соціально-духовних цінностей, придбаних в результаті виховання і самовиховання, освіти, мотиваційно-ціннісної орієнтації і самоосвіти, втілених в практичній життєдіяльності, а також у фізичному та психофізіологічному здоров'ї [3].

У своїй праці «Соціальні технології культивування здорового способу життя людини» Л.Сущенко проводить досить детальний аналіз відомих поглядів, визначень та підходів до поняття здоров'я. На її думку, на сьогодні усе більше утверджується точка зору, відповідно до якої здоров'я визначається взаємодією біологічних та соціальних чинників, тобто зовнішні впливи опосередковані особливостями функцій організму та їх регуляторних систем [7].

Поняття «здоров'я» нерозривно зв'язане з поняттям «здоровий спосіб життя». З філософської точки зору «спосіб життя» – це поняття, яке характеризує особливості повсякденного життя людей. Воно охоплює працю, побут, форми використання вільного часу, задоволення матеріальних та культурних потреб, участь у суспільному та політичному житті людей. Отже, здоровий спосіб життя – це спосіб життєдіяльності, спрямований на збереження та покращення здоров'я людини. Формування здорового способу життя сьогодні має стати комплексною, системною та цілеспрямованою діяльністю [1].

Дійсно, теоретичні знання щодо фізіології, здоров'я і здорового способу життя, фізичної культури і спорту є важливою базою для формування здоров'язберігаючих компетенцій майбутніх професіоналів. Основне навантаження тут лежить на системі освіти, яка покликана виховувати фізично і психічно здорових фахівців, формувати у них переконання в цінності здоров'я, навчити їх відповідально ставитися не тільки до власного здоров'я, а й до здоров'я інших людей, а також до збереження довкілля [5].

Однак дослідники визнають, що сучасна система професійної освіти в Україні не виконує цю місію, і констатують протиріччя між об'єктивною необхідністю формування у студентів потреби в здоровому способі життя і недостатньою розробленістю форм, методів і засобів діяльності, спрямованої на

збереження здоров'я студентів, формування у них мотивації до здорового способу життя.

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що однією із складових здорового способу життя є відповідна мотиваційна сфера особистості, спрямована на збереження та зміцнення власного здоров'я. Ця мотиваційна спрямованість повинна стати домінуючою, визначальною у поведінці людини, її бажанні вести здоровий спосіб життя. Аналіз літературних джерел дозволив нам дійти висновку, що поведінкові реакції студентів спрямовані на формування здорового способу життя, обумовлені наступними мотиваціями – самозбереження, дотримання культурних вимог, вплив мікросоціуму, професійна орієнтація. Самозбереження – це головна мотивація поведінкових реакцій, спрямованих на здоровий спосіб життя, властива людині. В свою чергу, поведінка студентської молоді здебільшого визначається мікросоціумом. Безумовно, це стосується і здорового способу життя. Тому навчально-виховний процес в університеті є тим мікросоціальним середовищем, де студенти продовжують оволодівати морально-етичними та правовими нормами поведінки, досвідом суспільних стосунків, позитивними звичками та якостями. З огляду на це, безперервне виховання життєвих позицій, системи потреб та мотивів, звичок здорового способу життя є пріоритетним завданням вищої школи.

Для створення і зміцнення теоретичної бази різними дослідниками пропонується введення навчальної дисципліни про індивідуальне здоров'я людини, про культуру збереження і зміцнення здоров'я, яка сприяла б формуванню у студентства переконання в тому, що для кожного індивіда здоров'я є основоположною домінантою, на яку крім різних умов навколишнього середовища впливають фізична і моральна культура індивіда, а також обраний ним спосіб життя, який передбачає активну життєву позицію в боротьбі за здоров'я і самопомога – рішення і дії, що вживаються людьми в цьому напрямку [2]. Таким чином, важливість освіти в сфері здорового способу життя усвідомлюється як в науковому співтоваристві, так і в освітньому середовищі. Однак, багаторічний досвід роботи викладачів секції фізичного виховання Університету «КРОК» свідчать про те, що студенти, отримавши теоретичні знання в даній області, не демонструють їх активного застосування на практиці. Причини, на нашу думку, полягають у відсутності мотивації з боку студентів. У підсумку вони виявляються нездатними до самостійного використання знань, умінь і навичок для збереження і зміцнення свого здоров'я, що є невід'ємною умовою успішної самореалізації у майбутній професійній діяльності. При цьому відзначимо, що гарантією підтримки свого хорошого фізичного стану, зміцнення здоров'я, продовження активного, творчого та професійного довголіття – є здатність людини робити це самостійно. Таким чином, зміцнення здоров'я студентів можливо тільки на основі надання фізичного виховання і освіти компетентнісної спрямованості, головною метою

якої є формування у студентів мотивації і усвідомленої особистої необхідності у здоровому способі життя [6].

Доцільно зазначити, що здоров'язбереження неможливо без відповідної мотивації. Мотивація – це система психологічно різнорідних чинників, які обумовлюють поведінку і діяльність особистості [4]. Проблема мотивації в педагогіці є однією з центральних і використовується для позначення системи факторів, що визначають поведінку, стимулюючих і підтримуючих поведінкову активність на певному рівні.

Наявність системи переконань про необхідність здорового способу життя має пронизувати мотиваційну сферу студента, об'єднуючи і структуруючи мотиви, які спонукають до здорового способу життя. Усвідомлення значущості здоров'я, здорового способу життя, потреба в збереженні і зміцненні здоров'я сприяють розвитку впевненості в необхідності здорової життєдіяльності для самовдосконалення. У студентів відбувається збагачення світоглядного рівня загальної культури, формується спрямованість особистості на збереження і підтримання здоров'я, підвищується активність проявів у різних сферах життєдіяльності з позицій цінностей здоров'я.

Отже, формування у студентів мотивації і позитивних установок на ведення здорового способу життя є однією з першорядних завдань в рамках формування у них здоров'язберігаючої компетентності. Для формування або підвищення мотивації до занять фізичною культурою у студентів викладачі секції фізичного виховання Університету «КРОК» використовують такі заходи:

- музичний супровід занять;
- різноманітність форм занять, видів фізичного навантаження і вправ з урахуванням побажань студентів;
- залучення студентів до проведення занять (розминки, самостійних тренувань, групових рекреаційних проєктів, розроблених студентами);
- надання студентам можливості відвідувати заняття у зручний для них час (наприклад, з іншими групами) при збереженні обов'язкової кількості годин на тиждень;
- регулярне залучення студентів до участі в спортивних командних іграх;
- організація змагань, рекреаційних проєктів;
- участь в оздоровчо-масових заходах;
- організація безкоштовних походів на змагання і матчі з різних видів спорту;
- оснащення студентського гуртожитку тренажерним залом та столом для настільного тенісу зі зручним графіком роботи.

В рамках проведеного нами дослідження були вивчені думки студентів щодо мотивів, які спонукають їх до ведення здорового способу життя (опитування проводилося серед студентів Університету «КРОК», майбутніх психологів, менеджерів з туризму та готельно-ресторанної справи, юристів (N = 614).

Так, студентам потрібно було відповісти на питання: «Що б Вас могло спонукати до того, що б більше рухатися і вести активний спосіб життя?» Більше половини відзначили, що таким імпульсом могло б стати збільшення кількості вільного часу (52,2%). Другим за популярністю мотиватором є можливість зменшення ваги (43,6%). Третім по значущості чинником є матеріальний фактор: більше третини опитаних студентів стали б вести активний спосіб життя, якби була можливість відвідувати безкоштовні групові заняття в спортивних клубах (37,1%). Трохи менше третини опитаних вважають, що до ведення активного життя їх могло б спонукати погіршення стану здоров'я внаслідок малої рухливості (30%) і вплив друзів (29,5%). Близько чверті опитаних в числі важливих чинників відзначили також вплив «другої половини», бажання змінитися заради коханої людини (23,8%). Мотивуюча інформація про користь фізкультури могла спонукати студентів до більшої активності лише в 13,5% випадків. Найменш ефективними мотиваторами є, згідно отриманих даних, телевізійні програми або програми з інтернету, які демонструють вправи ранкової або ритмічної гімнастики (5,7%) і приклади активного життя знаменитостей (4,6%). Причинами, що перешкоджають самозберігаючій поведінці, студенти назвали брак часу (39%), слабку силу волі (23%), відсутність необхідних умов (16%), брак грошей (12%).

Таким чином, ми повертаємося до проблеми недостатніх навичок самоорганізації у студентів. Безумовно, зазначені вище рекомендації залишаються актуальними в області здоров'язбереження студентства. Однак вони недостатньо ефективні у вирішенні проблеми самоорганізації студентів. Більшість студентів демонструють позитивне сприйняття здорового способу життя і високу ступінь поінформованості про його складові, проте значно менше їх число застосовують його принципи і норми на практиці. Студенти зізналися в ході опитування, що вести здоровий спосіб життя їм заважає власна лінь і неорганізованість. Таким чином, студенти потребують допомоги не стільки в напрямку поповнення теоретичних знань з питань збереження власного здоров'я, скільки в напрямку застосування цих знань на практиці – організації режиму життя за принципами здорового способу життя. Однією з наших рекомендацій в цьому плані є розробка і впровадження в курс дисципліни «Здоров'я людини» лекцій і семінарів на тему «Таймменеджмент і спосіб життя сучасного студента». Мета курсу – спонукати студентів застосовувати теоретичні знання з питань здоров'язбереження на практиці.

Висновки. Розглянувши різні форми і методи впливу на студентів з метою формування у них здорового способу життя в умовах освітнього середовища, можна зробити висновок, що найбільш ефективними вони будуть лише в сукупному застосуванні. Окреслені вище напрямки діяльності вписуються в концепцію валеологізації системи освіти. Базовою умовою реалізації концепції є формування у студентів валеологічного мислення, тобто позитивного ставлення до здоров'я і мотивації до ведення здорового способу життя. При цьому для досягнення найбільшої ефективності необхідно

впроваджувати в навчальний процес також і зовнішні мотиваційні чинники у вигляді заохочення, оголошення подяки та нагороди для відзначилися на ниві здорового способу життя, забезпечення безкоштовних / пільгових занять у спортивних секціях, всіляких стимулів.

Література

1. Бойко Ю. С. Формування аксіологічних установок до здорового способу життя у студентів вищих навчальних закладів: дис. ... канд. пед. наук. Умань, 2015. 268 с.

2. Бобрицька В. І. Формування здорового способу життя у майбутніх учителів: монографія. Полтава: ТОВ «Поліграфічний центр «Скайтек», 2006. 432 с.

3. Брехман И.И. Валеология – наука о здоровье.–2-е изд. – М.:Физкультура и спорт,1990. – С. 37.

4. Грушко В. С. Основи здорового способу життя для всіх і кожного: навч. посіб. / Міністерство освіти України, Тернопільський державний педагогічний університет ім. В. Гнатюка. Тернопіль: СМП «Астон», 1999. 368 с.

5. Крамар В.У. Здоровий спосіб життя // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фіз. виховання і спорту: Зб. наук. пр./ Під ред. С.Єрмакова. – № 24.– Х.:ХХІІІ, 2002.

6. Сивохоп Я.М. Основні підходи щодо формування навичок здорового способу життя учнівської молоді / Я.М. Сивохоп // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Педагогіка. Соціальна робота». – № 18. – 2010 р. – С. 94–98.

7. Сущенко Л. П. Соціальні технології культивування здорового способу життя людини / Запоріж. держ. ун-т. — Запоріжжя, 1999. — 308 с.

Транслітерація

1. Boyko YU. S. Formuvannya aksiologichnih ustanovok do zdorovogo sposobu jittya u studentiv vischih navchalnih zakladiv: dis. ... kand. ped. nauk. Uman, 2015. 268 s.

2. Bobritska V. I. Formuvannya zdorovogo sposobu jittya u maybutnih uchiteliv: monografiya. Poltava: TOV «Poligrafichnyy tsentr «Skaytek», 2006. 432 s.

3. Brehman I.I. Valeologiya – nauka o zdorove.–2-e izd. – М.:Fizkultura i sport,1990. – С. 37.

4. Grushko V. S. Osnovi zdorovogo sposobu jittya dlya vsih i kojnogo: navch. posib. / Ministerstvo osviti Ukraïni, Ternopilskiy derjavniy pedagogichniy universitet im. V. Gnatyuka. Ternopil: SMP «Aston», 1999. 368 s.

5. Kramar V.U. Zdoroviy sposib jittya // Pedagogika, psihologiya ta mediko-biologichni problemi fiz. vihovannya i sportu: Zb. nauk. pr./ Pid red. S.Ermakova. – № 24.– Н.:ННПІ, 2002.

6. Sivohop YA.M. Osnovni pidhodi schodo formuvannya navichok zdorovogo sposobu jittya uchnivskoï molodi / YA.M. Sivohop // Naukoviy visnik

Ujgorodskogo natsionalnogo universitetu: Seriya «Pedagogika. Sotsialna robota». – № 18. – 2010 r. – С. 94–98.

7. Suschenko L. P. Sotsialni tehnologii kultivuvannya zdorovogo sposobu jittya lyudini / Zaporiz. derj. un t. — Zaporijjya, 1999. — 308 s.

Kondes T.V.

INNOVATIVE METHODS FORMATION OF SUSTAINABLE MOTIVATION FOR A HEALTHY LIFESTYLE AMONG FUTURE PROFESSIONALS OF SOCIONOMIC PROFILE

The article highlights the issues of the characteristics of the formation of a healthy lifestyle for students mastering the profession of socionomic profile. The analysis of the problem of the formation of a healthy lifestyle in modern practice. The motivational component of the formation of a healthy lifestyle among future specialists of the socionomic profile and the patterns of their development that influence the cognitive, emotional, motivational and behavioral components of a healthy lifestyle are determined.

Formation of students in the field of cultural and professional competence in the field of development of medical technologies is an important task, since the issue of preserving and developing the health of future specialists, forming a culture of health reflects the educational standards of a new generation for all levels of education.

Healthy lifestyle is a way of life aimed at preserving and improving human health. The formation of a healthy lifestyle today should become an integrated, systematic and purposeful activity.

One of the components of a healthy lifestyle is the corresponding motivational sphere of the person, aimed at preserving and strengthening his own health. This motivational orientation should become dominant, defining the behavior of a person, his desire to lead a healthy lifestyle. Motivation is a system of psychologically diverse factors that determine the behavior and activities of the individual.

Awareness of the importance of health, a healthy lifestyle, the need to preserve and enhance health contributes to the development of confidence in the need for a healthy life for self-improvement. Students enrich the ideological level of common culture, form orientation of the individual to preserve and maintain health, increase the activity of manifestations in various spheres of life from the standpoint of health. Formation of students' motivation and positive attitude towards a healthy lifestyle is one of the first tasks in the formation of their healthy competence.

Keywords: *healthy lifestyle, components of a healthy lifestyle, motivation.*

Кондес Тетяна Василівна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Сєвєродонецьк.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ-САНГВІНІКІВ, ЩО ЗНАХОДЯТЬСЯ В КІНЦІ БІОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ

У статті проаналізовано особливості підлітків, що знаходяться в кінці $1\frac{3}{4}$ фази Великого біологічного циклу. Експериментально встановлено τ (tau)-тип, показник інтелекту Q , рівень тривожності підлітків. Використано психогеоетрична техніка тестування, з'ясовано, що підлітки-сангвініки, які перебувають в кінці біологічного циклу обирають «круг» і «зигзаг». Встановлено середній рівень загальної тривожності і високій рівень за шкалами: страху самовираження, страху не відповідати очікуванням навколишніх та низької фізіологічній опірності стресу. Продемонстровано, що у підлітків-хлопців рівень тривожності статистично вище за шкалами: «Фрустрація потреби в досягненні успіху», «Страх не відповідати очікуванням навколишніх», «Низька фізіологічна опірність стресу». У дівчат встановлено, кореляційний зв'язок між τ (tau)-типом і показником інтелекту Q . Показано, що більшість досліджуваних має середній рівень інтелекту. Продемонстровано кореляційні зв'язки між тривожністю та психофізіологічну основу потенціалу пізнавальної діяльності

Ключевые слова: психологія часу, час, великий біологічний цикл, тривожність, τ (tau)-тип, фазова сингулярність, темперамент, інтелект, психогеоетрична техніка.

Постановка проблеми. Відомо, що становлення та функціонування особистості супроводжується кризовими періодами психічного розвитку. Кризи свідчать про завершення одного циклу становлення особистості і початок наступного. Б.Й. Цуканов відмічав, що вікові кризи, загострення психосоматичних захворювань виникають в точках "фазової сингулярності" - часу початку і кінця великого біологічного циклу $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$ його тривалості. З точки зору психології часу вважається, що механізм психологічної нестійкості особистості та змін її поведінки проявляється в точках фазової сингулярності" [6, с. 166]. Отже, в середині великого біологічного циклу, людина знаходиться «на висоті», відчувається сповненою сил та енергії. В період, починаючи з $1\frac{3}{4}$ попереднього циклу і до кінця $\frac{1}{4}$ наступного циклу суб'єкт переживає глибокий спад. У точці, де зливаються кінець та початок двох великих біологічних циклів, особистість «вмирає й відроджується духовно наповнена по-новому» [6]. На нашу думку, своєрідність переживання $\frac{3}{4}$ та $\frac{1}{4}$ періодів великого біологічного циклу залежить від типу темпераменту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підлітковий вік є часом переживання людиною фізіологічних, психологічних, соціальних змін, які супроводжуються підвищеною емоційністю, що проявляється в легкій

збудливості, мінливості настрою, виникненні тривожності, агресивності та інших бурхливих реакцій. В сучасній науці існує цілий напрям дослідження емоційної сфери, провідними представниками якого стали: Л.М. Аболін, І.Д. Бех, В.К. Вілюнас, Л.С.Виготський, В. Вунд, Б.І. Додонов, О.В. Запорожець, К.Є. Ізард, І.С. Кон, О.І. Кульчицька, О.М.Леонт'єв, В.С. Мухіна, С.Л. Рубінштейн, П.В. Симонов, О.Я. Чебикін.

К. Ізардом [3], виділяються емоції фундаментальні і похідні. З сполуки фундаментальних емоцій виникає такий комплексний емоційний стан, як тривожність, яка може поєднувати в собі і страх, і гнів, і провину і інтерес-збудження. Певний рівень тривожності - природна особливість активної діяльності особистості [6]. У кожної людини існує свій оптимальний або бажаний рівень тривожності - це так звана корисна тривожність. Оцінка людиною свого стану в цьому відношенні є для нього істотним компонентом самоконтролю і самовиховання. Однак, підвищений рівень тривожності є суб'єктивним проявом неблагополуччя особистості, її зниженої адаптації, що проявляється в поведінці. Життя підлітків характеризується емоційною напруженістю. Вчені пов'язують це з характеристиками пубертатного періоду, з індивідуально-психологічними особливостями та соціальними обставинами. Вчені відмічають, що у підлітків переважають високий рівень тривожності, зниження оптимістичного сприйняття майбутнього, переживання душевного дискомфорту, агресивність, конфліктність поведінки.

Кожна людина живе у власних часових умовах, тому проходить основні стадії розвитку в різний час. Згідно Б.Й. Цуканову кожна людина має природжено зумовлений крок ходу внутрішнього годинника індивіда - "тау-тип" , який визначає часові властивості психіки індивіда, його приналежність до типологічної групи, суб'єктивну швидкість течії часу і тип орієнтації у часовій перспективі, особливості проживання періодів біологічного циклу. Б.Й. Цуканов також з'ясував, що часовий механізм з високим ступенем організованості та впорядкованості володіє якістю виробляти високоорганізовану та впорядковану психічну функцію будь-якого рівня, тобто показник «гарного годинника» може свідчити про великі потенції у будь-яких інших сферах[6]. Це кореспондує з думкою Н.І. Чупрікової про існування зв'язку розумових здібностей з особливостями структурної організації пізнавальних процесів і простими фізіологічними та психофізіологічними процесами та функціями [7]. В науковій школі «Психологія часу» Д.Г. Елькіна – Б.Й. Цуканова вважають, що ступінь точності відтворення часового проміжку може бути різною: від «надточних» до «зовсім не точних» досліджуваних, що корелює з загальним інтелектом. Так, З.О.Кіреєвою підтверджено зв'язок відносної помилки відтворення часового проміжку з загальним інтелектом ($r = -0,65$, при $p < 0,01$)[4].

Відомо, що унікальною та практичною системою аналізу особистості є психогеоетрична техніка (С. Делінгер) [5]. Завдяки їй можна скласти характеристику особистісних якостей і особливостей поведінки людини. В багатьох дослідженнях підтверджено залежність вибору геометричних форм з

психологічними характеристиками особистості. В.М. Афонін, О.В Купріненко наводять дані, що свідчать про частковий збіг результатів діагностики за допомогою даного тесту і опитувальників Р. Кеттелла, Е. Шострома та ін. [1]. Така експрес-діагностика зручна в роботі з підлітками. Форма «Прямокутник» відбиває стан переходу і зміни, а також значущість змін для певної людини. Основним психічним станом "Прямокутника" є більш менш усвідомлюваний стан заміщення, заплутаності в проблемах і невизначеності відносно себе на даний момент часу. Паралельно з цим у нього поступово наростає внутрішнє збудження, що не може не відбитися на його поведінці. Імовірно форма «Прямокутника» властива підліткам.

Мета статті полягає у вивченні емпіричним шляхом психологічних особливостей підлітків-сангвініків в кінці в другого біологічного циклу.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження.

В дослідженні взяли участь 90 підлітків. Нами експериментально встановлювалася власна одиниця часу підлітків - τ (tau)-тип, за допомогою метода відтворення тривалості, що дозволяло визначити індивідуальні особливості кожного досліджуваного та точку його ВБЦ, визначити ступінь точності відтворення часового проміжку, який складає психофізіологічну основу потенціалу пізнавальної людської діяльності(Q). Емпірично досліджувалися: рівень шкільної тривожності за методикою «Шкільної тривожності» Б.Філіпса та психогометричний тест.

Результати визначення τ (tau)-типу підлітків представлено в рис.1.

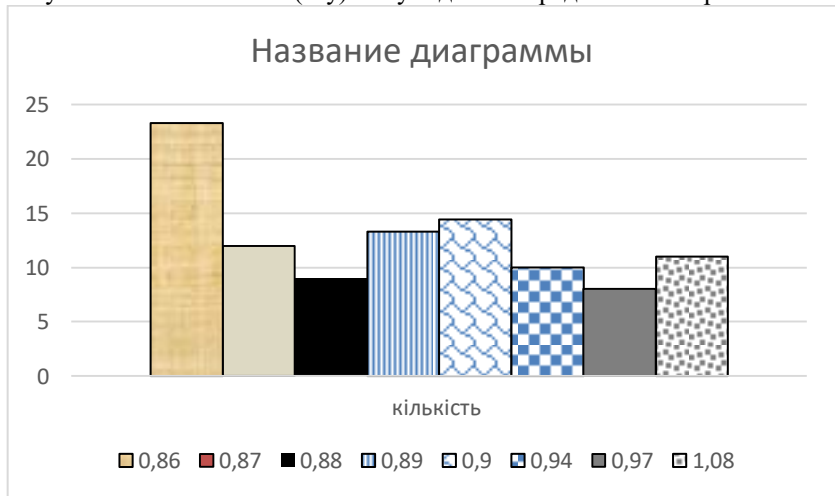

Рис.1. Діапазон tau- типів досліджуваних підлітків

Далі ми встановили, що 32 підлітки знаходяться в періоді $1\frac{3}{4}C$. Отже, згідно науковій літературі, підлітки переживають важкий період кінця другого поточного біологічного циклу, а їх емоційні, фізичні, психічні, психосоматичні ресурси повинні бути значно знижені.

На наступному етапі ми встановлювали психофізіологічну основу потенціалу пізнавальної діяльності підлітків-сангвініків (показник Q). Н.В.Головіна[2] визначила Q як показник варіативності ходу "власного годинника" індивіда відображає стабільність і ритмічність функціонування системи "розум-мозок". В дисертації Н.В.Головіної обґрунтовано висновок про те, що цей показник є вродженим, неспецифічним, недиференційованим і пов'язаний з задатками інтелектуальних здібностей індивіда[2]. Враховуючи вищесказане ми обчислюємо показник Q і використовуємо його як аналог загального фактора "g" інтелекту. За Б.Й.Цукановим «гарний годинник» це коли Q прагне до 0. Чим меншим є показник Q, тим є вищий прояв рівня інтелекту, і навпаки, із зростанням показника Q відповідне йому значення на шкалі рівня інтелекту зменшується. В нашій вибірці представлені підлітки з наступним Q (табл.1).

Таблиця 1

Діапазон показника Q, як психофізіологічна основа потенціалу пізнавальної діяльності підлітків

Q	0,9 -0,12	0,13 -0,16	0,17-0,22
Кількість в %	44	22	34

Отже, 44% досліджуваних сангвініків має інтелект середнього рівня і у більшості - нижче за середній.

Далі ми вивчали вибір підлітками психогеометричних форм. За результатами тестування ми отримали наступні результати. Підлітки - сангвініки, що знаходяться періоді 1¼С обрали наступні фігури: «Коло» - 12% досліджуваних, «трикутник» -50% досліджуваних і «зигзаг» - 38 %. Згідно С.Деллінгер, «Коло» обирають комунікабельні люди, що швидко приходять на допомогу, для них головним є збереження взаємовідносин, мораль і справедливість. Вони є товариськими, доброзичливими, чуйними, поступливими, спокійними, вміють слухати. «Зигзаги» є генераторами ідей, це творчі та експресивні люди, що не завжди доводять справу до кінця. Форма «Трикутника» символізує лідерство, здатність концентруватися на головній меті. Люди-трикутники енергійні, сильні особистості, які готові до боротьби та суперництва. Треба зазначити, що ними встановлений деякий дисонанс: з одного боку - підлітки переживають важкий період кінця другого поточного біологічного циклу і їх емоційні, фізичні, психічні, психосоматичні ресурси повинні бути значно знижені, а з іншого – вони не обирають форму прямокутника, яка є символом перехідного стану або періоду. Ця форма також означає незадоволеність наявним способом життя і пошук нового, прагнення до змін, що відбивається в поведінці.

Тривожність це емоційний стан, який характеризується суб'єктивними відчуттями напруги, занепокоєння, похмурих передчуттів, а з точки зору фізіології - активацією вегетативної нервової системи. Різні рівні тривожності впливають на індивідуальні особливості поведінкових реакцій та адаптацію.

Далі за методикою тривожності Б. Філіпса нами встановлено, середній рівень загальної тривожності представлений у 60% підлітків і високий рівень за шкалами: страх самовираження (42%), страх не відповідати очікуванням навколишніх(47%) та низької фізіологічній опірності стресу у підлітків-сангвініків(32%), що знаходяться в періоді 1¼С.

Таблиця 2

Взаємозв'язок тривожності з індивідуальними особливостями поведінкових реакцій

Шкала тривожності	Кількість у %	Рівень
Загальна тривожність у школі	33%	високий
Переживання соціального стресу	20%	високий
Фрустрація потреби в досягненні успіху	100%	середній
Страх самовираження	42%	високий
Страх ситуації перевірки знань	33%	високий
Страх не відповідати очікуванням навколишніх	47%	високий
Низька фізіологічна опірність стресу	32%	високий
Проблеми й страхи у відносинах із вчителями	100%	середній

Далі ми провели кореляційний аналіз і встановили наступне, що загальна тривожність у школі позитивно корелює з: показником Q, тобто чим вище рівень інтелекту тим вище тривожність($p=0,05$); Страх ситуації перевірки знань ($p=0,01$); Проблеми й страхи у відносинах із вчителями($p=0,01$) та з Низька фізіологічна опірність стресу ($p=0,01$), та негативно корелює з: Переживання соціального стресу ($p=0,05$).

Переживання соціального стресу також позитивно корелює з показником Q на $p=0,01$ та негативно з - Низька фізіологічна опірність стресу ($p=0,01$).

Фрустрація потреби в досягненні успіху позитивно корелює з: статтю на $p=0,01$ (у хлопців виражено більше), Страх не відповідати очікуванням навколишніх ($p=0,01$) і негативно з - Проблеми й страхи у відносинах із вчителями($p=0,05$)

Страх самовираження негативно корелює з показником Q, тобто чим вище рівень інтелекту тим нижче страх самовираження, та позитивно з Страх не відповідати очікуванням навколишніх($p=0,01$), Низька фізіологічна опірність стресу ($p=0,01$). Страх ситуації перевірки знань позитивно корелює з з показником Q, тобто чим вище рівень інтелекту тим вище страх перед написанням контрольних робіт($p=0,01$), з загальною тривожністю у школі ($p=0,01$) та Проблеми й страхи у відносинах із вчителями ($p=0,05$). Страх не відповідати очікуванням навколишніх позитивно корелює Фрустрація потреби в досягненні успіху та Страх самовираження ($p=0,01$). Проблеми й страхи у відносинах із вчителями негативно корелює з тау-типом, тобто чим більше значення тау-типу (меланхоліки, флегматики) тим менше проблем з вчителями.

Встановлені негативні кореляційні зв'язки між психогеометричним типом і Фрустрація потреби в досягненні успіху($p=0,05$) і Проблеми й страхи у відносинах із вчителями ($p=0,01$).

Встановлено розбіжності за статтю. За критерієм Вілкоксона за шкалами: Фрустрація потреби в досягненні успіху на рівні $p=0,01$, Страх не відповідати очікуванням навколишніх на $p=0,007$, низька фізіологічна опірність стресу на $p=0,01$ – показники вище у хлопців.

Таким чином, нами встановлено деякі особливості підлітків- сангвініків, що переживають кінець біологічного циклу. За психогеометричною формою вони є в більшості трикутниками і зигзагами, в них середній і середньо-низький інтелект і вони мають середній рівень загальної тривожності в школі, високий рівень не пристосованості підлітків до ситуацій стресогенного характеру виражений у 32% досліджуваних, негативні емоційні переживання ситуацій, зв'язаних з необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей на високому рівні представлено у 42% підлітків. Отже, згідно результатів нашого дослідження підлітки –сангвініки переживають кінець біологічного циклу

Перспективи подальшого дослідження полягають у тому, щоб вивчити психологічні особливості підлітків-меланхоліків в процесі переживання кінця біологічного циклу.

Література

1. Афонін В.М., Купріненко О.В Дослідження деяких психічних властивостей особистості курсантів за допомогою психогеометричного тесту. Електорний ресурс: Режим доступу: <https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2010-05/10avmapt.pdf>.
2. Головина Н.В. Чинник часу та інтелектуальний потенціал особистості Електорний ресурс: Режим доступу: <http://pis.tneu.edu.ua/index.php/pis/article/view/120>
3. *Изард К.Э.* Психология эмоций / Перев. с англ. – СПб: Издательство «Питер», 1999. – 464 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»).
4. Киреева З.А. Развитие сознания, детерминированное временем: Монография / З.О. Киреева. – Одесса: ВМВ 2010.-380с.
5. Психогеометрический тест С.Деллингер (адаптация А.А. Алексеева, Л.А. Громовой) Електорний ресурс: Режим доступу:<http://psy-clinic.info/index.php/testy/178-psikhogeometricheskij-test-s-dellinger-adaptatsiya>
6. Цуканов Б.И. Время в психике человека: монография / Б.И.Цуканов. – Одесса: Астропринт, 2000. – 220 с.
7. Чуприкова Н.И. Связь показателей интеллекта и когнитивной дифференцированности у младших школьников / Н.И. Чуприкова, Т.А.Ратанова // Вопросы психологии. – 1995. - №3. -С.104-114.

Транслітерація

1. Afonin V.M., Kuprinenko O.V Doslidzhennia deiakykh psykhychnykh vlastyvoستي osobystosti kursantiv za dopomohoiu psykhoheometrychnoho testu.

- Elektornyi resurs: Rezhym dostupu:
<https://www.sportpedagogy.org.ua/html/journal/2010-05/10avmapt.pdf>.
2. Holovyna N.V. Chynnyk chasu ta intelektualnyi potentsial osobystosti
 Elektornyi resurs: Rezhym dostupu:
<http://pis.tneu.edu.ua/index.php/pis/article/view/120>
3. Yzard K.Э. Psykholohyia emotsyi / Perev. s anhl. – SPb: Yzdatelstvo «Pyter», 1999. – 464 s.: yl. (Seryia «Mastera psykholohyy»).
4. Kyreeva Z.A. Razvytye soznaniya, determynirovannoe vremenem: Monohrafiia / Z.O. Kireieva. – Odessa: VMV 2010.-380s.
5. Psykhoheometrycheskyi test S.Dellynher (adaptatsiya A.A. Alekseeva, L.A. Hromovoi) Elektornyi resurs: Rezhym dostupu:<http://psy-clinic.info/index.php/testy/178-psikhogeometricheskij-test-s-dellinger-adaptatsiya>
6. Tsukanov B.Y. Vpemia v psykhyke cheloveka: monohrafiia / B.Y.Tsukanov. – Odessa: Astroprynt, 2000. – 220 s.
7. Chuprykova N.Y. Sviaz pokazatelei yntellekta y kohnytyvnoi dyfferentsyrovannosti u mladshykh shkolnykov / N.Y. Chuppykova, T.A.Ratanova // Voprosy psykholohyy. – 1995. - №3. -S.104-114

Kushnerova Y.G.

Psycho-emotional features of adolescent sanguine, who are going through the end of the biological cycle

The article analyzes the peculiarities of adolescents who are going through at the end of the 1¼ phase of the Great Biological Cycle. The t (tau) -type, the intelligence Q index, and the level of anxiety have been experimentally established. Psycho-geometric testing technique was used, it was found that sanguine adolescents, who are at the end of the biological cycle, choose "circle" and "zigzag". The medium level of general anxiety and a high level on the scale: the fear of self-expression, the fear of not meeting the expectations of the environment and the low physiological resistance to stress were established. It has been shown that in adolescent boys have statistically higher level of anxiety by the scales: "Frustration of the need for success", "Fear not to meet the expectations of others", "Low physiological resistance to stress." A correlation relationship between the t (tau) type and the index of intelligence Q has been established among girls. It has been shown that most of the examinees have an average level of intelligence. Correlation between anxiety and intelligence was demonstrated.

Key words: *psychology of time, time, big biological cycle, anxiety, t (tau) - type, phase singularity, temperament, intelligence, psycho-geometric technique.*

Кушнерова Я.Г. – здобувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

ТРЕВОЖНОСТЬ И ФРУСТРИРОВАННОСТЬ МУЖЧИН С РАЗНОЙ ВРЕМЕННОЙ ОРИЕНТАЦИЕЙ

В статье показаны различия в уровне тревожности и фрустрированности у мужчин с различной временной ориентацией. Продемонстрировано, что у большинства мужчин, ориентированных на будущее уровень социальной фрустрированности очень низкий, у 24% мужчин, ориентированных на прошлое представлен умеренный уровень социальной фрустрации, что связано с социально-экономическим положением. Статистические различия обнаружены между группами на уровне тенденции ($p < 0,05$). Констатируется, что большинство мужчин обеих групп могут реализовывать свои актуальные потребности. Продемонстрированы различия в уровне тревожности на уровне тенденции ($p < 0,05$): у мужчин с ориентацией на будущее не представлен высокий уровень тревожности, он выявлен у 12% мужчин, ориентированных на прошлое. Установлено, что мужчины с ориентацией на будущее имеют выраженный средне-высокий уровень тревожности. Предполагается, что установленные уровни социальной фрустрированности и тревожности не препятствуют адаптации личности и не задействуют внутриличностные ресурсы.

Ключевые слова: тревожность, фрустрированность, мужчины, временная ориентация

Постановка проблемы. Жизнь человека не предсказуема и не детерминирована. Процесс адаптации определяет возможности человека для обеспечения деятельности и выживания в условиях неопределенности. Процесс адаптации связан с ресурсами, которые помогают человеку переживать сложные жизненные ситуации. Ресурсные теории, допускают существование некоторого комплекса основных ресурсов, которые "управляют" или направляют общий фонд ресурсов. Ключевой ресурс - это главное средство, контролирующее и организующее распределение других ресурсов [10]. Мы полагаем что временная перспектива может являться одним их ключевых ресурсов, которые запускают механизмы адаптации и оказывает «глубинное влияние на всю природу человека» (Ф.Зимбардо).

Анализ последних исследований и публикаций. Временная перспектива вошла в тезаурус психологии около ста лет назад. На протяжении своего становления, сопровождавшегося активным изучением этого феномена ученые подчеркивали роль временной перспективы в отражении убеждений, ценностей, установок, структурировании жизни и

L.K.Frank описал «жизненное пространство» человека, включающего прошлое, настоящее и будущее [9]. L.K.Frank считал временную перспективу

динамическим базовым свойством человеческого существования. Он полагал что, прошлое и будущее это два аспекта поведения, при этом будущее детерминировано настоящим, настоящее контролируется прошлым, но прошлое создает то, что будущее накладывает его ценности на настоящее.

К.Левин первый среди психологов построил пространственно-временную модель, в которой сознание и поведение индивида рассматривались сквозь призму долговременной перспективы и разносторонних характеристик индивидуального жизненного пространства. При этом во времени он выделял зоны настоящего, ближайшего и отдаленного прошлого и будущего, а в пространстве – уровни реального и ирреального (основанного на фантазиях).

Близкое временной перспективе понятие «временной кругозор» ввел П.Фресс, рассматривая его как интегративную характеристику развития временных представлений личности, формирующихся в процессе социальной деятельности, которая может быть ориентирована больше на прошлое, настоящее или будущее в зависимости культуральных и социальных условий. При исследовании доминирующих временных ориентаций было обнаружено, что ориентация на настоящее отнюдь не подразумевает озабоченность человека только текущим моментом, а, скорее, определяет его заботу о своем прошлом и будущем в равной мере. Т.Коттл в книге «Воспринимаемое время» показало, что ориентация на настоящее не подразумевает озабоченность человека только текущим моментом, а, скорее, определяет заботу о прошлом и будущем в равной мере [8].

Согласно Ж.Нюттену, временная перспектива – это динамическое базовое свойство человеческого существования; это своего рода структурный стержень мотивационной сферы личности, на который, образуя систему саморегуляции, как бы, нанизаны мотивы, смыслы, ценности личности, она обладает такими свойствами как протяженность, глубина, насыщенность, реалистичность и структурированность [5, с.355].

В мотивационном подходе представления о временной перспективе развивали В. Ленс, Т.Джесм, Т. Гисме, З. Залески и др. Т.Джесм соотносил временную ориентацию на будущее с теорией мотивации достижения. Ученый получил эмпирические доказательства того, что студенты, которые были ориентированы на успех, имели более выраженную перспективу будущего по сравнению со студентами, ориентированными на неудачу. Вообще наибольшую разработку в рамках мотивационного подхода получила временная зона будущего, так как именно в будущем расположены цели, проекты, т. е. мотивационные объекты, к которым стремится человек. В то же время отмечается, что будущее оказывает важное регуляционное воздействие на деятельность и поведение человека в настоящем, о чем свидетельствуют результаты некоторых исследований.

Позднее важную роль в интеграции исследований временной перспективы сыграли исследования Ф. Зимбардо и И.Бонивель. Ученые считают, что временная перспектива имеет когнитивный, эмоциональный и социальный

компоненты [3]. Ее формирование зависит от культурных ценностей, типа образования, модели семьи, социоэкономического статуса, экономической и политической ситуации, наличия в опыте субъекта травматических событий и персональных успехов. Временная перспектива, согласно Ф.Зимбардо может быть рассмотрена как выражение собственной системы смыслов человека. Временная перспектива - это основной аспект в построении психологического времени, которое возникает из когнитивных процессов, которые разделяют жизненный опыт человека на временные рамки прошлого, настоящее и будущего [3]. Ф.Зимбардо и Дж.Бойд считают, что, хотя временная перспектива может зависеть от ситуационных сил, она может также становиться стабильной диспозиционной характеристикой [3].

Согласно Н.Пригожину, если устойчивые системы ассоциируются с понятием детерминистического, симметричного времени, то неустойчивые хаотические системы ассоциируются с понятием вероятностного времени, подразумевающего нарушение симметрии между прошлым и будущим. В синергетике, по мнению Д. А. Клеопова, асимметрия прошлого и будущего относительно настоящего заключается в том, что можно знать, какие из возможных выборов система сделала в прошлом, как она пришла к нынешнему состоянию, но принципиально не можем знать, какие сделает в будущем. В синергетике и в современном естествознании преимущественное влияние имеют реляционные представления о времени.

Тревожность, по мнению Г.М. Месропян становится устойчивым компонентом личности современного человека. З.Фрейд охарактеризовал данное состояние как эмоциональное, основанное на внутренних причинах и включающее в себя переживание ожидания и неопределённости, чувство беспомощности и это может быть как временным психическим состоянием, возникшим под воздействием стрессовых факторов так и фрустрацией социальных потребностей, как первичный показатель неблагополучия, когда организм не имеет возможности естественным образом реализовать потребности так и реакцией на представленную угрозу. С. Л. Рубинштейн под тревожностью понимал склонность человека переживать тревогу, т.е. эмоциональное состояние, возникающее в ситуациях неопределенной опасности и проявляющееся в ожидании неблагоприятного развития событий. В.К.Вилонас считал что, тревожность – это склонность индивида к переживанию тревоги, характеризующаяся низким порогом возникновения реакции тревоги: один из основных параметров индивидуальных различий [2,с.68]. А.М.Прихожан дает такое определение: тревожность – это переживание эмоционального дискомфорта, связанное с ожиданием неблагополучия, с предчувствием грозящей опасности [6]. А Р.С. Немов утверждает что, тревожность это постоянно или ситуативно проявляемое свойство человека приходит в состоянии повышенного беспокойства, испытывать страх и тревогу в специфических социальных ситуациях [4,с.61]

Е.И.Рогов считал что, у каждого человека свой оптимальный или желательный уровень беспокойства или тревожности, и это не может не сказываться на его психо-эмоциональном состоянии. Оптимальный уровень тревожности это полезная тревожность являющаяся существенным компонентом самоконтроля и самовоспитания. Однако повышение уровня тревожности является субъективным проявлением неблагополучия личности.

Личностная тревожность предрасполагает индивида к восприятию и оценке многих, объективно безопасных ситуаций как таких, которые несут в себе угрозу и тогда человек вместо того чтобы добиваться успеха, стремится избежать неудачи и как следствие разочарование или переживания по поводу невозможности достижения намеченных целей и удовлетворения влечений, крушения планов и надежд т.е. фрустрацию.

Фрустрация (от лат. frustratio - обман, неудача, крушение надежд, расстройство планов) - это психологическое состояние, выражающееся в характерных переживаниях и поведении, и вызываемое объективно непреодолимыми (или субъективно воспринимаемыми как непреодолимыми) трудностями на пути к достижению цели. Фрустрация может проявляться в гнетущем напряжении, тревожности, чувстве безысходности. Реакцией на фрустрацию может быть уход в мир фантазий, агрессивность в поведении и другие реакции. Очень важным результатом фрустрации, по мнению некоторых исследователей, является "сужение" сознания - почти всё внимание сосредоточивается именно на неудовлетворённой потребности, восприятие действительности резко искажается. **Ф.Е.Василюк** рассматривал фрустрацию как один из видов критических ситуаций, назвав их "ситуациями невозможности". В таких ситуациях личность "сталкивается с невозможностью реализации внутренних потребностей своей жизни (мотивов, стремлений, ценностей и пр.)". "Невозможность", по мнению Ф.Е.Василюка, определяется тем, какая жизненная необходимость оказывается парализованной в результате неспособности имеющихся у субъекта типов активности справиться с наличными внешними и внутренними условиями жизнедеятельности [1].

Цель статьи – изложение результатов эмпирического изучения уровня тревожности и фрустрированности у мужчин с преобладающей временной перспективой будущего и прошлого.

Изложение основного материала и результатов исследования. В исследовании приняло участие 84 мужчины в возрасте 24 – 39 лет. В исследовании использовался следующий психодиагностический материал: Опросник временной перспективы личности Ф. Зимбардо (ZTPI) в адаптации А.Сырцовой, О.В. Митиной[7], методика уровня социальной фрустрированности Л.И.Вассермана в модификации В.В.Бойко, тревожности по методике Дж.Тейлора в адаптации Т.А.Немчинова.

На первом этапе эмпирического исследования мы изучили представленность у мужчин различных временных ориентаций. Установили, что у 31% мужчин ведущей ориентацией является ориентация на будущее, у 23% -

позитивное прошлое, у 12 % - гедонистическое настоящее, у 19% - негативное прошлое и у 15% фаталистическое настоящее.

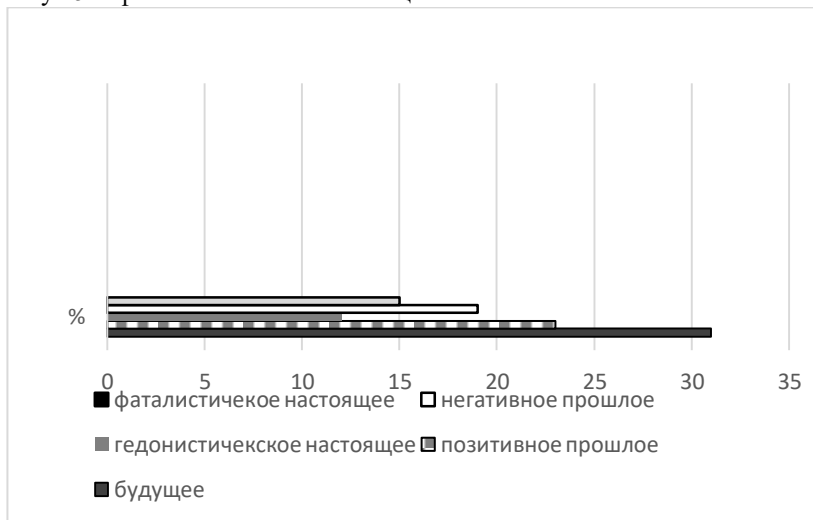

Рис.1. Представленность временных ориентаций у мужчин

Анализ результатов позволяет нам говорить о том, что мужчины, имеющих высокие баллы по шкале «Негативное прошлое»(19%), оценивают свою жизнь как ограниченную с точки зрения удовольствия и они не мотивированы работать в расчете на будущее вознаграждение; мужчины(23%) с выраженной установкой на положительное отношение к своему прошлому более склонны к интроверсии, хотя у них есть друзья и близкие взаимоотношения, у них наблюдается тенденция поступать по принципу «лучше побережься, чем потом жалеть»; мужчины с выраженным гедонистическим отношением к настоящему(12%) живут ради удовольствия, им нет дела до будущего; респонденты с высокими баллами по шкале «фаталистического настоящего» убеждены, что будущее предопределено, его невозможно контролировать(15%); индивиды(31%), ориентированные на будущее, очень организованны, амбициозны, стремятся к цели.

Далее мы провели кластерный анализ, в результате которого были выделены 2 группы: группа, ориентированных на будущее, в нее вошли испытуемые, ориентированные на будущее и частично на фаталистическое настоящее и группа, ориентированных на прошлое, в нее вошли испытуемые с приоритетом на позитивное и негативное прошлое и на гедонистическое настоящее.

Исследуя уровень социальной фрустрированности (рис.2) мы выявили что, у 78% мужчин с ориентацией на будущее уровень социальной фрустрации

очень низкий, у 13% пониженный и не испытывают социальную фрустрированность 9% испытуемых.

Несколько иная картина у мужчин, ориентированных на прошлое, у 24% умеренный уровень социальной фрустрации, отсутствие социальной фрустрированности испытывает 12% респондентов, у 43% очень низкий уровень, у 21% - пониженный уровень. Так, большинство мужчин обеих групп могут реализовывать свои актуальные потребности. Они удовлетворены взаимоотношениями с родными и близкими, ближайшим социальным окружением, своим социальным статусом, социально-экономическим положением, своим здоровьем и работоспособностью, однако у 24% мужчин ориентированных на прошлое, умеренная фрустрация связана с их социально-экономическим положением. Такая умеренная фрустрированность рассматриваются нами как «цена», которая определяет меру адаптации испытуемых. Повышенный или высокий уровень социальной фрустрации у мужчин не представлен. Статистические различия обнаружены между группами на уровне тенденции ($p < 0,05$).

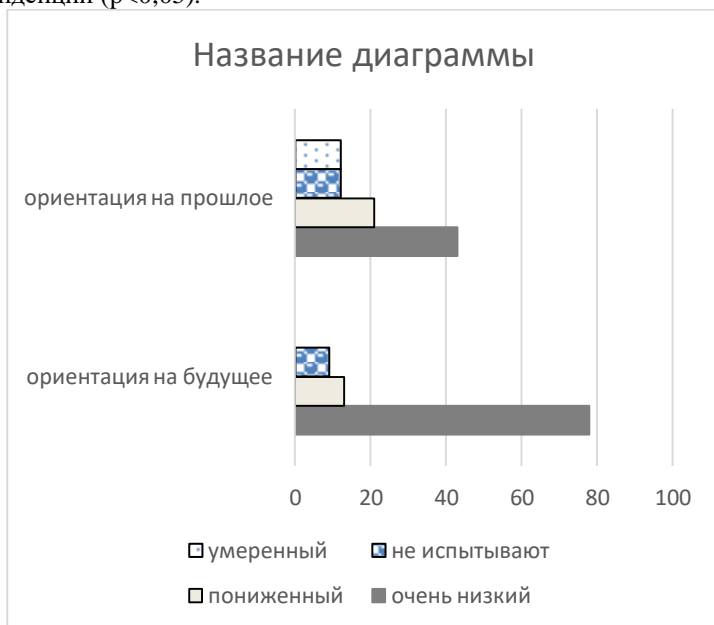

Рис.2. Уровни социальной фрустрированности у мужчин с разной временной ориентацией

Известно, что выбор будущего, может повышать тревожность, поскольку оно неизвестно и непредсказуемо, выбор прошлого также может повышать тревожность, поскольку старые схемы и опыт могут не работать ни в настоящем ни в будущем. Исследуя уровень тревожности по методике

Дж.Тейлора в адаптации Т.А.Немчинова мы установили что, у 38% мужчин с ориентацией на будущее тревожность представлена на средне-высоком уровне, высокий уровень тревожности не выявлен и у 49% - средний, 13%- низкий уровень тревожности.

У мужчин, ориентированных на прошлое, 47% респондентов имеют средний уровень тревожности, 12% - высокий и 41% испытуемых имеют средне - низкий уровень тревожности. Результаты этой методики корреспондируют с результатами по методике социальной фрустрированности, поскольку известно, уровень личностной тревожности может быть результатом фрустрации значимых потребностей. У 24% испытуемых ориентированных на прошлое выражен умеренный уровень социальной фрустрации, что в целом не препятствует адаптации личности. Мы полагаем, что у большинства мужчин представлен оптимальный уровень тревожности, индивидуальный для каждого человека, который позволяет им адаптироваться, не обращаясь к внутрличностным ресурсам.

В этой же методике представлена шкала социальной желательности, согласно которой у 32% мужчин с ориентацией на будущее высокий уровень социальной желательности, средний уровень представлен у 47% испытуемых и низкий уровень социальной желательности имеют 21%.

Мужчины, ориентированные на прошлое показали следующий результат: высокий уровень социальной желательности имеет только 9% испытуемых, у 58% средний уровень и у 33% респондентов низкий уровень социальной желательности.

Так, у мужчин с ориентацией на будущее более высокий уровень социальной желательности, т.е. они более склонны к социально – одобряемому поведению, чем мужчины, ориентированные на прошлое.

Выводы. Показаны различия в уровне тревожности и фрустрированности у мужчин с различной временной ориентацией. Продемонстрировано, что у большинства мужчин, ориентированных на будущее уровень социальной фрустрированности очень низкий, у 24% мужчин, ориентированных на прошлое представлен умеренный уровень социальной фрустрированности, что связано с социально-экономическим положением. Статистические различия обнаружены между группами на уровне тенденции ($p < 0,05$). Констатируется, что большинство мужчин обеих групп могут реализовывать свои актуальные потребности. Продемонстрированы различия в уровне тревожности на уровне тенденции ($p < 0,05$): у мужчин с ориентацией на будущее не представлен высокий уровень тревожности, но он выявлен у 12% мужчин, ориентированных на прошлое. Установлено, что мужчины с ориентацией на будущее имеют выраженный средне-высокий уровень тревожности. Предполагается, что установленные уровни социальной фрустрированности и тревожности не препятствуют адаптации личности и не задействуют внутрличностные ресурсы.

Перспективы дальнейших исследований заключаются в изучении агрессивности, адаптивности и ресурсной сферы мужчин с различной временной ориентацией.

Литература

1. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – 200 с.
2. Вилюнас, В.К. Психология эмоциональных явлений / В. К. Вилюнас. – М.: Просвещение, 1976. – 345 с.
3. Зимбардо Ф., Бойд Дж. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь. – СПб.: Речь, 2010. – 352 с.
4. Немов, Р. С. Психология: В 3 кн. – Кн.1 / Р. С. Немов. – М.: Академия, 1995. – 390 с.
5. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / под ред. Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2004. – 608 с.
6. Прихожан М.// Психологическая наука и образование. – 1998. - № 2. – С.12-18.
7. Сырцова А., Соколова Е. Т., Митина О. В. Адаптация опросника временной перспективы личности Ф. Зимбардо. / А. Сырцова, Е. Т. Соколова, О. В. Митина // Психологический журнал. – Т. 29, №3. - 2008. - С. 101-109.
8. Cottle T. J. Klineberg S. L. The present of things future. – New York: The Free Press, 1974. – 290 p., 16
9. Frank L. K. Time perspective / L. K. Frank // Journal of Philosophy.– 1939. – Vol. 4. – P. 293-312
10. Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new attempt at conceptualizing stress. American Psychologist, 44, No. 3, 513-524.

Транслитерация

1. Vasyliuk F. E. Psykholohyia perezhyvanyia. Analyz preodolenyia krytycheskykh sytuatsyi. — М.: Yzdatelstvo Moskovskoho unyversyteta, 1984. – 200 s.
2. Vyliunas, V.K. Psykholohyia emotsyonalnykh yavlenyi / V. K. Vyliunas. – М.:Prosveshchenye, 1976. – 345 s.
3. Zymbardo F., Boid Dzh. Paradoks vremeny. Novaia psykholohyia vremeny, kotoraiia uluchshyt vashu zhyzn. — SPb.: Rech, 2010. — 352 s.
4. Nemov, R. S. Psykholohyia: V 3 kn. – Kn.1 / R. S. Nemov. – М.: Akademyia, 1995. – 390 s.
5. Niutten Zh. Motyvatsyia, deistvyie y perspektyva budushcheho / pod red. D. A. Leonteva. – М.: Smysl, 2004. – 608 s.
6. Prykhozhan M.// Psykholohyicheskaiia nauka y obrazovanye. – 1998. - № 2. – S.12-18.
7. Sirtsova A., Sokolova E. T., Mytyna O. V. Adaptatsyia oprosnyka vremennoi perspektyvy lychnosti F. Zymbardo. / A. Sirtsova, E. T. Sokolova, O. V. Mytyna // Psykholohyicheskyy zhurnal. – Т. 29, №3. - 2008. - S. 101-109.

8.Cottle T. J. Klineberg S. L. The present of things future. — New York: The Free Press, 1974. —290 p., 16

9.Frank L. K. Time perspective / L. K. Frank // Journal of Philosophy.— 1939. – Vol. 4. – P. 293-312

10.Hobfoll, S. E. (1989). Conservation of resources: A new at tempt at conceptualizing stress. American Psychologist, 44, No. 3, 513 524.

Кушнеров В.А.

ТРИВОЖНІСТЬ І ФРУСТРОВАНІСТЬ ЧОЛОВІКІВ З РІЗНОЮ ЧАСОВОЮ ОРІЄНТАЦІЄЮ

У статті показані відмінності в рівні тривожності і фрустрованості у чоловіків з різною часовою орієнтацією. Продемонстровано, що у більшості чоловіків, орієнтованих на майбутнє рівень соціальної фрустрованості дуже низький, у 24% чоловіків, орієнтованих на минуле представлений помірний рівень соціальної фрустрації, що пов'язано з соціально-економічним положенням. Статистичні відмінності виявлені між групами на рівні тенденції ($p < 0,05$). Констатується, що більшість чоловіків обох груп можуть реалізовувати свої актуальні потреби. Продемонстровані відмінності в рівні тривожності на рівні тенденції ($p < 0,05$): у чоловіків з орієнтацією на майбутнє не представлений високий рівень тривожності, він виявлений у 12% чоловіків, орієнтованих на минуле. Встановлено, що чоловіки з орієнтацією на майбутнє мають виражений середньо-високий рівень тривожності. Перебачається, що встановлені рівні соціальної фруструрованості і тривожності не перешкоджають адаптації особистості і не задіюють внутрішньоособистісні ресурси.

Ключові слова: тривожність, фрустрованість, чоловіки, часова орієнтація.

Kushnerov V.A.

ANXIETY AND FRUSTRATION OF MEN WITH DIFFERENT TEMPORAL ORIENTATION

The article shows the differences in the level of anxiety and frustration among men with different temporal orientation. It has been demonstrated that the majority of men who are focused on the future have a very low level of social frustration, while 24% of men who are focused on the past have a moderate level of social frustration due to their socio-economic status. Statistical differences that were found between groups are at the tendency level ($p < 0.05$). It is stated that the majority of men in both groups can fulfill their actual needs. Differences in the level of anxiety at the tendency level ($p < 0.05$) were demonstrated: men with a future-oriented approach do not have a high level of anxiety, but it (anxiety) was detected in 12% of men oriented towards the past. It is established that men with the future orientation have a pronounced medium-high level of anxiety. It is assumed that the established

levels of social frustration and anxiety do not interfere with the adaptation of the individual and do not involve intrapersonal resources.

Keywords: *anxiety, social frustration, men, temporal perspective*

Кушнеров В.А. – здобувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

УДК 316.362

Литвиненко О.Д.

ПРОБЛЕМА АДАПТАЦІЇ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Стаття присвячена аналізу проблеми адаптації у психологічній науці. Показано, що дослідження проблеми адаптації створює унікальні можливості для розширення розуміння сучасної молоді. Розкрито основні наукові погляди на адаптацію: як пристосування організму до середовища; важливу складову процесу соціалізації; підґрунтя соціального інтелекту; основу копінгу та ін. На основі аналізу наукових періодичерел показано, що соціально-психологічна адаптація є не простим пристосуванням, а дієвим прагненням до встановлення оптимальних взаємин із соціальним середовищем.

Ключові слова:*адаптація, гомеостаз, соціальний інтелект, копінг, соціалізація, нормальна адаптація, патологічна адаптація*

Постановка проблеми. Серед сучасних проблем української молоді, зумовлених розв'язанням актуальних питань сучасного соціуму, особливого значення набуває дослідження ролі і структури адаптаційного потенціалу особистості. Аналіз особливостей адаптаційної сфери молоді в умовах суспільних трансформацій створює унікальні можливості для розширення розуміння особистості як системи, що самоорганізується, активного вивчення конструктивних витоків особистості, які дозволяють їй долати складні життєві ситуації. Серед усіх напрямків пізнання, які мають свої проєкції на методологію дослідження адаптаційної сфери сучасної молоді, особливого значення набуває саме адаптаційний потенціал. На сьогоднішній день поширення цього поняття у практиці психологічної теорії та практики обумовлене завданнями оцінки пристосувальних можливостей індивіда, диференціації стійких порушень адаптації та минутих дезадаптивних станів .

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «адаптація» є одним з основних компонентів при вивченні індивіда, оскільки саме механізми адаптації, вироблені в процесі еволюції, забезпечують можливість існування його в постійно мінливих умовах соціуму. Спочатку «адаптація» була виключно категорією біологічної науки і розглядалася як пристосування організму до середовища. Завдяки фундаментальним відкриттям І.М.Сеченова та І. П.

Павлова проблема адаптації набула нового змісту, оскільки в них було виявлено значення центральної нервової системи як головного чинника гомеостатичної рівноваги, але першим розглянув взаємовідносини людини із соціальним мікросередовищем як гомеостатичну рівновагу Ж. Піаже, тобто він застосував поняття адаптації до особистості. Але Ж. Піаже розглядав семантику адаптації вузько, лише як пристосування особистості до соціального середовища, що суттєво обмежувало теоретичні та емпіричні дослідницькі можливості. У його теорії когнітивного розвитку суб'єктивним фактором адаптації до зовнішнього середовища є інтелект: адаптація, за Ж. Піаже, здійснюється за рахунок процесів асиміляції (включення нової інформації в уже існуючі структури) і акомодатії (зміни структур відповідно до вимог зовнішнього середовища). У цьому ж контексті значна роль в успішній адаптації відводиться соціальному інтелекту. Термін «соціальний інтелект» був введений у психологію Е. Торндайком та позначав далекоглядність в міжособистісних відносинах. Пізніше Г. Оллпорт розглядав соціальний інтелект як особливий «соціальний дар», що забезпечує гладкість у відносинах з людьми, продуктом якого є соціальне пристосування, а не глибина розуміння.

Мета статті – проаналізувати розвиток поняття адаптації в психологічній науці.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Традиційно в науці розрізняють поняття адаптація, адаптаційна готовність, адаптивність та адаптованість, кожне з яких розкриває різні етапи становлення особистості як реальності для себе та інших.

За Г. Сельє під впливов певних стресорів у цілісному організмі відбуваються так звані адаптаційні реакції, які складаються у адаптаційний синдром, що має стадіальний характер. Г. Сельє виділив три стадії стреса:

- 1) стадія тривоги (мобілізація захисних сил);
- 2) стадія опірності (стабілізація – підвищення стійкості організму до впливу неблагоприємних чинників);
- 3) стадія виснаження.

У сучасній психологічній науці особистісну, соціально-психологічну адаптацію розглядають як одну з граней процесу соціалізації, яка в цілому визначає відносини людини з соціальним середовищем. При цьому, як відмічають О. П.Белінська та О. О. Тихомандрицька, основним результатом соціалізації є формування характеристик індивіда, які забезпечують його нормативне функціонування, а основним критерієм в оцінці соціального розвитку стає соціальна успішність [2, с. 39].

Подібний підхід до соціалізації особистості був закладений ще Ф. Гіддінгсом, який головним завданням соціалізації виділив пристосування особистості до суспільства, що забезпечує їй успішне функціонування» [цит. за 2]. Ним було диференційовано адаптацію та дезадаптацію: процес досягнення відповідності людини вимогам зовнішнього середовища визначався як процес соціальної адаптації, а порушення - як дезадаптація. Але, як показують численні

сучасні дослідження, співвідношення процесів соціалізації та адаптації особистості є складнішим: не завжди відповідність людини вимогам соціального середовища є показником її адаптованості, в ряді випадків особистість може бути соціалізованою, але дезадаптованою (наприклад, в ситуації розриву декларованих і інтеріоризованих норм і цінностей обирається конформістська стратегія, що може стати постійною причиною фрустрованості особистості.

Труднощі адаптації обумовлюються дією сукупних чинників: індивідуально-особистісними особливостями, мотивацією, рівнем самовизначення, соціальною сміливістю та упевненістю в собі, загальним рівнем адаптаційних здібностей. Вага і значення дії сукупних чинників на особистість студентів в процесі адаптації різні. Як відзначають дослідники, якщо процес адаптації не відбувається вчасно, то розвиток незадоволеності навчанням і порушень психічних функцій (мислення, уваги, пам'яті, сприйняття) відбувається за принципом зростаючого зворотного зв'язку: чим більше накопичується порушень, тим більше вони посилюють процес подальшої дезадаптації (А.Р. Вагапова[3]).

Особистості властиво не тільки пристосовуватися до середовища, але і пристосовувати середовище до себе. Пристосовування означає реалізацію внутрішнього потенціалу особистості в процесі зміни зовнішніх умов з метою задоволення своїх потреб, воно залежить від особливостей середовища і від особливостей і можливостей особистості. Отже, людині властива соціально-психологічна адаптація: не просте пристосування, а дієве прагнення до встановлення оптимальних взаємин із соціальним середовищем (О. Д. Глотчкін [4]). О. Д. Глотчкін визначає адаптацію особистості як «... успішне освоєння нових умов діяльності і входження,» вживання "в систему нових офіційних і - що ще важливіше, - неофіційних взаємин, знаходження і заняття в новому мікросередовищі певного статусу, самоствердження в емоційно-комфортній позиції» [4, с. 105]. В процесі адаптації особистість прагне до встановлення або відновлення порушеної рівноваги з соціальним середовищем.

К. К. Платонов також зводив розуміння адаптації до соціально-психологічної адаптації особистості зі спілкування з новим колективом, яка залежить як від особливостей колективу, так і від комунікативних здібностей особистості [7, с. 81]. Вузкий підхід К. К. Платонова до розуміння адаптації, на наш погляд, полягає в тому, що особистість адаптується не тільки до системи спілкування, взаємовідносин, а й до спільної діяльності, взаємодії тощо. У контексті розуміння адаптації як соціально-психологічного явища інтерес представляє її класифікація, запропонована М. А. Шабановою: вчена розподіляє адаптацію на добровільну та вимушену [8]. Добровільна адаптація є природним процесом, вона має місце, коли система ціннісних орієнтацій індивіда не вступає у антагоністичні відносини із новими цінностями та способами дії, які пропонуються соціальним середовищем, не суперечать системі. Вимушена адаптація виникає, коли інноваційні перетворення, нові цінності і дії вступають у конфлікт із індивідуальними цінностями і можливостями індивіда, але він

вимушений використовувати їх для реалізації життєво важливих цілей" [8]. Вимушена адаптація, підкреслює М. А. Шабанова, не означає примирення індивіда, згоди чи схвалення: це пасивний, відчужений тип поведінки.

Численні сучасні дослідження пов'язують адаптацію особистості із копінгом (Л. І. Дементій, О. В. Лібін, Л. М. Мітіна, С. К. Нартова-Бочавер, С. S. Carver, M. F. Scheier, L. Murphy, J. K. Weintraub та ін.). Так, за Л. М. Мітіною провідна функція долаючої поведінки полягає у наданні часу для підготовки інших, більш продуктивних способів подолання. На думку С. Carver, M. F. Scheier, J. K. Weintraub найбільш адаптивними копінг-стратегіями є ті, що спрямовані безпосередньо на вирішення проблемної ситуації, до яких відносяться такі: «активний копінг» (активні дії з ліквідації джерела стресу); «Планування» (планування своїх дій щодо проблемної ситуації); «Пошук активної громадської підтримки» (пошук допомоги, поради у свого соціального оточення); «Позитивне тлумачення і зростання» (оцінка ситуації з точки зору її позитивних сторін і ставлення до неї як до одного з епізодів свого життєвого досвіду); «Прийняття» (визнання реальності ситуації) [9].

До групи копінг-стратегій відносяться і ті, які, на думку С. Carver, M. F. Scheier, J. K. Weintraub в деяких випадках допомагають людині адаптуватися до стресової ситуації і впоратися з нею, але не є адаптивними [9]. Це: «Фокусування на емоціях та їх вираження» (емоційне реагування в проблемній ситуації); «Заперечення» (заперечення стресової події); «Ментальне відсторонення» (психологічне відволікання від джерела стресу через розваги, мрії, сон і т.д.); «Поведінкове відсторонення» (відмова від вирішення ситуації)[9].

В сучасному науковому просторі серед вчених, які є прихильниками вивчення особистості з позиції адаптаційного підходу, особливо слід виділити А. А. Налчаджяна, який запропонував власну концепцію адаптації, та розглядає її як функцію розвитку особистості [5].

Вченим пропонується найбільш узагальнена класифікація соціально-психологічної адаптації особистості, виділена: нормальна, девіантна (або неконформістська) та патологічна адаптація.

Нормальною адаптацією А. А. Налчаджян вважає процес, що призводить до стійкої адаптованості особистості в типових проблемних ситуаціях без патологічних змін її структури та без порушень норм тієї соціальної групи, в якій протікає її активність [5].

Нормальну адаптацію вчений поділяє на два види: захисна і незахисна. Нормальною захисною адаптацією він називає дії особистості, які здійснюються за допомогою відомих захисних механізмів (агресії, раціоналізації, витискування, проєкції, регресії, формування зворотної реакції, сублімації та ін.), якщо вони не стали патологічними.

Незахисна адаптація характеризується тим, що починається у нефруструючих проблемних ситуаціях, які вимагають від особистості прийняття раціональних рішень, та здійснюється без участі захисних механізмів.

Змішаний, захисно-незахисний тип адаптації здійснюється особистістю в тих проблемних ситуаціях, в яких вона частково фрустрована, але одночасно стоїть перед конструктивними завданнями, пов'язаними з її соціальними ролями [5].

Девіантна адаптація забезпечує задоволення потреб особистості в даній конкретній групі або соціальному середовищі, в той час як очікування інших учасників соціального процесу не виправдовуються такою поведінкою [5].

Девіантна адаптація умовно підрозділяється А. А. Налчаджяном на два основних підвиди: неконформістська та новаторська (творча) адаптація. Неконформістська адаптація сприяє подоланню внутрішньогрупової проблемної ситуації незвичайними для членів цієї групи способами і шляхами, і в результаті цього особистість залишається в конфліктних відносинах з нормами групи і їх носіями.

Не дивлячись на очевидну потребу диференціації видів адаптації, на наш погляд, невдалою є назва девіантної новаторської (творчої) адаптації, в якій закладене семантичне протиріччя: з одного боку, девіація передбачає відхилення, викривлення, а, з іншого, новаторським (творчим) називають той різновид людської діяльності або виконання ролі, в ході і результаті якого особистість створює нові цінності, здійснює нововведення в ті чи інші галузі культури. Патологічна адаптація - це особливий соціально-психологічний процес, специфічна активність особистості в соціальних ситуаціях, яка повністю або частково здійснюється за допомогою патологічних механізмів і форм поведінки, призводить до утворення патологічних комплексів характеру, що входять до складу невротичних і психотичних синдромів [6].

Нам імпонує підхід до адаптації О. І. Зотової та І. К. Кряжевої, які обґрунтовують зв'язок адаптації та розвитку особистості: змінювані умови життя потребують не тільки пристосування до них, але й збагачення індивідуальності, розвитку особистості [5]. Тому адаптацію неможливо відокремити від усього процесу становлення особистості, яке здійснюється під час її взаємодії із оточуючим світом.

Але, як підкреслює О. Г. Асмолов, при такому підході завжди існує ризик зведення соціалізації до адаптації (особливо на ранніх етапах онтогенеза) [1]. Інакше можливий ризик формування особистості конформіста. У будь-якому випадку помилково ототожнювати соціалізацію та адаптацію. Особистість як складна система прагне до рівноваги та сталеності, але розуміння адаптації як прагнення до такої рівновагини пояснює складності прогресу, блокує розвиток особистості. І тоді, як наголошує О. Г. Асмолов, замість мотивації особистісного зростання на перший план виходить мотивація нужди [1]. На думку вченого лише еволюційні моделі преадаптації в основу розвитку особистості ставлять мотивацію зростання, а не нужди. Сутність преадаптації буде розглянута нами далі як одна з методологічних засад вивчення адаптаційного потенціалу особистості.

Висновки. Таким чином, дослідження проблеми адаптації створює унікальні можливості для розширення розуміння проблем особистості. Основні наукові погляди на адаптацію дозволяють розглядати її як: пристосування організму до середовища; важливу складову процесу соціалізації; підґрунтя соціального інтелекту; основу копінгу та ін. Соціально-психологічна адаптація є не простим пристосуванням, а дієвим прагненням до встановлення оптимальних взаємин із соціальним середовищем.

Література

1. Асмолов А. Г. Преадаптация к неопределенности как стратегия навигации развивающихся систем: маршруты эволюции / А. Г. Асмолов, Е. Д. Шехтер, А. М. Черноризов // Вопросы психологии. - 2017. - № 4. - С. 3-26.
2. Белинская Е.П. Социальная психология личности /Е.П.Белинская, О.А. Тихомандрицкая. – М.: Аспект Пресс, 2001. 348 с.
3. Вагапова А.Р. Социально-психологические факторы адаптации студентов-психологов к образовательной среде вуза / А.Р.Вагапова // Адаптация личности в современном мире. - Изд-во «Научная книга», 2011. – Вып. 4. – С.167-178.
4. Глоточкин А.Д. Социальная психология и практика (избранные публикации) / А.Д.Глоточкин. – Уфа, 2001. –349 с.
5. Зотова О.И. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности / Зотова О.И., Кряжева И.К.// Психологические механизмы регуляции социального поведения.- М., 1979. - С. 73-78.
6. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А.А. Налчаджян.– 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Эксмо, 2010. – 368 с.
7. Платонов К.К. Структура и развитие личности /К.К.Платонов. – М.: Наука, 2006. – 436с.
8. Шабанова М.А. Социальная адаптация в контексте свободы // Социс. - 1995. - № 9. – С.19-28.
9. Carver, C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K. Assessing coping strategies: a theoretically based approach // Journal of Personality and Social Psychology. 1989 V.56. P. 267-283.

Транслітерація

1. Asmolov A. G. Preadaptaciya k neopredelennosti kak strategiya navigacii razvivayushihsysya sistem: marshruty evolyucii / A. G. Asmolov, E. D. Shehter, A. M. Chernorizov // Voprosy psihologii. - 2017. - № 4. - S. 3-26.
2. Belinskaya E.P. Socialnaya psihologiya lichnosti / E.P. Belinskaya, O.A. Tihomandrickaya. – М.: Aspekt Press, 2001. 348 s.
3. Vagapova A.R. Socialno-psihologicheskie faktory adaptacii studentov-psihologov k obrazovatelnoj srede vuza /A.R.Vagapova // Adaptaciya lichnosti v sovremennom mire. - Izd-vo «Nauchnaya kniga», 2011. – Vyp. 4. – S.167-178.
4. Glotchkin A.D. Socialnaya psihologiya i praktika (izbrannye publikacii) /A.D.Glotchkin. – Ufa, 2001. – 349 s.

5. Zotova O.I. Nekotorye aspekty socialno-psihologicheskoy adaptacii lichnosti /Zotova O.I., Kryazheva I.K.// Psihologicheskie mehanizmy regulyacii socialnogo povedeniya.- M., 1979. - S. 73-78.

6. Nalchadzhyan A.A. Psihologicheskaya adaptaciya: mehanizmy i strategii / A.A. Nalchadzhyan.- 2-e izd., pererab. i dop. – M. : Eksmo, 2010. – 368 s.

7. Platonov K.K. Struktura i razvitie lichnosti /K.K.Platonov. – M.: Nauka, 2006. – 436s.

8. Shabanova M.A. Socialnaya adaptaciya v kontekste svobody // Socis. - 1995. - № 9. – S.19-28.

Lytvynenko O. D.

THE PROBLEM OF ADAPTATION IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

The article is devoted to the analysis of the problem of adaptation in psychological science. It is shown that the study of the problem of adaptation creates unique opportunities for expanding the understanding of modern youth. The extension of this concept in the practice of psychological theory and practice is due to the task of assessing the adaptive capabilities of the individual, the differentiation of persistent violations of adaptation and transient misadaptive states. The basic scientific views on adaptation are revealed: as a device adaptation to the environment; an important component of the process of socialization; the basis of social intelligence; the basis of coping and others. The study of the problem of adaptation creates unique opportunities for expanding understanding of personality problems.

The main scientific views on adaptation allow us to consider it as: adaptation of the organism to the environment; an important component of the process of socialization; the basis of social intelligence; the basis of coping and others. It is shown that, before adaptation can not be separated from the whole process of formation of the individual, which is carried out during its interaction with the surrounding world. Based on the analysis of scientific primary sources, it has been shown that socio-psychological adaptation is not an easy adaptation but an effective desire to establish optimal relationships with the social environment. Studying the problem of adaptation creates unique opportunities for expanding understanding of individual problems.

Key words: adaptation, homeostasis, social intelligence, coping, socialization, normal adaptation, pathological adaptation

Литвиненко Ольга Дмитрівна – кандидат психологічних наук, здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ІГРОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ – СУТТЄВОЇ ПЕРЕДУМОВИ ЇХ САМОПІЗНАННЯ

У статті представлено результати теоретико-емпіричного дослідження, що висвітлює вагомі соціально-психологічні умови організації ігрової діяльності старшокласників. Доведено вагому роль гри саме у мотивації самопізнання, саморозвитку особистості юнацького віку. На підґрунті емпіричних даних доводиться необхідність застосування інтерактивних рольових ігор у навчально-виховному процесі.

Ключові слова: *гра, ігрова діяльність, ідентичність, самопізнання, старшокласник, юнацький вік.*

Постановка проблеми. Із сучасних досліджень творчої ігрової діяльності як комплексного засобу, що може спонукати старшокласників до самоаналізу, самооцінки, застосування ними прийомів самовизначення, саморозвитку, найбільш близькі до нашої проблеми науково-методичні розробки І. Булах, Ю. Бохонокової, Т. Зелінської, І. Іванова, В. Григор'євим, Г. Селевка тощо.

Так, методики колективної творчої діяльності (“творчість і турбота”, “ідеї педагогіки співробітництва”, “ідеї творчої співдружності”) представлені І. Івановим, рольових ігор, запропонованих В. Григор'євим, ігри, спрямовані на самовизначення і самовираження, розроблені С. Шмаковим та іншими акцентують увагу на використанні можливостей метода гри у вирішенні проблеми розвитку особистості через самопізнання [3, 11].

Зокрема, С. Шмаков справедливо зазначає, що гра – найважливіша універсальна сфера “самості” дитини, у якій відбуваються потужні процеси розвитку ідентичності або “самості”: самоодухотворення, самоперевірки, самовизначення, самовираження і само реабілітації [11].

Проте, як засвідчує практика усі ці інноваційні підходи до виховання дітей та юнацтва творчістю й грою ще не знайшли достатньо широкого поширення у педагогічному процесі школи. Старшокласники схильні до ігрової діяльності і націлені на пізнання своїх особистісних якостей, але проблема полягає в тому, що вчителі не завжди володіють технологією моделювання, організації і проведення ігрової діяльності, яка творчо розвиває старших школярів. Освітня теорія і практика не володіють в достатній мірі іграми й ігровими ситуаціями, котрі могли б активізувати пізнання учнями самих себе за умов ігрової взаємодії, оскільки пізнавальним процесам не приділяється належна увага і не існує ефективної моделі процесу розвитку самопізнання старшокласників засобами гри.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Близькою до нашого бачення проблеми ігрової діяльності як засобу самопізнання є ідея розвитку особистості, на якій базується саморозвиваюча технологія, за основу приймає принцип домінантності, який належить О. Ухтомському.

Домінанта – тимчасово приваблюваний збудник в центральній нервовій системі, який надає психічним процесам і поведінці людини визначену спрямованість і активність у даній сфері.

Ця технологія легко вкладається в умови класно-урочної системи, розрахована на масове застосування і базується на потребах: покращити і вдосконалити себе (в основі – орієнтований інстинкт стадії: допитливість, творчий пошук, прагнення істини); самоствердитись (мати перевагу над оточуючими); самовизначитись (показати себе, проявити здібності); самовизначення (як синтез первинних потреб); відчувати безпеку: самореалізація (прагнення бути щасливим і вільним у плануванні свого життя).

Для реалізації викладених потреб, існують умови, необхідні для домінантності в психологічному розвитку процесів самовдосконалення під час гри:

- усвідомлення особистістю цілей, задач і можливостей свого розвитку і саморозвитку;
- участь особистості в самоосвітній творчій діяльності, набуття нею визначеного досвіду і досягнень;
- адекватні стиль і методи зовнішніх впливів, уклад навколишнього середовища.

Розглянувши і проаналізувавши методи і технології дослідників, вважаємо, що модель самопізнання засобами гри повинна реалізовувати такий комплекс цілей: забезпечення контролю виведення емоцій; надання старшокласникам можливості самовизначення; надихання й допомога розвитку творчої уяви; зростання навичок співробітництва в соціальному аспекті; надання можливості висловлювати і відстоювати власну точку зору.

Учням старших класів має бути надана максимальна свобода інтелектуальної діяльності, яка обмежується лише визначеними правилами гри. Учні самі обирають власну роль у грі, висуваючи припущення про ймовірний розвиток подій, створюють проблемну ситуацію, шукають шляхи її розв'язання, беручи на себе відповідальність за обране рішення. Вчитель в ігровій моделі виступає як: інструктор (ознайомлює з правилами гри, консультує при необхідності під час її проведення). Обґрунтовані принципи, які є потребою старшокласників будуть реалізовані на першому етапі організації ігор з пізнавальними можливостями.

На сьогоднішній день популярними стали інтерактивні ігри, арсенал яких дуже великий, але найбільш поширеними з них є моделюючі. Кожна така гра відбувається за схемою: учні “вводяться” в ситуацію, на основі якої вони отримують ігрове завдання. Для його виконання учні поділяються на групи і обирають відповідні ролі. Починаючи висувати припущення щодо розв'язання

проблеми (1-й крок), вони стикаються з тим, що їм не вистачає інформації. Тоді отримують її від вчителя або вчитель сам корегує діяльність учнів новим блоком інформації (2-й крок). В іграх, побудованих на використанні учнями вже відомого матеріалу, джерелом інформації та її аналізу під кутом зору ігрового завдання починається наступний етап гри, далі гра розгортається за невизначеним сценарієм, що реалізує кілька етапів взаємодії між учнями, які “грають ролі” (3-й крок). Нарешті після завершення сценарію потрібне серйозне обговорення, рефлексія того, що відбулося, усвідомлення учнями отриманого досвіду на теоретичному рівні (4-й крок).

Отже, не ставлячи перед собою конкретної мети самопізнання під час ситуативної ігрової технології, реалізуються певні його елементи: розкриття театральних здібностей, саморозуміння, усвідомлення власної неповторності та значущості серед однолітків. Враховуючи досягнення інтерактивних ігор у пізнавальних процесах, ми вважаємо за доцільне врахувати третій і четвертий кроки (невизначеність сценарію, що забезпечить свободу і максимальний творчий пошук та післядію, яка є необхідною для усвідомлення, осмислення та прийняття чи неприйняття індивідуально-психологічного компоненту особистості).

Значущою для створення нами власної моделі є методика ігрової рольової взаємодії, розроблена М. Скрипником [8]. Така методика представляє кількісний і якісний склад, зв'язки, взаємодію, просторове розміщення гравців. Комплект ролей і функцій гравців має адекватно віддзеркалювати професійні та соціально-особистісні стосунки. Інколи з метою стимулювання ігрової ситуації вводять ігрові ролі (скептик, ентузіаст, діагностик, аналітик, ерудит, консерватор тощо). Залежно від модифікації гри в ній можуть бути різні типи рольових позицій. Зокрема, організаційні позиції: організатор, координатор, інтегратор, контролер, тренер. Позиції, що виявляють ставлення до новизни: ініціатор, обачливий критик, консерватор. Методологічні позиції: методолог, критик, проблематизатор, рефлексуючий, програміст. Соціально-психологічні позиції: лідер, незалежний.

Найскладнішим моментом при моделюванні таких ігор, автор відзначає чітке визначення функцій гравців. Враховуючи потребу старшокласників у виборі подальшого життєвого шляху, ми вважаємо, що прийняття на себе запропонованих ролей М. Скрипником, допоможе пізнати в собі неусвідомлювані до цього можливості.

Так, О. Кравчина [1] формулює методику дидактичної рольової гри, основними етапами якої є: мотивація (фокусування) – це може бути запитання, міні-демонстрування); узгодження очікуваних навчальних результатів (учасники обмінюються очікуваннями, наприклад, уточнюють формулювання очікуваних результатів, можливо, зменшують їх кількість); домовленість про терміни (може, доведеться згадувати значення якихось понять, зміст окремих елементів тощо); представлення плану гри (оптимально, якщо план, разом із зазначенням часу на виконання кожного кроку, розданий усім учасникам або вивішений на

плакаті); представлення правил гри (необхідно нагадати, що робитимуть активні учасники і спостерігачі на кожному етапі); демонстрування (іноді, особливо на початку опрацювання нової навички, запрошений фахівець або краще підготовлений учасник може сам показати кілька варіантів дій фахівця в ситуації, що розігрується); розподіл ролей (оптимально заздалегідь запланувати розподіл за ролями, з огляду на досвід попередніх занять і необхідно надати всім рівні можливості для участі в різних ролях; учасники відповідно до їхніх ролей отримують заздалегідь підготовлені матеріали; підготовка до рольової гри; рольова гра (активні учасники діють відповідно до своїх ролей і отриманої інформації. Під час рольової гри спостерігачі, запрошений фахівець не втручаються у дії учасників, але ведуть записи для майбутнього коментування); рольовий зворотний зв'язок (учасники гри коментують те, що відбувається, не виходячи з ролей, вони можуть оцінити дії один одного); діловий зворотний зв'язок (учасники гри, вийшовши з ролі, і спостерігачі коментують дії консультанта; рекомендується починати з його власної самооцінки; слід дотримуватись правил коментування); коментування фахівця (запрошений фахівець коментує дії консультанта і звертає увагу на плюси і мінуси коментарів, що пролунали раніше).

Мета статті – визначити можливості гри як засобу самопізнання старшокласників і визначити психологічні умови використання ігрової діяльності у практиці навчання і виховання.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Таким чином, розглянувши методику рольової гри, ми дійшли висновку, що така модель є суто дидактичною, а для нас це є однобічним, але такі ігри дають можливість здобути досвід (знання, уміння, навички), що може стати здобутком в участі ігор на самопізнання. Кожен етап такої гри пронизаний регламентованістю і не включає творчості гравців, що є недопустимим у формуванні моделі самопізнання засобами гри. Спрямованість ігор на самопізнання визначається завданнями подальшого саморозвитку і самовдосконалення особистості.

Отже, основними завданнями ігор на самопізнання з нашої точки зору є: самореалізація старшими школярами свого “Я” тісно пов’язана із самопізнанням та саморозвитком, що призводить до формування самосвідомості, тобто системи уявлень про себе, про свої можливості, свою значущість. Оцінювання школярами своїх вчинків: включеність учасників експерименту у взаємодію з іншими людьми дозволяє глибше зрозуміти себе і навколишній світ, увійти в соціальні стосунки з іншими людьми; самостійність у визначенні основних завдань, змісту і форм ігрової діяльності, які спрямовані на подальше самовдосконалення; творчість, що припускає створення таких умов, коли в будь-якого учасника гри виникає бажання проявити творчу активність, придумати нові варіанти й підходи до вирішення поставлених завдань, жити, творити і діяти заради загальної справи; співробітництво старшокласників і дорослих в ігровій взаємодії, у діловому спілкуванні, на творчих заняттях, під час бесід, зустрічей тощо.

Крім цього, ігри, що активізують до самопізнання старшокласників, характеризуються наступними ознаками.

Добровільність, тобто гравець не зобов'язаний у ній брати участь. При недотриманні цієї умови гра відразу втрачає свою привабливість.

Ініціативність, тобто гравець не може бути пасивним. У протилежному разі учасник випадає з гри, цей момент пов'язаний із керуванням своїми діями у грі.

Відокремленість, тобто ігрова дія проходить у точних (заздалегідь окреслених) просторових і тимчасових межах.

Невизначеність, тобто не має точного розвитку і результату.

Непродуктивність (безкорисливість), тобто не наштовхує на створення матеріальних благ.

Творча активність, де специфіка даного виду творчості формується в умовах і правилах. Правила – це своєрідний ігровий кодекс і лише вони одні мають силу.

Ілюзорність, коли учасник усвідомлює, що він діє (на відміну від повсякденного життя) у межах фіктивної реальності.

Індивідуальність, тобто в учасника гри завжди є можливість виявити свої якості для досягнення успіху.

Визначивши основні етапи моделі та ознаки ігор, що спряють самопізнанню, постає необхідність розкрити механізми взаємодії між її внутрішніми складовими.

На першому етапі ігрової діяльності (педагогічне обґрунтування) за допомогою взаємодії між педагогом та майбутньою ігровою групою починають функціонувати такі елементи самопізнання як особистісно-характерологічні особливості і властивості характеру, мотиваційно-ціннісна сфера, пізнавальна сфера кожного присутнього.

Другий крок (спільне планування гри), відповідно до потреб і мотивів старшокласника, найяскравіше проявляються особистісно-характерологічні особливості, оскільки при плануванні гри враховуються потреби, індивідуальні інтереси кожного учасника ігрового простору. Під час реалізації цього етапу також проявляється мотиваційно-ціннісна сфера, адже кожен учасник вбачає у грі розкриття власних інтересів, цінностей. Вступає у дію пізнавальна сфера, поскільки сама по собі гра є частиною пізнання у кожній конкретній особистості, що формується.

При спільній підготовці ігрової діяльності (*третьій етап*), впливаються нові акти самопізнання, такі як сфера здібностей і можливостей (приймаючи участь у створенні гри, старшокласник залучає і використовує весь свій попередньо набутий потенціал знань, умінь та навичок, що веде за собою ріст активності, пізнання власної значущості, ініціативність. Невід'ємною ланкою, що приводить у рух даний етап моделі – це співробітництво, взаємодія.

Найбільш колоритним у вираженні взаємозв'язків між ігровою діяльністю та самопізнанням є *четвертий етап*, власне проведення гри. На цей момент не перестають діяти компоненти самопізнання попередніх етапів, а залучаються

емоційно-вольова сфера, демонстрація власної індивідуальності та неповторності, адже запланований сценарій гри ніколи класично не програється, в ньому обов'язково з'являються прояви індивідуальностей старшокласників, які приймають участь у грі. У даному випадку учень, взявши на себе роль певного персонажа гри, виражає не лише його моральну позицію, поведінку, але і вносить частку себе, пізнаючи при цьому приховану власну сутність, аналізує її, формує ту чи іншу норму етичної поведінки. Функціонування цього етапу визначає наявність у повному складі визначених нами умов.

Спільне обговорення проведеної гри дає можливість повернутися з вигаданого світу, вигаданих учасників, але вже з певними здобутками на шляху пізнання себе. *П'ятий етап* передбачає аналіз ігрової діяльності, яка дає поштовх до об'єктивної оцінки оточуючих та самооцінки, прийняття або неприйняття тих власних особистісних рис, норм етичної поведінки, які проявилися у грі. Усвідомлення власних недоліків дають новий виток до самоудосконалення через корекцію Я-концепції, яка створюється.

Остання складова етапів нашої моделі не менш значний від попередніх. Післядія акумулює в собі весь попередній ігровий досвід, визначає нові потреби пізнання старшокласниками себе, немовби зазираючи наперед з метою заповнити прогалини або уточнити власну Я-концепцію, самореалізуватись, відчутти себе ще вільнішими у наступних іграх.

Ігри на самопізнання мають спільний характер в основі якого лежить ігрова взаємодія. Пояснюється це тим, що спроможність людини до безконфліктної і гармонійної взаємодії з іншими людьми виявляється, насамперед, через його особистість, його інтегровані якості, що найбільш повно відбиваються лише через включеність індивіда у відношення з навколишнім середовищем.

Важливою ланкою у приведенні цього механізму в роботу є визначені нами *психологічні умови*, які сприяють самопізнанню старшокласників засобами гри, до яких відносимо: *свободу особистості старшокласника; суб'єктність; співробітництво; взаємодію; творчість; толерантність.*

У співвідношенні самопізнання – ігрова діяльність юнацтва значну роль відіграє *суб'єктність*, оскільки учень в такому взаємозв'язку виступає суб'єктом. Суб'єкт – це носій певної активності. У повному розумінні суб'єктом можна назвати того, хто здатний “вступити в особливі відносини” з самим собою, звернутись до самого себе. Його характеризує “самість”.

Суб'єктна активність – це складне багатоконпонентне психічне утворення, що характеризує актуалізацію сутнісних сил людини з метою пізнання, розвитку і вдосконалення себе, іншого і навколишнього світу.

Джерелом активності суб'єкта є його система активно-пошукових ставлень до речей, подій, явищ, людей і до самого себе. Структура суб'єктної активності одночасно визначає самовизначення, самопізнання, самосвідомість особи та характеризує її реальний просторово-часовий рух, становлення, динаміку та розвиток.

Наступною психологічною умовою є *сфера відносин з іншими людьми*, що має бути основана на свободі особистості.

Без взаємодії неможливе функціонування гри, направленої на самопізнання особистості. Сутність взаємодії зводиться до спільної, колективної діяльності й до її соціальної природи та організації. Л. Уманський [10] виділяв три види спільної діяльності (як взаємодії): спільно-індивідуальну, спільно-послідовну та спільно-взаємодіючу. Б. Ломов [7] стверджував, що взаємодія ніби пронизує спільну діяльність, відіграючи організуючу роль.

Для нашого дослідження важливою є позиція А. Журавльова [4], який стверджує, що структура спільної діяльності (до такої можна віднести ігрову діяльність) складається, функціонує й розвивається саме через взаємодію її учасників. Така закономірність простежується саме у грі, оскільки ігрова діяльність за своєю природою покликана бути спільною, груповою діяльністю, а тому взаємодія між учасниками закладена самими механізмами самопізнання та гри. Завдяки безпосередній або опосередкованій взаємодії індивідів стає можливим об'єднання, розподіл і узгодження індивідуальних діяльностей, причому взаємодія “пронизує” всі етапи ігрової діяльності, а також компоненти, тобто цілі, мотиви, засоби здійснення та результати.

Цільова взаємодія, а саме такою варто вважати ігрову взаємодію, приводить до виникнення певної спільності індивідів, завдяки якій формується колективний суб'єкт, що характеризується цілісністю і спроможністю до спільного функціонуваннях.

При таких характеристиках і розумінні взаємодії, важливу роль відіграє мотивація взаємодії вчителя з дітьми. В першу чергу вона має включати позитивне ставлення до гуманістичних цілей цієї взаємодії, відповідних засобів.

В результаті ігрової взаємодії з'являється перехід від гри, пізнання в ній себе до реальності та прийняття здобутих у грі особистісних якостей, цінностей та норм поведінки. Також під час ігрової взаємодії виходять зовні такі важливі чинники для результатів самопізнання, як самоспрямованість на життєрадість, підвищення себе, реалізація свого життєвого призначення, необхідність у постійному пізнанні, самовихованні та вдосконаленні себе. Така взаємодія не є двосторонньою “старшокласник – старшокласники”, до її складу залучається і особистість вихователя, який під час ігрової діяльності пізнає себе, самовдосконалюється, підвищує професійний рівень.

Опираючись на дослідження поняття “взаємодія”, проаналізувавши основні методики організації і проведення ігор, ми дійшли висновку, що вона є однією з важливих умов реалізації самопізнання старшокласників під час ігрової діяльності. Ігрова взаємодія – це вид стосунків, характерний для ігрової діяльності, який торкається її учасників та направлений на пізнання і творення власної особистості учнів та вихователя.

Підтвердження теоретичних положень віднайшло у результатах емпіричного дослідження. Нами здійснено дослідження впливу ігрової діяльності на становлення самопізнання особистості старшокласників.

Під час дослідження, яке тривало протягом 2015/2016 та 2016/2017 навчальних років у загальноосвітній школі № 4 м. Кропивницький, було залучено 136 учнів старших класів. Насамперед, було вирішено перевірити і з'ясувати міру зацікавленості учнів 9 – 11-х класів у пізнанні власної особистості.

Упродовж емпіричного дослідження, ми з'ясовували розуміння учнями старших класів поняття “самопізнання”, визначили їх самооцінку та рівень активності до пізнання себе. Результати виявились такими: учні 9-го класу (23,5 %) взагалі не задумувались над змістом поняття “самопізнання”, але на питання “дізнатись щось нове про себе – це...”, 19,8 % опитуваних зазначили, що це цікаво, хоча пізнання себе 13,2 % учнів вважають стражданням.

Дещо іншою виявилась ситуація у 10-11 класах. Учні зазначених класів вже більш свідомо надають відповіді на питання “пізнання себе – це...”, 35,3% відповіли, що це радісне відкриття нового, 7,4 % – що це складна, але цікава робота. Учні 11-х класів (19,1 %) вважають, що самопізнання – це мета і сенс життя.

Помітивши глибоку зацікавленість з боку старшокласників до самих себе, що проявлялась у бажанні дізнатися більше про себе від спілкування з однокласниками, однолітками, вчителями; визначити власний темперамент, характер, моральні властивості; пояснити власну поведінку у різних ситуаціях, часто конфліктних, відповідно до сучасних правил і норм; проявити і довести індивідуальність, неповторність своєї особистості; виявити і розкрити здібності, які визначають майбутню професію, постала необхідність роботи у даному напрямку.

Таким чином, з'ясувавши, що старшокласники не лише мають бажання пізнати власну сутність, але й вимогою даного віку є гостра потреба у самопізнанні, ми розробили курс «Самопізнання старшокласника». Даний курс має на меті виявити і простежити розвиток і взаємозв'язок елементів самопізнання (запропонованих у моделі) традиційними методами та засобами ігрової діяльності.

Тобто системоутворюючі фактори самопізнання старшокласників: міжособистісна взаємодія; емоційно-вольова сфера; сфера відносин з іншими людьми; сфера діяльності; утворення позитивної «Я-концепції», які реалізовувалися під час першого заняття спец. курсу, не були розкриті і досягнуті повною мірою, спостерігалася частковість і опосередкованість у виконанні заняття.

Під час пояснення та діагностики самооцінки як важливого і невід'ємного елементу самопізнання, заняття дало можливість простежити який образ “Я” у старших школярів є переважаючим. Загальні відомості подаємо у підрахованих відсотках: дуже негативний образ “Я” – 0%; в основному негативний – 0%; позитивно-негативний – 33%; в основному позитивний – 51%; дуже позитивний – 5%; іноді буває позитивним, а іноді – дуже негативним – 11%.

Таким чином, можна констатувати з отриманих даних, що лише 51% респондентів мають повністю позитивний образ «Я». Цікавим і характерним є те, що учні поступово, дорослішаючи, ідуть у напрямку стабілізації і закріплення власного «Я» (зробити таке твердження дають можливість наступні показники: в основному позитивний образ «Я»: у учнів 9 класів – 40%; 10 – 55%; 11 – 55%). Створена цілісна картина показує, що 41% старшокласників, які приймали участь у констатуючому експерименті, не повністю задоволені собою, а значить усвідомлюють свої недоліки у рисах характеру та поведінці.

Оцінити власні позитивні і негативні риси характеру, значить глибше зрозуміти власну особистість, усвідомити, що ідеальних людей не існує, але разом з тим намагались переглянути свої недоліки – це важливий крок у самопізнання. Таким кроком є наступна тема: «Виховання і моє «Я» - сумісні?». У ході диспуту та бесіди ми знову виявили недоліки, які були описані вище. Традиційні методи роботи гальмували свободу, суб'єктність, взаємодію, співробітництво, творчість, які у нашій моделі є запорукою успішного та ефективного самопізнання старшокласників. Підйом активності і зростання рівня співробітництва, творчості, взаємодії і свободи відбувся у ході запровадження такої форми роботи як аналіз життєвих ситуацій. Такий засіб у ході пізнання особистісно-характериологічних особливостей характеру, емоційно-вольової сфери, пізнавальної сфери, міжособистісної взаємодії дав змогу відійти від традицій, дати більше свободи і творчості кожному учаснику заняття, що в свою чергу стало поштовхом до більшої зацікавленості, відкритості, толерантності, співробітництва.

Одним із необхідних системоутворюючих факторів самопізнання особистості старшокласників є міжособистісна взаємодія, яка у створеній нами моделі забезпечується педагогічними умовами, що сприяють самопізнанню старшокласників. Зазначений компонент самопізнання тісно пов'язаний з такими компонентами як пізнавальна, емоційно-вольова сфери, відносини з іншими людьми, сфера оточення. Саме на ці сторони самопізнання учнів старших класів направлене заняття «Дорослі і «Я». під час пояснення з боку вчителя, бесіди та складання етикету розмови з дорослими людьми спостерігалася зацікавленість, адже в ході бесіди з'ясувалося, що більшості учнів, які приймали участь у занятті (65%) дуже часто не вистачає досвіду і вміння безконфліктно, толерантно, етично спілкуватися з однолітками та людьми старшого віку. Знову ж таки підвищення активності спостерігалася не під час пояснення і бесіди, а тоді, коли було запропоновано виконати завдання творчого характеру (скласти етикет розмови з однолітками, старшими людьми та учнями молодшого віку). На цьому етапі заняття в роботу поступово почали включатися всі присутні (серед них навіть ті старшокласники, які спочатку пасивно ставилися до перебігу заняття). Таким чином, з кожним кроком у реалізації спец. курсу ми пересвідчувалися, що у формах роботи з учнями старших класів існує значна прогалина, яку необхідно заповнити іншими засобами на шляху до самопізнання.

Вагомим моментом у житті юнацького віку стає вибір майбутньої професії. Тому одним з компонентів самопізнання у визначеній віковій категорії є планування життєвого шляху та професійне самовизначення. Метою занять циклу «Я» вибирає професію» стало переконати учнів, які через кілька років стануть перед важливим вибором у своєму житті, що про цей крок потрібно замислюватись вже зараз, перебуваючи в стінах загальноосвітніх закладів. Результати дослідження свідчать, що лише 30% учнів покладаються на себе (власні здібності, переконання, професійні якості) у виборі майбутньої професії; близько 40% старшокласників покладаються на вибір і можливості своїх батьків, а 20% так би мовити «пливуть за течією», «живуть одним днем» і не задумуються про своє майбутнє. Такі результати спонукали нас до того, щоб якомога більше розкрити сутність професій, які на сьогоднішній день користуються популярністю і попитом, але разом з тим показати та переконати у привабливості та важливості інших професій. Крім того, коли почалися бесіди, то присутні (помітна була нещирість) керувалися у можливості майбутньої професії саме її популярністю та високооплачуваністю. Тому ми вдалися до такої форми роботи як само діагностика. Суть її полягала у тому, щоб кожен старшокласник через набір необхідних професійних якостей, здібностей і можливостей ніби «приміряв» ту чи іншу професію та усвідомив чи підходить вона йому; чи стане він (вона) професіоналом своєї справи; чи це буде саме те заняття, яке людина покликана виконати у своєму житті. Такий переломний момент наших занять став переломним і для деяких присутніх через можливість задуматись та переосмислити свої плани на майбутнє.

Відтак, обрана тематика занять показала свою важливість і певну ефективність. Недопрацювання, як і раніше, помітними були у формах роботи із старшокласниками. Стандартні методи і засобами не дали можливості повністю відкритися, висловитися, зламати попередні стереотипи.

Не менш корисною, привабливою і важливою виявилась тема нашого курсу «Норми поведінки. Чи існує зараз потреба в них?» Метою зазначених занять було простежити розвиток одного із системоутворюючих факторів самопізнання старшокласників – норм етичної поведінки. За допомогою розповіді практичного психолога, бесіди та диспуту учні перейнялися цією проблемою, оскільки старшокласники мали можливість простежити не розвиток, а зворотній процес (регрес) у ході цього питання на всіх рівнях людських цінностей та взаємовідносин. Для такого спостереження було проведено порівняння від античності до сьогодення, включаючи традиції і звичаї українського народу в даному напрямку дослідження.

Пожвавлення і інтерес викликала така робота, як написання творчороздуму над нормами поведінки у XXI столітті. До такого підсумку ми прийшли тому, що у письмових роздумах учнів прозвучали нові ідеї, думки, поради, які під час бесіди та диспуту обходилися. Це вкотре свідчило, що методи, якими і на сьогодні користуються більшість педагогів застарілі, не відповідають вимогам і

потребам у розвитку особистості старшокласників, стримують і тримають у певних «рамках» необхідний шлях до самопізнання.

Отже, реалізувавши різноплановий цикл занять під час спец. курсу «Самопізнання – ядро особистості старшокласника» ми торкнулися всіх важливих компонентів самопізнання старшокласників, визначених у запропонованій нами моделі, однак педагогічні умови, які сприяють цьому процесу не були повністю втілені через невідповідність тих форм роботи, за допомогою яких проводилось кожне заняття.

Таким чином, констатуємо експеримент при реалізації створеної нами моделі виявився не настільки ефективним як ми передбачали. Активність старшокласників на шляху до пізнання власної особистості не була високою, хоча була помітною така потреба.

Протягом занять спостерігалась певна недовіра, скутість, замкненість з боку старшокласників. При підготовці дискусій та бесід необхідною умовою, в деяких випадках, була потрібна допомога учнів (підготовка повідомлень), що теж сприймалось дещо негативно. Більшість учнів на дану пропозицію відповідали: “Навіщо це мені? Зайві клопоти? Не бачу сенсу!”, “Не хочу бути білою вороною в класі” і тощо.

Після завершення дослідження, бесід, дискусій відчувалось настороження, не повне прийняття елементів самопізнання, що подекуди висловлювалось у такій формі: “На сьогодні закінчили з читанням моралі...”

Таке позитивно-негативне ставлення до занять не зменшувало важливості ролі самопізнання серед школярів старших класів, а потребувало наповнення її новим змістом: перехід від традиційних засобів до нестандартних, що ґрунтуються на засадах свободи, співробітництва, толерантності, суб’єктності, творчості, взаємодії.

Перш ніж перейти до безпосередньо ігрової діяльності, ми вирішили переконатися, що важливість гри для старшокласників не залишилось в минулому, а є важливим видом діяльності у їхньому віці.

Результати анкети дозволяють визначити: 70 % учнів 9-11 класів вважають гру видом діяльності, 22% – розвагою і лише 8 % – пустим заняттям; вагому роль гри у різних вікових категоріях відзначили 92 % учнів ; старшокласники люблять грати, тому що гра надає свободу, можливість самовираження та усуває сором’язливість за свої думки і дії – 90 %. Вибір старшокласників полягає у поєднанні традиційних засобів навчання і виховання з нетрадиційним (про що свідчить анкетування – за такий варіант висловилося 67 % респондентів).

Отже, ми дійшли **висновків**, що для ігрових засобів, які впливають на самопізнання особистості старшокласників, характерні певні відмінності від традиційних: наявність ігрових моделей об’єкта, процесу або діяльності; активізація мислення або поведінки; високий ступінь задіяності у педагогічному процесі; обов’язковість взаємодії педагогів між собою та вихованцем; посилення

емоційності, творчий характер заняття; самостійність у прийнятті рішень; бажання набути вмінь, навичок, пізнати себе, повірити у свої можливості за відносно короткий термін. Гра, котра історично розвивалася як фактор становлення сутнісних сил людини, здатна слугувати засобом адекватного самопізнання для старшокласників згідно з особливостями їх віку, прагненням до ігрової взаємодії та у зв'язку з актуалізованими бажаннями самовизначення за умов, якщо кожен учень: висуває конкретні вимоги до кожного етапу взаємодії з поступовим ускладненням ігрових ситуацій, що підвищує пізнавальну активність; змінює шляхом самопізнання своє ставлення не тільки до себе, але й до партнерів з ігрової діяльності при дотриманні норм шанобливого ставлення до людей; прагне до збагачення власного досвіду соціальної взаємодії через реалізацію загальнолюдських цінностей.

Література

1. Активні та інтерактивні методи навчання / Укладач Кравчина О.С. – К.: ЦІННО АПН України, 2003. – 32 с.
2. Булах І.С. Психологія особистісного зростання підлітка: Монографія / І.С. Булах. – К.: 2003. – 340 с.
3. Григорьев В.М. Народные игры и традиции России / В.М. Григорьев. – М., 1994. – 243 с.
4. Журавлев А.Л. Психология совместной деятельности. : Институт психологии РАН, 2005. 640 с.
5. Зелінська Т.М. Психологія особистісної амбівалентності в юнацькому віці: [монографія] / Т.М.Зелінська. – Суми: Університетська книга, 2013. – 432 с.
6. Иванов И.П. Энциклопедия коллективных творческих дел / И.П. Иванов. – М.: Педагогика, 1989. – 206 с
7. Ломов Б.Ф. К проблеме деятельности в психологии / Б.Ф.Ломов // Психологический журнал, 1981. – № 5, Т.2. – С. 3 – 22.
8. Скрипник М.І. Інтерактивні технології в післядипломному навчанні: довідник / М.І.Скрипник; НАПН України, ДВНЗ «Ун-т енедж. освіти». К., 2013. – 202с.
9. Селевко Г.К. Социально-воспитательные технологии / Г.К. Селевко, А.Г. Селевко: Учебное пособие для студ. – М.: Народное образование, 2002. – 176 с.
10. Уманский Л.И. Психология организаторской деятельности школьников / Л.И. Уманский : учебное пособие. М.: Просвещение, 1980. 160 с.
11. Шмаков С.А. Игры учащихся – феномен культуры / С.А. Шмаков. – М. : Новая школа, 1994. – 240 с.

Транслітерація

1. Aktivni ta interaktivni metodi navchannya / Ukladach Kravchyna O.S. – K.: TSINNO APN Ukraїni, 2003. – 32 s.

2. Bulah I.S. Psihologiya osobistisnogo zrostannya pidlitka: Monografiya / I.S. Bulah. – K.: 2003. – 340 s.
3. Grigorev V.M. Narodnye igryi i traditsii Rossii / V.M. Grigorev. – M., 1994. – 243 s.
4. Juravlev A.L. Psihologiya sovместnoy deyatelnosti. : Institut psihologii RAN, 2005. 640 s.
5. Zelinska T.M. Psihologiya osobistisnoi ambivalentnosti v yunatskomu vitsi: [monografiya] / T.M.Zelinska. – Sumi: Universitetska kniga, 2013. – 432 s.
6. Ivanov I.P. Entsiklopediya kolektivnykh tvorcheskikh del / I.P. Ivanov. – M.: Pedagogika, 1989. – 206 s
7. Lomov B.F. K probleme deyatelnosti v psihologii / B.F.Lomov // Psihologicheskii jurnal, 1981. – № 5, T.2. – S. 3 – 22.
8. Skripnik M.I. Interaktivni tehnologii v pislyadiplomnomu navchanni: dovidnik /M.I.Skripnik; NAPN Ukraïni, DVNZ «Un-t enedj. osviti». K., 2013. –202s.
9. Selevko G.K. Sotsialno-vospitatelnyie tehnologii / G.K. Selevko, A.G. Selevko: Uchebnoe posobie dlya stud. – M.: Narodnoe obrazovanie, 2002. – 176 s.
10. Umanskiy L.I. Psihologiya organizatorskoy deyatelnosti shkolnikov / L.I. Umanskiy : uchebnoe posobie. M.: Prosveschenie, 1980. 160 s.
11. SHmakov S.A. Igryi uchaschihsya – fenomen kulturyi / S.A. SHmakov. – M. : Novaya shkola, 1994. – 240 s.

Mamchur I.V.

Socio-psychological conditions of playing activity of senior pupils as an essential prerequisite for their self-knowledge

The article presents the results of the theoretical-empirical research, which highlights the significant socio-psychological conditions of the organization of gaming activity of senior pupils. The important role of the game is proved in the motivation of self-knowledge, self-development of the personality of adolescence. On the basis of empirical data it is necessary to use interactive role-playing games in the educational process.

Key words: game, game activity, identity, self-knowledge, senior pupil, youthful age.

Мамчур Ірина Вікторівна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАДАПТАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ В УМОВАХ СІМЕЙНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ

В статті визначенню особливості системи психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх в умовах сімейної депривації. Запропоновано концептуально-описову модель соціально-психологічної специфіки соціальної дезадаптації неповнолітніх в умовах сімейної депривації та розкрито її соціальні й психологічні (афективні, конативні, адаптивні) індикатори. Виокремлено соціально-психологічні показники рівнів (часткового, вираженого, глобального) соціальної дезадаптації неповнолітніх в умовах сімейної депривації та визначено вплив різновиду депривації сімейної взаємодії й тривалості її досвіду на рівень соціальної дезадаптації депривованих неповнолітніх. Розроблено та доведено ефективність системи психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх в умовах сімейної депривації в напрямку ефективного використання їх адаптаційних ресурсів, зокрема психоенергетичного, когнітивного, морально-адаптивного, інтелектуально-творчого потенціалів.

Ключові слова: неповнолітні, соціальна адаптація, соціальна дезадаптація, соціальна реадaptaція, сімейна депривація, психологічний супровід.

Постановка проблеми. Останніми роками проблема реадaptaції неповнолітніх осіб набула особливої гостроти і актуальності. Науковці, громадські діячі й суспільство загалом виказують тривогу з приводу дезадаптації чималой частини підростаючого покоління, що позбавляє його перспективи знайти гідне місце у житті (С. Максименко, Н. Максимова, Л. Мороз, Л. Пілецька, С. Яковенко та ін.). Найбільш небезпечним джерелом у цьому аспекті є випадки різновидової сімейної депривації, що може виступати чинником потужної психотравматизації та порушень соціальної адаптації неповнолітніх (І. Брецько, Р. Вайнола, І. Ващенко, Я. Гошовський, Н. Завацька, О. Красницька, В. Яремчук та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях з проблем сімейної депривації простежується визнання того, що соціально-психологічний розвиток депривованих неповнолітніх відбувається своєрідним і нетиповим шляхом та істотно відрізняється від онто- і соціогенезу їхніх однолітків, які виховуються в умовах повноцінної сімейної взаємодії (І. Брецько, Я. Гошовський, Н. Карасьова, Й. Лангмейєр, Г. Лялюк, Г. Прихожан, Т. Щербан та ін.). Наголошується, що деприваційний режим життєдіяльності негативно впливає на соціо- і психогенезу особистості, сповільнює і блокує її просоціальну активність, обмежує самореалізаційні потенціали, спонукає до переживання станів депресивності, знехтуваності, занедбаності, самотності

(В. Арнаутова, Л. Боярин, Ю. Візнюк, Ю. Єргакова, Л. Пілецька та ін.) [1; 3; 6; 7].

Констатовано, що дослідження за означеною проблематикою здебільшого були виконані в межах педагогічної науки та вікової й педагогічної психології. В окресленому ракурсі переважно вказується на: необхідність сімейного оточення для гармонійного розвитку неповнолітніх та вплив сімейних форм виховання на їх соціалізацію й особистісне становлення (І. Зверєва, О. Золотарьова, А. Капська, Л. Кузнецова, С. Харченко та ін.); дефіцит спілкування, спричинений нестачею взаємин на рівні «батьки-діти» (М. Алексєєва, М. Буянов, Л. Виговська, О. Виноградова, Л. Осьмак та ін.); конфліктність самосприйняття та самоусвідомлення, ступінь адекватності поведінкових реакцій з емоційною неврівноваженістю та жорстокістю (Н. Алікіна, Н. Крейдун, Т. Паршина та ін.); розбалансованість часових параметрів образу «Я» депривованих підлітків (М. Айнсворз, Р. Бернс, Я. Гошовський, Й. Лангмайер, З. Матейчек, В. Мухіна, І. Фурманов та ін.) та стійку поведінкову агресивність, як наслідок тривалої соціальної депривації (О. Беца, К. Бютнер, С. Гарькавець, І. Жигаренко, Н. Завацька, В. Кривуша, Г. Радов, В. Синьов, Л. Славіна та ін.) тощо [2; 4; 5].

Проте, можна констатувати, що проблема системного психологічного супроводу процесу соціальної реадaptaції неповнолітніх осіб в умовах сімейної депривації недостатньо розроблена і у теоретико-методологічному, і у практично-впроваджувальному аспектах.

Мета статті – розкрити соціально-психологічні аспекти соціальної реадaptaції неповнолітніх в умовах сімейної депривації.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Вибірку депривованих неповнолітніх, які склали експериментальну групу на констатувальному етапі дослідження, було розподілено на підгрупи відповідно до типу депривації (46,2% неповнолітніх, які походять з повної депривованої сім'ї (зокрема багатодітної) – I група, 35,6% неповнолітніх-напівсиріт – через утрату одного з батьків – II група, 18,2% неповнолітніх-сиріт – внаслідок утрати обох батьків (в тому числі батьки яких не були їм відомі) – III група). Респонденти різнилися й за тривалістю досвіду сімейної депривації (з раннього віку, дошкільного, молодшого шкільного або підліткового віку). У контрольну групу на цьому етапі дослідження увійшли неповнолітні з загальноосвітніх шкіл, яких відрізняла відсутність сімейної депривації (вони походили з благополучних сімей зі сприятливим мікрокліматом, оптимальною сімейно-рольовою взаємодією тощо).

На *першому етапі* дослідження було виокремлено соціальні та психологічні індикатори специфіки соціальної дезадаптації неповнолітніх в умовах сімейної депривації.

Застосування скринінгової методики визначення соціально-психологічних особливостей особистості неповнолітніх вихованців (на основі опитувальника «BARO») показало, що досліджувані експериментальної групи – це неповнолітні з

різним досвідом сімейної депривації; при цьому кількість неповнолітніх-сиріт досягає 53,8%. 8,2% з них раніше не відвідували навчальних закладів, а їх рівень освіти на 3-4 роки нижчий від необхідного за віком. Констатовано, що практично всі неповнолітні експериментальної групи палили, 76,9% вживали алкоголь та інші психоактивні речовини. Кожен неповнолітній мав прояви девіацій у поведінці (фізична та вербальна агресія, грубість у спілкуванні, ворожість, нехтування своїми обов'язками, виражена протидія психолого-педагогічним впливам) тощо.

Застосування листа спостережень (Check-list) Т. Ахенбаха дозволило визначити показники респондентів зазначених підгруп за параметрами проблем у спілкуванні (закритості), соціальної дезадаптації, проблем мислення, делінквентності, агресії, внутрішніх симптомів/інтерналізації, зовнішніх симптомів/екстерналізації та загального показника проблем. З'ясовано показники відхилень у поведінці неповнолітніх (як-то соціопатії та психопатії (порушення самоконтролю, емоційні розлади, поведінкові прояви психопатичних рис)) за листом спостереження П. Фріка.

На основі напівструктурованого інтерв'ю K-SADS визначалися показники тривожності, опозиційної поведінки, девіантні прояви, соціофобії, соціальної пасивності, рефлексії, самоставлення, а також травматичні стресові ситуації та посттравматичні переживання.

Дані анкетування «Особливості сприйняття соціальної ситуації вихованцями інтернатних закладів», проведеного в рамках констатувального етапу дослідження, дозволили виокремити види проявів соціальної дезадаптації неповнолітніх експериментальної групи: порушення навчання, поведінки, міжособистісної взаємодії; змішані форми соціальної дезадаптації, що виражаються у сполученні цих проявів і зустрічаються найбільш часто.

Результати інтерв'ювання, анкетування та аналізу документів надали можливість співставити суб'єктивне бачення досліджуваних і тих змінних, які були визначені за допомогою листів спостереження й експертних оцінок за Л. Яссман, зокрема за шкалами: недовіри до нових людей, речей, ситуацій; депресії; тривожності; ворожості; асоціальності; емоційного напруження; соціально-психологічних контактів та особистісного реагування. Дані дисперсійного аналізу дозволили здійснити розподіл неповнолітніх на групи відповідно до рівнів соціальної дезадаптації, а математична обробка цих даних за допомогою параметричного коефіцієнту t-критерію Стьюдента надала можливість визначити суттєві відмінності у виокремлених підгрупах за всіма шкалами, що дозволяє вважати їх належними до різних вибірок.

За допомогою діагностичного комплексу «Соціум» загалом по вибірці визначено групи неповнолітніх: пасив (34,6% та 29,8%), актив (24,0% та 44,6%), неповнолітні зони ризику (80,8% та 10,1%), ізольовані (28,4% та 16,1%) та відторгнуті (22,1% та 10,7% в експериментальній і контрольній групах відповідно). Констатовано, що найбільш складно адаптуються неповнолітні – вихованці шкіл-інтернатів, які входять до групи ізольованих, відторгнутих та

групи ризику, адже респонденти, відторгнуті зі своєї соціальної групи іншими її учасниками, відчувають спустошення, самотність тощо, що не сприяє емоційному комфорту та адаптації.

Встановлено, що агресивна поведінка неповнолітніх експериментальної групи обумовлена дефектами особистості (криміналізацією мотиваційно-сміслової сфери, низькими комунікативними здібностями та навичками саморегуляції тощо). Крім того, в умовах закладів інтернатного типу, деструктивні прояви у неповнолітніх, викликані переживанням стресу ізоляції і публічністю життєдіяльності, водночас субкультурально зумовлені за формою вираження. Так, за даними методики Е. Вагнера середній показник агресивності в експериментальній групі виявився рівним $2,7 \pm 0,2$ балів. Визначено, що групи значущо розрізняє й показник категорії підсумкової агресії: $1,7 \pm 0,3$; $\sigma = 2,6$ та $0,5 \pm 0,4$; $\sigma = 0,9$ ($p \leq 0,01$) відповідно. При цьому негативний знак сумарного балу агресивності у контрольній групі відображає стриманість у поведінці, контроль над агресивними тенденціями.

Констатовано, що в умовах депривації сімейної взаємодії у неповнолітніх експериментальної групи домінує прагнення до агресивної незалежності та захисного самосхвалення зі значним зростанням соціально-статусної тривожності та конформності.

На *другому етапі* дослідження було проведено диференціацію вибірки за виокремленими індикаторами та визначено соціально-психологічні показники рівнів соціальної дезадаптації неповнолітніх в умовах сімейної депривації.

Аналіз соціальних та психологічних індикаторів (афективних, конативних, адаптивних) специфіки соціальної дезадаптації досліджуваних в умовах сімейної депривації дозволив перейти до побудови типології депривованих неповнолітніх відповідно до різновиду сімейної депривації та досвіду її тривалості. З'ясовано, що рівень часткової соціальної дезадаптації представлений у 62 (29,8%) неповнолітніх експериментальної групи (34 (16,3%) хлопця та 28 (13,5%) дівчат), у яких її прояви ситуативні, поверхові, частіше в одній області (поведінці, діяльності або взаємостосунках), що виражається у випадках порушення дисципліни, навчальній неуспішності, конфліктах. Цей рівень дезадаптації характеризується в цілому позитивною самооцінкою і її розбалансованість стосується, здебільшого, стосунків з однолітками. Поведінкові реакції неповнолітніх з цим рівнем соціальної дезадаптації не виходять за рамки підліткового бунтарства. Незначні відхилення самооцінки від норми (зниження або підвищення) виражається в їх недовірі до оточуючих, в проявах депресивності, схильності піддаватися впливу несприятливих умов середовища. Порушення у використанні адаптаційних ресурсів є незначними.

Виразений рівень соціальної дезадаптації представлений у 89 (42,8%) депривованих неповнолітніх (53 (25,5%) хлопця та 36 (17,3%) дівчат). Прояви їх соціальної дезадаптації є стійкими, поширюються на різні області, порушуючи діяльність, поведінку і взаємостосунки; їм притаманна грубість, конфліктність, відчуження. Їх поведінка виходить за межі звичайного підліткового бунтарства;

визначається нестабільність самооцінки і амбівалентність особистісних проявів. Комплекс соціально-психологічних характеристик становить низький самоконтроль, емоційна напруженість і пов'язана з нею особистісна тривожність, асоціальність. Неповнолітніх даного рівня соціальної дезадаптації відрізняє помітне неадаптивне використання адаптаційних ресурсів: психоенергетичного (його витрачання у зв'язку з деформованими мотивами) і інтелектуально-творчого потенціалів (витрачання на обміркування й реалізацію дезадаптивних форм поведінки).

Рівень глобальної соціальної дезадаптації виявлено у 57 (27,4%) неповнолітніх експериментальної групи (33 (15,9%) хлопців та 24 (11,5%) дівчат) зі стійкими, яскраво вираженими проявами дезадаптації, які зачіпають всі рівні функціонування особистості. Визначається незбалансованість поведінки, дисоційована самооцінка, виражені особистісні порушення, некритичність, відсутність самоконтролю, що проявляється у стійкій дезадаптивній поведінці з ознаками делінквентності, асоціальності. Комплекс найбільш виражених соціально-психологічних характеристик, що визначають даний рівень дезадаптації включає в себе такі особливості як асоціальність, недовіру до оточуючих, високу напруженість. Практично всі адаптаційні ресурси використовуються неадекватно. Особливо виразно соціальна дезадаптація проявляється у морально-адаптивному, когнітивному та інтелектуально-творчому потенціалах різко негативного характеру.

Таким чином, отримані дані підтверджують певне співвідношення між різновидом сімейної депривації та досвідом її тривалості і рівнем соціальної дезадаптації неповнолітніх експериментальної групи: переважна більшість неповнолітніх з *частковою соціальною дезадаптацією* походять з I групи – повної депривованої сім'ї (зокрема багатодітної) та мають досвід сімейної депривації тривалістю до 2 років (з підліткового віку); найбільша кількість досліджуваних з *вираженим рівнем соціальної дезадаптації* походять з II групи – неповнолітніх-напівсиріт через втрату одного з батьків та досвідом депривації сімейної взаємодії від 3 до 5 років з молодшого шкільного віку; більшість досліджуваних з *глобальним рівнем соціальної дезадаптації* – представники III групи неповнолітніх-сиріт – внаслідок втрати обох батьків (в тому числі батьки яких не були їм відомі) та з найбільш тривалим досвідом депривації сімейної взаємодії з раннього та дошкільного віку – від 6 до 10 років.

Дані, отримані на констатувальному етапі дослідження, були враховані при побудові системи психологічного супроводу соціальної реадаптації неповнолітніх в умовах сімейної депривації.

У психокорекційній роботі взяли участь 79 досліджуваних – 49 хлопців та 30 дівчат (24 неповнолітніх (17 хлопців та 7 дівчат) із частковою, 33 неповнолітніх (20 хлопців та 13 дівчат) із вираженою та 22 неповнолітніх (12 хлопців та 10 дівчат) із глобальною соціальною дезадаптацією), з яких було сформовано експериментальну групу на формувальному етапі дослідження. Відбір неповнолітніх відбувався за принципом добровільності. Решта

депривованих досліджуваних (129 неповнолітніх, з яких 71 хлопець та 58 дівчат) становили контрольну групу, які не приймали участь у системних заходах психологічного супроводу.

Досліджуваних експериментальної групи було розподілено на 8 підгруп по 10-12 осіб. З кожною підгрупою протягом 6 місяців займалися двічі на тиждень, потім протягом 3 місяців один раз на тиждень та у наступні 3 місяці – здійснювали підтримуючу корекцію один раз на місяць.

Побудова системи психологічного супроводу соціальної реадптації неповнолітніх в умовах сімейної депривації передбачала визначення організаційної, змістовної, цільової, мотиваційної та когнітивної складових. Слід зазначити, що організація системної роботи в умовах інтернатних закладів ускладнювалася як негативним впливом депривації на розвиток особистості неповнолітніх, так і різноманітністю та варіативністю індивідуальних проявів їх соціальної дезадаптації.

Система охоплювала різні групи методів, які реалізовувалися при індивідуальній та груповій консультаційній і психокорекційній роботі з метою формування прагнення і можливостей депривованих неповнолітніх ефективно використовувати психоенергетичний, когнітивний, морально-адаптивний, інтелектуально-творчий потенціали. Зокрема, було задіяно методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності, її стимулювання й мотивації; бінарні, інтегровані методи (інтерактивні методи навчання); наочно- і практично-евристичні методи, ігрові методи, моделювання; визначення особливостей міжособистісних взаємин і навчальних досягнень; методи контролю корекційно-розвивальної діяльності (моніторинг динаміки успішності впровадження системних заходів).

Для гармонізації особистісного розвитку неповнолітніх в умовах сімейної депривації серед заходів системного впливу були задіяні тренінгові заняття за темами: «Тренінг асертивної поведінки та контакту в групі», «Тренінг підвищення рівня стресостійкості засобами сучасних психотехнологій», «Тренінг цілепокладання», «Зміст сімейних цінностей» та ін. Зауважимо, що структурна організація занять соціально-психологічних тренінгів відбувалася зі збереженням всіх ознак тренінгових форм роботи (принципи функціонування групи, спрямованість на психологічну допомогу учасникам групи у самопізнанні, просторова організація, вербалізована рефлексія, об'єктивізація почуттів і емоцій, клімат психологічної довіри й близькості тощо). Встановлено, що соціально-психологічні тренінгові заняття спричинили емоційне забарвлення міжособистісних стосунків, що позначилося на значущості приналежності до групи. Констатовано, що в експериментальній групі комунікативні мережі неповнолітніх у системі міжособистісних відносин поступово розширюються.

З метою напрацювання адаптивних стратегій поведінки депривованих неповнолітніх ефективними виявилися методи активного соціально-психологічного навчання: багаточисленні психотехнічні вправи, техніки упевненої поведінки («Розумний компроміс», «Моє саморозкриття», «Згода»,

«Гра наосліп», «Дерево сімейних цінностей» та ін.). У роботі з цінностями у різних сферах життя дієвими були казкотерапія, символдраматичні мотиви («Ідеал Я», «Успішне майбутнє» та ін.), рольові ігри («Конфлікт в сім'ї», «Структура сім'ї» та ін.), групові дискусії («Навіщо мені сім'я» та ін.), міні-лекції («Я хочу, щоб мене почули» та ін.) тощо. У роботі з сімейними цінностями ефективними виявилися арттерапевтичні техніки («Побудова мосту», «Дах», «Пробачення» та ін.), робота з камінням, з вологим папером, крупою.

Системність впливу на депривованих неповнолітніх полягала й у тому, що у психокорекційній роботі застосовувалися різноманітні поєднання індивідуальних та групових тренінгів з метою виходу на самотренінг: програвання ситуацій позитивної взаємодії і спілкування, різних ролей для знаходження способів, які редукують прояви соціальної дезадаптації; створення психологічного клімату, який спонукає до взаємодії з опорою на виявлені позитивні якості досліджуваних, та ситуацій очікування приємних, позитивних для кожного учасника результатів впливу, спілкування тощо.

Аналіз результатів формульовального етапу дослідження показав позитивні зміни за параметром самооцінки. Так, у групі неповнолітніх з частковою соціальною дезадаптацією зросла кількість респондентів із адекватною самооцінкою. У депривованих неповнолітніх з вираженою соціальною дезадаптацією виявилось значно менше респондентів із заниженою, нестійкою та неадекватно завищеною самооцінкою ($\varphi=1,75$; $p\leq 0,04$). У неповнолітніх із глобальною соціальною дезадаптацією значущих відмінностей за цим параметром не визначено.

Знизилися як показники тривожності депривованих неповнолітніх ($\varphi=2,22$; $p\leq 0,01$), так і показники за шкалами депресії ($\varphi=2,09$; $p\leq 0,01$) й ворожості ($\varphi=1,57$; $p\leq 0,05$), а за параметром емоційної стійкості вони значно зросли ($\varphi=2,14$; $p\leq 0,01$). Встановлено статистично достовірну різницю у показниках за параметром асоціальності ($\varphi=1,82$; $p\leq 0,03$). У контрольній групі статистично значущих відмінностей за вказаними параметрами не зафіксовано.

Виявлено зниження показників агресивності у всіх підгрупах депривованих неповнолітніх ($\varphi=1,56$; $p\leq 0,05$), що вказує на підвищення стриманості у поведінці та контролю над агресивними тенденціями. У неповнолітніх з глобальною соціальною дезадаптацією покращення не досягало ступеня статистичної значущості, що свідчить про перевагу агресивних тенденцій у їх поведінці.

Підтверджено статистичну значущість розбіжностей у показниках між експериментальною та контрольною групами ($\varphi=1,68$; $p\leq 0,04$) й за даними експертних оцінок, отриманих за допомогою моделі критерію оцінки рівня порушень психічної діяльності у депривованих неповнолітніх (за Л. Ясман), зокрема у підсистемах емоційного реагування, соціально-психологічних контактів і особистісного реагування та підсистемі саморегуляції.

Констатовано, що відбулися зміни у структурі ціннісних орієнтацій досліджуваних, зокрема за такими цінностями, які є необхідними в процесі соціальної реадaptaції: впевненості у собі, свободи, продуктивного життя,

наявності друзів ($p \leq 0,05$). Менш значущими виявилися зміни таких цінностей, як розваги, розвиток, щастя інших, що можна пояснити умовами перебування в інтернатних закладах, які обмежують їхній вибір. Щодо інструментальних цінностей, то зросла значущість таких із них, як сміливість у відстоюванні своєї думки, самоконтроль, терпимість, тверда воля, освіченість ($p \leq 0,05$).

Визначено позитивний вплив розробленої системи психологічного супроводу неповнолітніх в умовах сімейної депривації на учасників із різними соціальними статусами (активні, пасивні, ізольовані, відторгнуті, у зоні ризику). Найбільший ефект зафіксовано в групах «ізольовані», «відторгнуті» та у «зоні ризику» ($p \leq 0,05$). На відміну від експериментальної групи, в контрольній групі зміни між зазначеними показниками не є значущими.

Визначено статистично значущі зміни всіх індивідуальних соціометричних індексів в експериментальній групі (основні індекси базувалися на позитивних рангах: $t_{\text{емп}} = -2,95$ для індексу соціометричного статусу, $t_{\text{емп}} = -2,52$ для індексу емоційної експансивності, $t_{\text{емп}} = -6,41$ для індексу об'єму комунікації; а додаткові – на негативних) – у неповнолітніх з частковою соціальною дезадаптацією та $t_{\text{емп}} = -3,24$ для індексу соціометричного статусу, $t_{\text{емп}} = -2,69$ для індексу емоційної експансивності, $t_{\text{емп}} = -6,07$ для індексу об'єму комунікації – у депривованих неповнолітніх з вираженою соціальною дезадаптацією ($p \leq 0,01$).

Отже, отримані результати показали, що запропонована система психологічного супроводу соціальної реадaptaції депривованих неповнолітніх сприяє їх соціальній адаптації та підвищенню ефективності цього процесу в умовах сімейної депривації.

Висновки. Визначено вплив різновиду депривації сімейної взаємодії та тривалості її досвіду на рівень соціальної дезадаптації неповнолітніх. Встановлено, що переважна більшість неповнолітніх з *частковою соціальною дезадаптацією* походять з I групи – повної депривованої сім'ї (зокрема багатодітної) та мають досвід сімейної депривації тривалістю до 2-х років (з підліткового віку); найбільша кількість досліджуваних з *вираженим рівнем соціальної дезадаптації* походять з II групи – неповнолітніх-напівсиріт через утрату одного з батьків та досвідом депривації сімейної взаємодії від 3 до 5 років з молодшого шкільного віку; більшість досліджуваних з *глобальним рівнем соціальної дезадаптації* – з III групи неповнолітніх-сиріт – внаслідок утрати обох батьків (в тому числі батьки яких не були їм відомі) та з найбільш тривалим досвідом депривації сімейної взаємодії з раннього та дошкільного віку – від 6 до 10 років. Отже, тривалий досвід депривації сімейної взаємодії та утрата обох батьків особливо негативно позначаються на особистісному становленні та спотворюють розвиток таких неповнолітніх.

Запропоновано систему психологічного супроводу соціальної реадaptaції неповнолітніх в умовах сімейної депривації та проведено оцінку її ефективності. Система охоплювала різні групи методів, які реалізовувалися при індивідуальній та груповій консультативній і психокорекційній роботі з метою формування

прагнення і можливостей депривованих неповнолітніх ефективно використовувати психоенергетичний, когнітивний, морально-адаптивний та інтелектуально-творчий потенціали. Розроблена система психологічного супроводу соціальної реадптації депривованих неповнолітніх сприяла формуванню адекватної самооцінки та відповідальності, навичок самоконтролю; підвищенню рівня соціальної адаптації; зниженню показників агресивності, тривожності, ригідності, ворожості, конфліктності, групового тиску. Крім того, зросла рефлексивність, відкритість, комунікабельність, здатність приймати просоціальні рішення.

Встановлено, що найбільш виражені позитивні зміни зафіксовані у неповнолітніх I та II груп із частковою та вираженою соціальною дезадаптацією, меншою мірою – у депривованих неповнолітніх III групи з глобальним її рівнем та з найбільш тривалим досвідом депривації сімейної взаємодії.

Література

1. Боярин Л.В. Детермінанти розвитку ідентичності особистості в умовах депривації у сім'ї / Л.В. Боярин // Психологія соціально дезадаптованої поведінки підлітків із дистантних сімей та її корекція : монографія / Л.В. Боярин, М.М. Бриль, Л.В. Спицька / Під ред. Н.Є. Завацької. – К. : Принт-Квік, 2015. – С. 29 – 31.

2. Брецько І. Концептуальна модель підтримки і розвитку депривованих підлітків із синдромом емоційного вигорання / І. Брецько // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 2(46). – С. 49 – 61.

3. Ващенко І.В. Досвід міждисциплінарного дослідження розвитку цілісної особистості в контексті соціально-економічних криз / І.В. Ващенко, О.І. Власова, І.В. Данилюк, В.Л. Щербина // Психологія і особистість. – 2016. – № 2 (10). – Ч. 1. – С. 116 – 127.

4. Вихованці інтернатів про себе і своє життя / О. М. Балакірева, О.О. Яременко, Н.П. Дудар та ін. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2000. Кн. 1. – 2000. – 134 с.

5. Гошовський Я.О. Психогенеза образу Я депривованих підлітків: емпірично-ревіталізаційний ракурс / Я.О. Гошовський // Психогенеза особистості: норма і девіація : зб. наук. статей. – Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2015. – Т. 1. – С. 27 – 38.

6. Завацька Н.Є. До питання оцінки ефективності соціальної адаптації особистості в період суспільних трансформацій / Н.Є. Завацька, М.В. Тоба, І.Є. Жигаренко, Ю.В. Сербін // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 2 (37). – Т.3. – С. 77 – 85.

7. Пілецька Л.С. Копінг-поведінка як важливий особистісний ресурс подолання криз неповнолітніх // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Северодонецьк : Вид-во СХУ ім. В. Даля, 2018. – № 3(47). – Т. 1. – С. 218 – 224.

Транслітерація

1. Boyarin L.V. Determinanti rozvitku identichnosti osobistosti v umovah deprivatsii u sim'ї / L.V. Boyarin // Psihologiya sotsialno dezadaptovanoї povedinki pidlitkiv iz distantnih simey ta її korektsiya : monografiya / L.V. Boyarin, M.M. Bril, L.V. Spitska / Pid red. N.C. Zavatskoї. – К. : Print-Kvik, 2015. – С. 29 – 31.

2. Bretsko I. Kontseptualna model pidtrimki i rozvitku deprivovanih pidlitkiv iz sindromom emotsynogo vigorannya / I. Bretsko // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Shidnoukraїnskogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalya. – Severodonetsk : Vid-vo SNU im. V. Dalya, 2018. – № 2(46). – С. 49 – 61.

3. Vaschenko I.V. Dosvid mijdistsiplinarnogo doslidjennya rozvitku tsilisnoї osobistosti v konteksti sotsialno-ekonomichnih kriz / I.V. Vaschenko, O.I. Vlasova, I.V. Danilyuk, V.L. SCherbina // Psihologiya i osobistist. – 2016. – № 2 (10). – CH. 1. – С. 116 – 127.

4. Vihovantsi internativ pro sebe i svoe jittya / O. M. Balakireva, O.O. YAremento, N.P. Dudar ta in. – К. : Ukraїnskiy institut sotsialnih doslidjen, 2000. Kn. 1. – 2000. – 134 s.

5. Goshovskiy YA.O. Psihogeneza obrazu YA deprivovanih pidlitkiv: empirichno-revitalizatsiyniy rakurs / YA.O. Goshovskiy // Psihogeneza osobistosti: norma i devitsiya : zb. nauk. statey. – Lutsk : Shidnoevropeyskiy natsionalniy universitet imeni Lesi Ukraїnki, 2015. – Т. 1. – С. 27 – 38.

6. Zavatska N.C. Do pitannya otsinki effektivnosti sotsialnoї adaptatsii osobistosti v period suspilnih transformatsiy / N.C. Zavatska, M.V. Toba, I.C. Jigarenko, YU.V. Serbin // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Shidnoukraїnskogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalya. – Severodonetsk : Vid-vo SNU im. V. Dalya, 2015. – № 2 (37). – Т.3. – С. 77 – 85.

7. Piletska L.S. Koping-povedinka yak vajliviy osobistisniy resurs podolannya kriz nepovnolitnih // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Shidnoukraїnskogo natsionalnogo universitetu im. V. Dalya. – Severodonetsk : Vid-vo SNU im. V. Dalya, 2018. – № 3(47). – Т. 1. – С. 218 – 224.

Мартынюк В.О.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF SOCIAL READAPTATION OF UNEMPLOYED IN FAMILY DEPRIVATION CONDITIONS

In the article the definition of the features of the system of psychological support of social rehabilitation of minors in conditions of family deprivation. A conceptual-descriptive model of the socio-psychological specifics of minors' social maladjustment in the context of family deprivation is proposed, and its social and psychological

(affective, conative, adaptive) indicators are revealed. The socio-psychological indices of (partial, marked, global) of minors' social maladjustment levels in the conditions of family deprivation are allocated and the influence of the deprivation variety of the family interaction and the duration of its experience on the level of social maladaptation of the deprived juveniles is determined. The effectiveness of the system of psychological support to minors' social rehabilitation in the conditions of family deprivation in the direction of the efficient use of adaptive resources, in particular psycho-energetic, cognitive, moral-adaptive, intellectual and creative potentials, has been developed and proved.

Key words: minors, social adaptation, social maladaptation, social readjustment, family deprivation, psychological support.

Мартинюк Володимир Олександрович – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

УДК [159.9:351.74](477)

Мілорадова Н. Е.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ ЩОДО ВИБОРУ ПРОФЕСІЇ «СЛІДЧИЙ»

В статті розглядаються особливості професійної орієнтації молоді щодо вибору професії «слідчий». Зазначено, що розробка системи профорієнтації щодо здійснення молоддю свідомого мотивованого вибору професії правоохоронного профілю повинна базуватися на ґрунтовному аналізі існуючих підходів до здійснення профорієнтаційної діяльності, урахуванні індивідуально-вікових особливостей особистості та розумінні специфіки кожного з етапів допрофільної підготовки. Підкреслено, що для реалізації всіх напрямків профорієнтаційної діяльності необхідно застосування ефективних апробованих методів, що поєднують зовнішню форму прояву та інформативне змістовне наповнення: словесні (бесіда, дискусія, розповідь, тренінг, диспут, інструктаж, дискусія, інтерактивні лекції та ін.), наочні (самостійне спостереження, ілюстрація, демонстрація, екскурсія та ін.), практичні (метод проекту, метод вправ, лабораторний метод, навчально-виробнича практика, профорієнтаційна гра, професійна проба та ін.).

Ключові слова: професійна орієнтація, молодь, професія «слідчий», базовий етап профорієнтаційної діяльності, професіогенез, стадія професійного самовизначення

Постановка проблеми. Необхідною умовою вирішення проблеми забезпечення Національної поліції України висококваліфікованими фахівцями є створення цілісної системи профорієнтації щодо здійснення молоддю свідомого

мотивованого вибору професії правоохоронного профілю. Розробка цієї системи включає ґрунтовний аналіз існуючих підходів до здійснення профорієнтаційної діяльності, урахування індивідуально-вікових особливостей особистості та розуміння специфіки кожного з етапів допрофільної підготовки. Тому питання підвищення ефективності діяльності всіх суб'єктів профорієнтаційної діяльності саме на стадії професійного самовизначення потребують подальшого розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Підходи щодо організації професійної орієнтації учнів загальноосвітніх шкіл й особливостей їхнього соціально-професійного самовизначення розглядалися у працях П. Атугова, Г. Балла, Є. Головахи, О. Капустіної, М. Пряжникова, Б. Федоришина та ін. Соціально-психологічна готовність учнів до свідомого вибору професії є предметом досліджень О. Вітковської, М. Гінзбурга, А. Голомштока, В. Колінко, В. Матвієвського, Л. Мітіної, В. Моргуна, Г. Резапкіної, Є. Павлютенкова, К. Платонова, В. Сахарова та ін.

Предметом досліджень юридичної психології є особливості формування кадрового потенціалу органів правопорядку та професійно-психологічна підготовка працівників поліції, що знайшло відображення у працях вітчизняних науковців Д. Александрова, В. Андросюка, О. Бандурки, В. Барко, В. Бесчастного, Т. Вайди, С. Гусарова, О. Джафарової, М. Іншина, Л. Казміренко, П. Коптева, О. Кудерміної, В. Медведева, О. Музичука, І. Охрименко, І. Совгіра, О. Цільмак, С. Яковенко, та ін. Але певні питання орієнтування молоді щодо вибору професій поліцейського профілю взагалі та професії «слідчого» зокрема уваги науковців приділено недостатньо.

Мета статті – розглянути особливості та зміст профорієнтаційної діяльності на визначальному етапі професійного самовизначення молоді щодо вибору професії «слідчий».

Вклад основного матеріалу і результатів дослідження. Базовий (визначальний) етап профорієнтаційної діяльності – це здійснення освітньо-професійного вибору на основі пізнання своїх можливостей та здібностей, сформованого світогляду та усвідомлення сучасних запитів ринку праці. Саме на цьому етапі особа приймає рішення стосовно того, ким вона хоче бути, та самовизначається із закладом вищої освіти, в якому вона хотіла б навчатися.

На цьому етапі профорієнтаційної діяльності об'єктом впливу є старший шкільний вік, який характеризується: завершенням фізичного й психічного дозрівання, соціальною готовністю до суспільно-корисної продуктивної праці і громадянської відповідальності; досконаліми та гнучкими пізнавальними процесами, що надає їм можливість бути готовими до виконання практично всіх видів розумової діяльності дорослої людини; зміщення акцентів у навчанні з навчально-пізнавальної на навчально-професійну, тобто навчання набуває професійно орієнтований характер, а в професійних навчальних закладах вона має чітко виражену навчально-професійну спрямованість (наприклад, комунальний заклад «Харківська спеціалізована школа-інтернат «Ліцей “Правоохоронець”» Харківської обласної ради) [3].

Центральним новоутворенням цього періоду є особисте самовизначення, що проявляється у потребі юнаків усвідомити, зрозуміти та зайняти внутрішню позицію дорослої людини. Крім того, визначальними характеристиками цього етапу є достатньо сформована світоглядна система, ціннісні орієнтації та настановлення. Зміна соціальної ситуації розвитку молодшої людини викликає неминуче зіткнення бажаного майбутнього (як професійного так і особистого) з реальністю сьогодення, що проявляється у вигляді кризи навчально-професійної орієнтації. Старшокласники чітко переживають цю кризу саме перед завершенням шкільної освіти, коли їм необхідно відповісти на питання про спосіб та місце отримання професійної освіти. Відповідь на це питання може увійти до резонансу з особистими побажаннями та вимогами оточення. Тому найчастіше молодь обирає варіант продовження навчання, орієнтоване на певне професійне поле, а не на конкретну професію, що надає більші можливості для подальшого професійного орієнтування. Якщо розв'язання цієї кризи має деструктивні ознаки, то це може призвести до ситуативного вибору професійної підготовки чи професії. Саме це, у подальшому, призводить як до зміни навчального закладу так і професійного вектору розвитку в цілому. Адекватне проходження кризи, через реальну оцінку особистих можливостей та бажань, призводить до корекції професійних намірів, «Я-концепції» та здійснення адекватного професійного вибору.

Тому, як зазначають фахівці [1,2,4], *метою* базового етапу допрофесійного періоду є сформованість особистістю значущого сенсу вибору професії, певної професійної спрямованості (професійних намірів, планів оволодіння професією, професійної перспективи), професійне самовизначення учнів, готовність до зміни професійної спрямованості та переорієнтації на суміжні професії, інші види діяльності, відповідно до індивідуальних особливостей учнів, та результатів профвідбору. Тому спрямованість профорієнтаційної діяльності, стосовно здійснення професійного вибору взагалі та вибору професій, поліцейського профілю, має свою специфіку, та спрямована на вирішення наступних завдань:

- інформування учнів про: особливості сучасного ринку праці, існуючих закладах вищої освіти за обраним профілем та умовах вступу; результати діагностування особливостей особистісного розвитку та перешкод, які заважають успішному усвідомленому самовизначенню; фахівців, які можуть провести кваліфіковане професійне консультування як із старшокласниками так і з їх батьками;

- активізація самопізнання та створення умов для формування позитивної самооцінки (робота з учнями, батьками, педагогічним колективом закладу середньої освіти та закладу вищої освіти);

- активне використання позашкільних форм профорієнтаційної роботи для практичного ознайомлення із закладами вищої освіти обраного професійного напрямку;

- моніторинг сформованості професійно важливих якостей та здібностей

для здійснення оптимального професійного вибору в напрямку поліцейських професій ;

- організація особистісного проектування професійного майбутнього, в основі якого лежить проект соціально-професійного зростання старшокласника в межах актуального та потенційного майбутнього;

- надання реальної можливості самоствердження учнів старших класів через ознайомлення з певними професійними функціями та практичною складовою майбутньої професії в межах взаємодії, наприклад між райвідділом, навчальним закладом, школою та батьками, сприяння у визначенні та проведенні необхідних «профільних проб»;

- консультаційна допомога учням та їх батькам при професійному самовизначенні через вивчення особистості учня та управління мотивацією вибору професії;

- навчання методів планування власної професійної кар'єри та досягнення соціального успіху;

- сприяння свідомому вибору конкретного закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання, факультету та спеціалізації та прийняттю остаточного рішення щодо вибору професій, пов'язаних із служінням у поліції;

- здійснення якісного відбору кандидатів, які за своїми індивідуально-психологічними властивостями найбільш відповідають професіограмі певної професії поліцейського спрямування;

- всебічне вивчення кандидатів на навчання до ЗВО із специфічними умовами та здійснення кваліфікованого відбору.

Таким чином зміст профорієнтаційної діяльності повинен забезпечувати самостійне формування молоддю ставлення до себе як майбутнього фахівця на основі професіографічних вимог, що задають соціально-професійні стандарти діяльності людини-професіонала.

Для досягнення такої мети та вирішення окреслених задач профорієнтаційна діяльність повинна сприяти оволодінню старшокласниками технологією вибору майбутньої професії. Організуючи профорієнтаційну роботу, всім суб'єктам необхідно основну увагу сконцентрувати на створенні технологій пошукової активності, спрямованої на формування професійної мотивації, глибоке вивчення особистих здібностей, соціального оточення, сучасного ринку праці, що сприятиме самостійному прийняттю рішення про вибір майбутньої професії. Тому відбувається поступове ускладнення та урізноманітнення методів та форм профорієнтаційної діяльності. Професійна орієнтація здійснюється за всіма напрямками: профінформація, профконсультація, профвідбір та профадаптація.

Реалізації зазначених напрямків сприятиме застосування всіма суб'єктами найбільш ефективних апробованих методів, зокрема тих, що вирізняються поєднанням зовнішніх форм прояву та інформативним змістовним наповненням: словесні (бесіда, дискусія, розповідь, тренінг, диспут, інструктаж, дискусія, інтерактивні лекції та ін.), наочні (самостійне спостереження, ілюстрація,

демонстрація, екскурсія та ін.), практичні (метод проекту, метод вправ, лабораторний метод, навчально-виробнича практика, профорієнтаційна гра, професійна проба та ін.).

Крім того, бажано звернути більше уваги на підвищення ефективності використання традиційних форм і методів профорієнтації, що спрямовані як на роботу з учнями так і з батьками [1, с.74-75] (див. табл.1).

Таблиця 1

Традиційні форми профорієнтації

Позаурочна і позакласна робота	факультативи та курси; класні години; конкурси, виставки, фестивалі, ярмарки професій, круглі столи, ток-шоу, усні журнали, квести; професійні ігри, тренінги, інтерактивні лекції, бесіди, диспути; МАН, наукові товариства, проекти, гуртки, секції; дні відкритих дверей, предметні тижні і тижні профорієнтації із залученням представників різних напрямків та факультетів профільних ЗВО; співбесіди з фахівцями: лікарями, профорієнтологами, психологами, представниками ЗВО; організація проходження професійних проб та ознайомчої практики, наприклад, «Тиждень з поліцейським»; екскурсії в різні підрозділи та райвідділи; професіографічні зустрічі з працівниками різних підрозділів Національної поліції України та ЗВО із специфічними умовами навчання
Робота з батьками учнів	батьківські збори; лекторії для батьків; індивідуальні бесіди; виступи батьків як представників різних професій поліцейського профілю; анкетування; зустрічі батьків з представниками різних підрозділів Національної поліції та закладами вищої освіти із специфічними умовами навчання; консультації батьків фахівцями профорієнтологами з приводу індивідуальних особливостей розвитку їхньої дитини та формування мотивації на подальше навчання
Зовнішні інформаційні ресурси навчальних закладів та ЗВО	інтерактивні довідкові методичні посібники, професіограми; мультимедійні презентації, відеоуроки тощо; комп'ютеризовані профдіагностичні методики вивчення інтересів, нахилів, здібностей, мотивації тощо; спеціальна і популярна література, брошури, буклети про професії; стенди, куточок з профорієнтації; сторінка на шкільному сайті та зовнішньому сайті закладу вищої освіти;

Фахівці підкреслюють [1,4], що саме на цьому етапі навчання достатньо ефективним буде включення у програму підготовки учнів старших класів спецкурсів, метою яких і є допомога молоді у здійсненні професійного вибору. До таких програм можна віднести рекомендовані МОН України для застосування у загальноосвітніх навчальних закладах: 1) Програма спецкурсу «Обираю професію» М. Лемак, В. Петрище; 2) Програма факультативного курсу «Настає час вибору»

Т. Сідляр, Н. Свірчкова; 3) Програма курсу за вибором «Моя майбутня професія: шлях до успіху» В. Панок, О. Мельник, О. Морін, Л. Гуцан, І. Ткачук; 4) Програма спецкурсу «Я і моя професія» Л. Журомська; 5) Комплекс навчальних програм «Побудова кар'єри» О. Мельник, О. Морін, Л. Гуцан, І. Ткачук, О. Пархоменко, З. Охріменко, М. Лузан; 6) Комплекс навчальних програм «Людина і світ професій» О. Мельник, О. Морін, Л. Гуцан, О. Пархоменко, З. Охріменко, М. Лузан.

Для реалізації зазначених елементів профорієнтаційної роботи стосовно вибору професій поліцейського спрямування взагалі та професії «слідчий», зокрема також доцільно застосовувати такі заходи: 1) курси профорієнтаційного спрямування, наприклад при закладі вищої освіти із специфічними умовами навчання; 2) профорієнтаційні тренінги із залученням фахівців (психологів, педагогів, представників різних підрозділів Національної поліції та ЗВО із специфічними умовами навчання); 3) професійне консультування із залученням фахівців як зі служби зайнятості, загальної середньої школи так і закладу вищої освіти із специфічними умовами навчання; 4) проєктні роботи (участь у такій діяльності як в межах середньої школи, так і поза неї, наприклад, МАН); 5) профільні і професійні проби в межах співпраці між суб'єктами профорієнтаційної діяльності (райвідділ, заклад середньої освіти, заклад вищої освіти, батьки та учні); 6) робота з «портфоліо», або «щоденником вибору професії»; 7) комплекс професіографічно-дослідницьких завдань, пов'язаних із вивченням характеристик різних поліцейських професій (слідчий, дільничний офіцер поліції, працівник патрульної поліції, шкільний офіцер поліції та ін.).

При акцентуванні уваги на професіях поліцейського профілю всім суб'єктам профорієнтаційної діяльності також доцільно звернути увагу на організацію таких заходів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Профорієнтаційні заходи для старшокласників щодо вибору професій поліцейського напрямку (слідчий)

Профорієнтаційний урок та предметні тижні	Розповідь про вимоги поліцейських професій: слідчий, дільничний офіцер поліції, шкільний офіцер поліції та інш. Тижні права, Історії України та світу.
Практичні заняття	Проведення професійних проб. Теми: «Яким повинен бути працівник поліції слідчий: знання, вмінні, навички», «На що треба звертати увагу при підготовки, бажаючи стати поліцейським?», «Загальні характеристики професій: слідчий, патрульний, пожежник, рятувальник», «Професія слідчий у різних країнах світу»
Спортивні змагання	Присвячені Святу поліції, Збройним Силам України
Професіографічні зустрічі з батьками та представниками професії;	Залучення діючих поліцейських, працівників слідчих підрозділів, підрозділів ювенальної превенції, шкільних офіцерів поліції, дільничних офіцерів поліції та інших служб; курсантів та викладачів ЗВО із специфічними умовами навчання

Професіографічні екскурсії;	До ЗВО із специфічними умовами навчання, на концерти до ДК поліції та ін. Участь у днях відкритих дверей; Спостереження за несенням служби поліцейського, шкільного офіцера поліції, працівника патрульної поліції
Бесіди з дітьми та батьками; виховні години	«Професії мужніх людей», «Професії настрою», «Цікавий світ професій», «Професій тисяча – твоя одна», «Моя професія – моє майбутнє», «Професій мого регіону», «Здоров'я і вибір професії», «Професії здоров'я», «Усі професії потрібні, усі професії важливі», «На порозі дорослого життя», «Професійна відповідність», «На шляху до успіху»
Ігрові методи	Квести: «Мій професійний шлях», «Побудуй кар'єру» КВН
Конкурси	Наприклад, конкурс малюнків, присвячених Збройним Силам України, Святу поліції, «Моя майбутня професія», «Сучасні професії». Конкурс плакатів: «Поліцейський – наш захисник!», «Ми працюємо любимо, що в творчість перейшла...», «Слідчий це дослідник» Конкурс кросвордів та ребусів на тему вибору професій поліцейського напрямку.
Конкурси творів	наприклад «Бути поліцейським це...», «Що потрібно, щоб бути поліцейським», «Сто професій, сто доріг»,
Круглі столи, Диспути	«Що означає знайти себе?», «Трудова біографія моєї родини», «Історія трудових династій», «Яким повинен бути сучасний слідчий?», «Фактори дотримання правопорядку», «Помилки при виборі професії» та ін. «Життєві цінності особистості – основа правильного вибору професії», «Мої індивідуальні особливості у процесі побудови кар'єри», «Професійне становлення особистості», «Здібності особистості і вимоги професії поліцейського профілю», «Особистий поклик – служіння Батьківщині»
Вікторини, флеш-моби	Вікторини, щодо обізнаності учнів про характеристики різних професій. Теми: «Професійні вимоги»; «Чим може допомогти поліцейський?» та ін. «Видатні працівники поліції мого краю», «Поліцейські династії»
Захист проєктів, презентацій	Теми: «Мій вибір професійної діяльності і реалізація професійного плану», «Мої життєві плани, перспективи і можливості», «Мій вибір – життєвий успіх», «Я обираю професію поліцейського», «Успішний вибір», «Характеристики професії поліцейського профілю», «Складники успішного вибору», «Співбесіда з

	працевлаштування», «Як бути затребуваним у своїй професії», «Риси та якості майбутнього фахівця-поліцейського», «Корпоративні традиції. Уміння працювати в команді», «Трудова дисципліна та трудова етика», «Формула успіху. Уміння розставляти пріоритети», «Робоче місце слідчого та сучасні технології», «Резюме» та ін.
Відеоконференції з молоддю інших країн	«Поліцейський – гордість Держави», «Особливості діяльності поліцейських різних країн світу»
Фестиваль професій Фотовиставка, Ярмарки професій	Кожен учень представляє та розповідає про професії своїх батьків, акцентуючи увагу на особливих характеристиках (за допомогою батьків) Конкурси, ігри, презентація костюмів різних професій, зустрічі з представниками різних професій
Консультації батьків та учнів з фахівцями: Лікарями, психологами, профорієнтологами	Діагностування щодо виявлення інтересів старшокласників. Психологічні консультації учнів за результатами анкетування і тестування для остаточного вибору професійного шляху та закладу вищої освіти. Фізичні професійні вимоги та індивідуальні особливості дитини. Умови прийняття в ЗВО із специфічними умовами навчання, Потреби ринку праці у спеціалістах
Перегляд тематичних фільмів	Художні фільми, спрямовані на розуміння особливостей діяльності представників різних професій поліцейського профілю, наприклад слідчий. Документальні фільми про особливості слідчої діяльності. Профорієнтаційні фільми про різні ЗВО із специфічними умовами навчання
Тренінги	Спрямовані на розуміння особливостей професійного шляху, професійних вимог, стратегій правильного вибору професії та помилок при здійсненні цього вибору. «Професійна особистість в умовах сучасного ринку праці», «Твій професійний маршрут», «Стратегії правильного вибору професії», «Помилки при виборі професії та їх наслідки. Формула “хочу”, “можу”, “потрібно”», «Стратегія і тактика побудови кар’єри», «Моя готовність до зміни професії», «Побудова власного професійного плану. Основний і резервний професійні плани», «Професійний успіх», «Побудова власної формули професійного успіху», «Образ поліцейського третього тисячоліття. Основні критерії професіоналізму», «Основи самопрезентації при виборі професії»

Таким чином, у старшій школі максимальний ефект має застосування різноманітних методів та форм профорієнтаційної діяльності на всіх напрямках. Результатом цієї роботи на даному етапі має бути здійснення юнаками професійного вибору з урахуванням індивідуальних особливостей та запитів існуючого ринку праці.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, для здійснення ефективної профорієнтації та професійного відбору кандидатів на службу до органів досудового розслідування Національної поліції та навчання необхідно звернути увагу на:

- ґрунтовну підготовку фахівців до проведення належної профорієнтаційної роботи, спрямованої на врахування особистих потреб та індивідуально-психологічних особливостей і психофізіологічних властивостей при здійсненні вибору професійного навчального закладу;

- введення у штат загальноосвітніх шкіл, ЗВО із специфічними умовами навчання, службах зайнятості посад «профорієнтолога» та почати підготовку фахівців у педагогічних ЗВО за спеціальностями «психолог-профорієнтолог», «педагог-профорієнтолог»;

- створити у ЗВО із специфічними умовами навчання відділи, що будуть займатися тільки профорієнтаційною діяльністю, спрямованою на ознайомлення молоді не тільки з особливостями вступу та навчання, а й професіографічними вимогами професій поліцейського профілю;

- для підвищення ефективності взаємодії між суб'єктами профорієнтаційної діяльності в конкретних регіонах укласти угоди про співробітництво між загальноосвітніми школами, ЗВО із специфічними умовами навчання, службами зайнятості та підрозділами Національної поліції;

- для підвищення якості професійної орієнтації учнів, сприяння впровадженню у шкільну програму спеціальних курсів, наприклад, таких як «Основи вибору професії». Ці заняття передбачають забезпечення учнів обсягом систематизованих профорієнтаційних знань, необхідних для ухвалення правильного рішення про професійне самовизначення;

- залучення та зацікавлення батьків майбутніх абітурієнтів у здійсненні юнаками адекватного вибору професійного шляху;

- організацію та проведення для учнів, батьків та вчителів лекції, бесід, «круглих столів» на теми: допомоги в особистісно-орієнтовному підході до навчання, міжособистісної взаємодії, психологічних детермінант професійного самовизначення, значення професійної рефлексії та проблеми соціально-психологічної адаптації та індивідуального стилю професійної діяльності;

- проведення психопрофілактичної та психокорекційної роботи з дітьми, що відносяться до пільгового контингенту (діти-сироти, діти батьків, що загинули при виконанні службових обов'язків та ін.);

- ефективне застосування у профорієнтаційній роботі інтернет-ресурсів;

- підтримка існуючих професійних навчальних закладах із чітко вираженою навчально-професійною спрямованістю (наприклад, комунальний

заклад «Харківська спеціалізована школа-інтернат «Ліцей “Правоохоронець”» (Харківської обласної ради) та створення мережі профільних класів у середніх загальноосвітніх школах, ліцейх та гімназіях;

- належне інформування та роз’яснення особливостей підготовки та вступу до ЗВО із специфічними умовами навчання;

- удосконалення профільної довузівської підготовки та професійного відбору у ЗВО системи МВС України та ін.

Література

1. Професійне самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу : монографія /Л. А. Гуцан, О. Л. Морін, З. В. Охріменко, О. М. Пархоменко, Л. І.Гриценко; І. І. Ткачук, за ред. О. Л. Моріна. – Харків: «Друкарня Мадрид», 2016 –220 с.

2. Мачуська І. М. Основні чинники професійного самовизначення старшокласників / І. М. Мачуська // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. - 2013. - Вип. 17(1). - С. 474-482. – Режим доступу [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2013_17\(1\)__54](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2013_17(1)__54).

3. Мілорадова Н. Е. Бутенко Ю. В. Довузівська підготовка – етап професійного становлення сучасного працівника ОВС / Н. Е. Мілорадова, Ю. В. Бутенко // Право і безпека. – 2005. - № 4’6. – С. 174-176/

4. Кокур О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. – К.: ДП"Інформ.-аналіт. агенство", 2012. – 200 с.

Транслітерація

1. Profesiine samovyznachennia uchnivskoi molodi v umovakh osvitnoho okruhu : monohrafiia /L. A. Hutsan, O. L. Morin, Z. V. Okhrimenko, O. M. Parkhomenko, L. I.Hrytsenok; I. I. Tkachuk, za red. O. L. Morina. – Kharkiv: «Drukarnia Madryd», 2016 –220 s.

2. Machuska I. M. Osnovni chynnyky profesiinoho samovyznachennia starshoklasnykiv / I. M. Machuska // Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi. - 2013. - Vyp. 17(1). - S. 474-482. – Rezhym dostupu [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2013_17\(1\)__54](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2013_17(1)__54).

3. Miloradova N. E Butenko Yu. V. Dovuzivska pidhotovka – etap profesiinoho stanovlennia suchasnoho pratsivnyka OVS / N. E. Miloradova, Yu. V. Butenko // Pravo i bezpeka. – 2005. № 46. – S. 174-176.

4. Kokun O.M. Psykholohiia profesiinoho stanovlennia suchasnoho fakhivtsia: Monohrafiia. – K.: DP"Inform.-analit. ahenstvo", 2012. – 200 s.

Miloradova N. E

Specific Features of Vocational Guidance of Youth in Choosing the Profession of “an Investigator”

The author of the article has studied specific features of vocational guidance of young people in choosing the profession of “an investigator”. It has been noted that the

development of the system of vocational guidance concerning the implementation of a consciously motivated choice of the profession in law enforcement sphere by youth should be based on a thorough analysis of existing approaches to vocational guidance activities, taking into account individual and age characteristics of a person and understanding the specifics of each of the stages of pre-professional training. It has been emphasized that a person makes decisions as to future profession, and regarding the institution of higher education, where he would like to study at the basic (determining) stage. The purpose of the basic stage of pre-professional period is a person's formation of a meaningful sense in choosing a profession, a certain vocational guidance (professional intentions, plans of mastering the profession, professional perspective), professional identity formation of pupils, readiness to change vocational guidance and reorientation into related professions, other activities, according to individual specifics of pupils, and the results of vocational selection.

The author has proved that besides traditional it is expedient to use the following methods for the implementation of all elements of vocational guidance work in regard to choosing police professions at this stage: 1) courses on professional orientation, for example, at a higher educational institution with specific learning conditions; 2) vocational guidance trainings with the involvement of specialists (psychologists, teachers, representatives of different units of the National Police and higher educational institutions with specific learning conditions); 3) professional counseling with the involvement of specialists from both the employment service, general secondary school and from higher educational institutions with specific learning conditions; 4) project activities (participation in such activities within secondary school and beyond it, for example, Junior Academy of Science); 5) specialized and professional tests within the framework of cooperation between the subjects of vocational guidance (district police stations, secondary education institutions, higher educational institutions, parents and pupils); 6) work with "cumulative files", or "record book of choosing professions"; 7) a complex of occupational and research tasks related to studying characteristics of various police professions (an investigator, a district police officer, a patrol police officer, a school police officer, etc.).

Key words: *vocational guidance, youth, profession of "an investigator", basic stage of vocational guidance activity, professional genesis, stage of professional identity formation.*

Мілорадова Наталя Едуардівна – кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ПОДОЛАННЯ АУТОАГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ

В статті визначено особливостей особистісної диференціації та соціально-психологічних засобів корекції аутоагресивної поведінки молоді. Проведено комплексне вивчення та здійснено систематизацію структурно-функціональних особливостей і провідних детермінант аутоагресивної поведінки молоді в умовах сучасного соціуму. Визначено соціально-психологічну специфіку типологізації проявів аутоагресивної поведінки молоді відповідно до рівня (високого, підвищеного, заниженого, низького) суїцидального ризику і його індикаторів (емоційних, когнітивних, соціальних). Виокремлено критерії оцінки соціально-психологічних особливостей особистісної диференціації та конфігурації змістовних характеристик аутоагресивної поведінки молоді з урахуванням індикаторів суїцидального ризику. Запропоновано й доведено ефективність диференційованої соціально-психологічної програми корекції аутоагресивної поведінки молоді в умовах сучасного соціуму, побудовану на принципах еквівалентності, системності, перспективності, диференційованого прогнозування, динамічності та на засадах екзистенційно-гуманістичного, особистісно-орієнтованого, когнітивно-поведінкового, ресурсного і рефлексивного підходів.

Ключові слова: *молодь, аутоагресивна поведінка, суїцидальний ризик, особистісна диференціація аутоагресивної поведінки, психологічна корекція.*

Постановка проблеми. Соціальні, культурні, політичні, економічні трансформації сучасного соціуму, наслідки екологічних катастроф, військових дій, терористичних актів, міграційні процеси та зміни образу життя обмежують можливості соціальної адаптації осіб різних вікових груп та впливають на стан психічного здоров'я населення, і, у першу чергу, на найбільш незахищену його частину – молодь. За таких умов зростають стани дезадаптації з відчуттям невпевненості, незахищеності, втрати опори і сенсу існування, які виражаються в нервово-психічних й психосоматичних розладах, аутоагресивній поведінці, і її крайній формі – суїциді [1-5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники тривалий час прагнули концептуалізувати і розробити ефективні стратегії превенції та інтервенції суїциду (А. Адлер, Р. Мей, К. Меннігер, К. Роджерс, Г. Саллівен, В. Франкл, З. Фрейд, К. Хорні, К. Юнг та ін.). При цьому, дослідження аутоагресивної поведінки здебільшого виконані у межах робіт медичного та медико-психологічного профілю. Зокрема, розроблено концепцію суїцидальної поведінки (А. Амбрумова, С. Бородін, Г. Старшенбаум, В. Тихоненко та ін.), що розглядається як наслідок соціально-психологічної дезадаптації особистості

в умовах пережитого нею мікросоціального конфлікту; розкрито психичні стани і загальні характеристики особистості, схильної до аутоагресивної поведінки (Ф. Березін, Н. Гаранян, Л. Герасименко, Р. Ісаков, Г. Пілягіна, О. Погорілко, А. Скрипніков та ін.). Останнім часом дослідники аутоагресії (О. Бондаренко, Я. Гошовський, О. Ляшенко, В. Москалець, О. Сідоров, Р. Федоренко, С. Шамкова, Е. Шнейдман та ін.) вказують на необхідність розробки і втілення ефективних превентивних засобів не лише проявів суїцидальної поведінки, але й суїцидальних тенденцій як активної (внутрішньої) форми аутоагресивної поведінки, що включає як суїцидальні наміри, так й мимовільні вчинки, які безпосередньо передують їх втіленню в життя та призводять до активних дій. Наслідками цього процесу є значні психічні деструкції та втрати у соціальній сфері, адже саме на молодь суспільство покладає важливу роль у своєму поступовому розвитку.

Отже, вивчення проблеми аутоагресивної поведінки молоді є актуальним і вимагає здійснення комплексних превентивних і постситуативних заходів. У межах розробки соціально-психологічних засобів корекції аутоагресивної поведінки молодих осіб конче необхідним вбачається застосування інформативної системи психодіагностичних методів щодо визначення особливостей особистісної диференціації проявів такої поведінки.

Мета статті – розкрити соціально-психологічні технології подолання аутоагресивної поведінки молоді.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. На *першому етапі* емпіричного дослідження було розкрито соціально-психологічну специфіку типологізації проявів аутоагресивної поведінки досліджуваних та проведено диференціацію вибірки відповідно до рівня суїцидального ризику і його індикаторів. З цією метою застосовано: *інтерв'ю на визначення особливостей суїцидонебезпечних станів особистості* (О. Савюк), яке дозволило з'ясувати особливості аутоагресивної поведінки (мета, засіб); рівень суїцидального наміру (ризик); привід суїцидальної спроби (мотив спроби); психологічні характеристики аутоагресивної поведінки; *опитувальник суїцидального ризику* (модифікація Т. Разуваєвої), за допомогою якого отримано додаткову інформацію про рівень суїцидального ризику відповідно до змісту субшкальних діагностичних концептів, які було об'єднано в емоційний (субшкали: демонстративність, афективність), соціальний (субшкали: неспроможність, соціальний песимізм, злам культурних бар'єрів) і когнітивний (субшкали: унікальність, максималізм, тимчасова перспектива) індикатори; *тест фрустраційної толерантності* (С. Розенцвейг, адаптація Н. Тарабриної), задіяний з метою з'ясування типу та спрямованості реакцій досліджуваних у ситуації фрустрації; *методика «Хто Я?»* (М. Кун, Т. Макпартланд, модифікація Т. Румянцевої), яка використана з метою аналізу ідентифікаційних характеристик респондентів щодо власного «Я», показників проблемної ідентичності і ситуативного стану.

Результати дисперсійного аналізу дозволили здійснити розподіл респондентів відповідно до їх приналежності до груп із різним типом проявів аутоагресивної поведінки з урахуванням рівня суїцидального ризику і його індикаторів та визначити суттєві відмінності у виокремлених підгрупах за всіма шкалами, що дозволяє вважати їх належними до різних вибірок.

Встановлено, що групу осіб (14,8%) із суїцидальним типом аутоагресивної поведінки відрізняли як ретельне планування аутоагресивних дій, так і вибір життєво небезпечних засобів їх здійснення на тлі фрустрації життєвих потреб; індикаторами високого рівня суїцидального ризику виступили неспроможність, соціальний песимізм, тимчасова перспектива; виявлена негативна валентна ідентичність з перевагою негативних категорій при описі власної ідентичності та фіксацією на недоліках, проблемах ідентифікації (I група).

Визначено, що досліджуваним (57,0%) з парасуїцидальним типом аутоагресивної поведінки були притаманні імпульсивні аутоагресивні дії та вибір таких способів їх реалізації, які здебільшого не мали безпосередньої загрози для життя; зміщення фрустрованої агресії на себе; бажання негайних змін у ситуації; індикаторами заниженого суїцидального ризику виступали афективність, демонстративність; встановлена завищена валентна ідентичність з відсутністю негативних самоідентифікацій (II група).

З'ясовано, що для 18,8% молодих осіб були притаманні псевдосуїцидальні дії з вираженою демонстрацією аутоагресивних дій та шантажем; вибір способів реалізації, які усвідомлено не мали безпосередньої загрози для життя, низький ступінь суїцидального ризику; прагнення маніпулятивним шляхом змінити актуальну ситуацію (здебільшого на фоні інфантильних психологічних настанов); регресивний механізм реакції на фрустрацію життєвих потреб; індикаторами суїцидального ризику виступали демонстративність, максималізм; виявлена завищена валентна ідентичність з наданням переваги своїм якостям, представленим у найвищому ступені (III група).

Виявлено, що респондентів (9,4%) з асуїцидальним типом аутоагресивних дій відрізняли життєво небезпечні способи їх реалізації з підвищеним ступенем суїцидального ризику; виражене зміщення агресії на себе, пов'язане зі змістом переживань, як правило, внаслідок психотичних розладів; індикаторами суїцидального ризику виступали унікальність, злам культурних бар'єрів, тимчасова перспектива; виявлено нейтральний вид валентної ідентичності (IV група).

На *другому етапі* емпіричного дослідження визначено критерії оцінки соціально-психологічних особливостей особистісної диференціації та конфігурації змістовних характеристик аутоагресивної поведінки досліджуваних виокремлених підгруп. З цією метою застосовано: стандартизований багатофакторний метод дослідження особистості (Л. Собчик); шкала реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності (Ч. Спілбергер, адаптація Ю. Ханіна); тест М. Люшера; тест-опитувальник для визначення самоставлення особистості (В. Столін, С. Пантисєв); опитувальники: «Рівень суб'єктивного контролю»

(Дж. Ротгер, адаптація Є. Бажина, К. Голинкіної, О. Еткінда), «Сенсожиттєві орієнтації» (Д. Крамбо, Л. Махолик, адаптація Д. Леонтьєва), копінг-стратегій поведінки (Р. Лазарус, С. Фолкман, адаптація Т. Крюкової, О. Куфтяк, М. Замишляєвої), «Індекс життєвого стилю» (Р. Плутчик, Г. Келерман, Г. Конте).

У результаті порівняння груп за допомогою критерію U-Манна-Уїтні, а також аналізу показників емоційної нестабільності, самоставлення, локалізації суб'єктивного контролю, сенсожиттєвих орієнтацій, стратегій копінг-поведінки у значущих ситуаціях, механізмів психологічного захисту у кожній групі окремо, виявлено соціально-психологічні особливості особистісної диференціації аутоагресивної поведінки досліджуваних та конфігурації її змістовних характеристик. У респондентів I групи їх визначають високі значення депресивності ($82 \pm 5,3$ Т-балів), соціальної інтроверсії ($74 \pm 3,1$ Т-балів), підвищені значення тривожності ($71 \pm 5,9$ Т-балів) та ригідності ($65 \pm 4,7$ Т-балів), у досліджуваних II та III групи – високі значення емоційної лабільності ($77 \pm 5,6$ Т-балів) та імпульсивності ($72 \pm 2,3$ Т-балів), у молоді IV групи – підвищені значення за шкалами індивідуалістичності ($81 \pm 6,2$ Т-балів) та соціальної інтроверсії ($77 \pm 5,4$ Т-балів).

Встановлено високий загальний рівень емоційної нестабільності з високими індексами реактивної та особистісної тривожності у досліджуваних I групи (67 ± 3 бала) та їх підвищені значення у респондентів II-IV груп (46 ± 4 бала) ($p \leq 0,05$). Визначено наявність стресового стану по всій вибірці респондентів у високих значеннях на рівні $34,3 \pm 1,2$ бала; при цьому у молоді I та IV груп ці показники наближаються до критичних 40 балів ($p \leq 0,05$). Крім того, подальша інтерпретація інтегральних показників рядів кольорових переваг (за М. Люшером) показала високі значення за коефіцієнтом К (концентричності-ексцентричності) у респондентів I та IV груп (від 0 до $+9,8$ балів) із зосередженістю на власних проблемах ($p \leq 0,01$) та у досліджуваних II та III груп (від 0 до $-9,8$ балів) із вираженою ексцентричністю ($p \leq 0,01$); виявлено підвищені значення по вибірці за коефіцієнтом ОБ (балансу особистісних властивостей) від 3 до $+7,8$ балів, що свідчать про суперечливість, нестійкість особистості ($p \leq 0,05$).

Аналіз змісту самоставлення досліджуваних I та IV груп вказує на низький полюс самоприйняття (1-3 стена), що є важливим симптомом дезадаптації, а також на високі значення (8-10 стенив) у респондентів I групи за шкалою внутрішньої конфліктності, що свідчать про наявність внутрішніх конфліктів, тривожно-депресивних станів ($p \leq 0,05$). Крім того, у досліджуваних IV групи виявлено високі значення (7-9 стенив) за шкалою самозвинувачення, яка є індикатором відсутності симпатії до себе, що супроводжується негативними емоціями на свою адресу ($p \leq 0,01$).

Констатовано, що респонденти II-III груп виявили переважно низький рівень загальної інтернальності на рівні 6 ± 3 бала; вони не вважають себе здатними контролювати розвиток подій, є емоційно нестійкими, схильними до

неформального спілкування і поведінки, відрізняються зниженим самоконтролем і високою напруженістю ($p \leq 0,05$).

У молоді з аутоагресивною поведінкою визначено низький загальний показник сенсожиттєвих орієнтацій та низькі бали за шкалами «процес життя», «результативність життя», «локус контролю–Я», «локус контролю–життя», що свідчить як про незадоволеність своїм теперішнім життям, так і про незадоволеність прожитою його частиною, невіру у свої сили щодо контролю подій власного життя, безперспективність ($p \leq 0,05$).

Серед копінг-стратегій переважали неконструктивні їх види, як-то конфронтація, нездатність до самоконтролю (здебільшого у респондентів II групи); дистанціювання, втеча-уникнення (переважали у осіб III групи); нездатність до прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми, позитивної переоцінки, які статистично значуще відрізняли респондентів I та IV груп з суїцидальним та асуїцидальним типами аутоагресивної поведінки ($p \leq 0,05$). Крім того, визначення копінг-механізмів, способів подолання труднощів у різних сферах психічної діяльності та копінг-стратегій молоді з аутоагресивною поведінкою показало високий сумарний бал (від 13 до 18) у осіб IV та IV груп, що вказує на напружений копінг та свідчить про їх виражену дезадаптацію ($p \leq 0,04$). Середній сумарний бал (від 7 до 12) у респондентів II та III груп вказував на те, що їх адаптаційний потенціал перебуває у пограничному стані ($p \leq 0,05$).

Встановлено функціонування неконструктивних захисних механізмів по всій вибірці досліджуваних з перевагою регресії; заміщення; нездатністю до заперечення і витіснення; захисного ставлення до себе з внутрішньою закритістю ($p \leq 0,05$).

Враховуючи диференціацію особистісних диспозицій аутоагресивної поведінки досліджуваних відповідно до конфігурацій її змістовних характеристик стало можливим запропонувати соціально-психологічну програму корекції аутоагресивної поведінки молоді в умовах сучасного соціуму.

У реалізації розробленої програми корекції аутоагресивної поведінки молоді взяли участь 67 осіб (11 респондентів із I групи, 37 – із II групи, 13 – із III групи, 6 – із IV групи), які склали експериментальну вибірку та 61 респондент (8 досліджуваних із I групи, 36 – із II групи, 11 – із III групи, 6 – із IV групи), які ввійшли до контрольної вибірки та з якими процедура психокорекції не відбувалася. Тривалість психокорекційної роботи становила один рік. Періодичність занять у кожній підгрупі визначалася рівнем суїцидального ризику досліджуваних відповідно до різновиду та проявів їх аутоагресивної поведінки.

Основними принципами побудови соціально-психологічної програми виступали: *принцип еквівалентності*, який полягає в тому, що процес психокорекції аутоагресивної поведінки молоді рівноцінно включає цілісну систему соціальних відносин, при якій і середовище, і сама особистість, що змінюється, на рівних умовах беруть участь у визначенні реконструкції власних засад; *принцип системності*, який полягав у тому, що процес психокорекції

аутоагресивної поведінки молоді був спрямований не тільки на самих досліджуваних з аутоагресивною поведінкою, а й на цілісну систему їх соціальних відносин, суб'єктами яких вони були; *принцип перспективності*, згідно з яким створення позитивної та адекватної картини майбутнього слугувало стимулом для саморозвитку та самореалізації молоді відповідно до постійно оновлюваного життєвого контексту; *принцип диференційованого прогнозування*, який полягав у визначенні змістовних і формальних аспектів корекційних заходів відповідно до рівня суїцидального ризику респондентів та його індикаторів, різновиду їх аутоагресивної поведінки; *принцип динамічності*, згідно з яким вся процедура психокорекції аутоагресивної поведінки молоді розглядалася як поетапний пролонгований процес, що передбачав раціональну послідовність заходів формувального впливу та моніторинг динаміки змін у рівнях суїцидального ризику та конфігураціях змістовних характеристик досліджуваних за проявами аутоагресивної поведінки.

Робота здійснювалася на засадах екзистенційно-гуманістичного, особистісно-орієнтованого, когнітивно-поведінкового, ресурсного та рефлексивного підходів, які мотивують до усвідомлення здатності щодо прийняття відповідальності за своє життя, зміни стереотипів мислення в напрямку переструктуризації катастрофічних оцінок і думок, орієнтацію на самоконтроль, підвищення самореалізації.

Соціально-психологічна програма корекції аутоагресивної поведінки молоді складалася з орієнтаційно-діагностичного, корекційно-відновлювального, контрольного етапів та передбачала активізацію психологічних механізмів саморегуляції поведінки: відреагування почуттів, прийняття відповідальності за своє життя, самопізнання, як аналіз власних індивідуальних психологічних особливостей, усвідомленість індивідуального буття, підвищення самоцінності та самоповаги натомість пануванню стереотипів, актуалізацію потреб та мотивації до самовдосконалення, реорганізацію соціальних зв'язків.

Засвідчено позитивні зміни у конфігураціях змістовних характеристик особистісної диференціації аутоагресивної поведінки молоді та зниження суїцидального ризику за всіма його індикаторами (емоційними, когнітивними, соціальними) за показниками констатувального (I етап) та формувального (II етап) експерименту. Зміни зафіксовано на статистично значущому рівні.

Встановлено, що у досліджуваних експериментальної групи покращився емоційний стан: зменшилися показники тривожності та депресії. Відбулися істотні зрушення у самосприйнятті. Взаємодія та особливості спілкування у групах призвели до підвищення відповідальності. Відбулося зростання показників відчуття сили «Я», спроможності протистояти обставинам та керувати своїм життям, спонтанності емоційних проявів та здатності до самоповаги. Позитивні зрушення супроводжувалися підвищенням якості адаптивних індивідуально-типологічних (переважно когнітивно-стильових)

особливостей (копінг-компетентність, самоповага, інтернальність локус контролю та ін.).

Результати формувального етапу дослідження підтвердили позитивну динаміку змін у конфігураціях змістовних характеристик особистісної диференціації аутоагресивної поведінки молоді, що дозволяє зробити висновок про доцільність використання диференційованої соціально-психологічної програми її корекції як ефективного засобу надання психологічної допомоги молоді з проявами аутоагресії та різним рівнем суїцидального ризику.

Висновки. Визначено критерії оцінки соціально-психологічних особливостей особистісної диференціації аутоагресивної поведінки молоді: різновид і характер афективного реагування, ступінь його вираженості, рівень емоційної невірноваженості і соціальної інтроверсії; характер ставлення до себе; розвиненість суб'єктивного контролю та сенсожиттєвих орієнтацій; залучення захисних механізмів і копінгу, спектр стратегій поведінки у значущих ситуаціях. З'ясовано конфігурації змістовних характеристик аутоагресивної поведінки молоді, що визначалися: високим загальним рівнем емоційної нестабільності з вираженими реактивною та особистісною тривожністю, депресивністю, соціальною інтроверсією, комплексом неповноцінності, які завдяки актуалізованим внутрішнім конфліктам досягали рівня невротичності; негативним емоційно-ціннісним ставленням до себе з вираженими самозвинуваченням, знеціненням себе, незадоволеністю, впевненістю щодо негативного ставлення до себе іншими; недостатньою розвиненістю суб'єктивного контролю та системи сенсожиттєвих орієнтацій; функціонуванням неконструктивних захисних механізмів (регресії, заміщення, нездатністю до заперечення і витіснення, захисного ставлення до себе з внутрішньою закритістю) та неадаптивних копінг-стратегій (конфронтації, дистанціювання, втечі-уникнення, нездатністю до самоконтролю, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми, позитивної переоцінки), соціальною дезадаптацією, які переважали у молоді з суїцидальним та асуїцидальним типами аутоагресивної поведінки і значно підвищували рівень суїцидального ризику.

Розроблено й апробовано диференційовану соціально-психологічну програму корекції аутоагресивної поведінки молоді в умовах сучасного соціуму, побудовану на принципах еквівалентності, системності, перспективності, диференційованого прогнозування, динамічності та на засадах екзистенційно-гуманістичного, особистісно-орієнтованого, когнітивно-поведінкового, ресурсного і рефлексивного підходів.

Ефективність розробленої програми доведена підвищенням здатності до регуляції емоційних проявів, зниженням показників соціальної інтроверсії, тривожності, депресивності, внутрішньої конфліктності; зростанням самоповаги та самоцінності; розвитком навичок саморефлексії та самопізнання, підсиленням життєвої активності та самореалізації; збільшенням інтернальності; зміною життєвих планів та перспектив у бік особистісного зростання, саморозвитку та прийняття відповідальності за своє життя; підвищенням спроможності

протистояти обставинам та керувати своїм життям з використанням ефективних механізмів психологічного захисту та конструктивних стратегій копінг-поведінки.

Література

1. Борисюк А.С. Тренінг як засіб корекції агресивної поведінки підлітків / А.С. Борисюк // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 3 (47). – Т.1. – С. 46 – 53.

2. Ващенко І.В. Психологічні технології професійного самозбереження особистості та її соціальної підтримки в епоху суспільних трансформацій / І.В. Ващенко, Н.Є. Завацька // Розвиток особистості в різних умовах соціалізації : монографія / за наук. ред. Л.О. Калмикової, Г.О. Хомич. – ТК. : Видавничий Дім «Слово», 2016. – С. 405 – 421.

3. Гарькавець С.О. Проблема соціальних конфліктів, психологічні наслідки та шляхи подолання / С.О. Гарькавець, К.О. Полуктова // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 3 (47). – Т.1. – С. 110 – 118.

4. Гейко Є.В. Психологічні аспекти цілісності у структурі особистості / Є.В. Гейко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – Серія 12 : Психологічні науки. – 2014. – Вип. 45. – С. 199 – 206.

5. Завацька Н.Є. Психологічна допомога молоді при адаптаційних розладах та відхиленнях у поведінці / Н.Є. Завацька, І.В. Ващенко, В.Ю. Завацький // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 3 (47). – Т.1. – С. 160 – 170.

Транслітерація

1. Borisyuk A.S. Trening yak zasib korektsii agresivnoi povedinki pidlitkiv / A.S. Borisyuk // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Shidnoukraïnskogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalya. – Severodonetsk : Vid-vo SNU im. V. Dalya, 2018. – № 3 (47). – Т.1. – С. 46 – 53.

2. Vaschenko I.V. Psihologichni tehnologii profesijnogo samozberejennya osobistosti ta її sotsialnoi pidtrimki v epohu suspilnih transformatsiy / I.V. Vaschenko, N.Є. Zavatska // Rozvitok osobistosti v riznih umovah sotsializatsii : monografiya / za nauk. red. L.O. Kalmikovoï, G.O. Homich. – ТК. : Vidavnichiy Dim «Slovo», 2016. – S. 405 – 421.

3. Garkavets S.O. Problema sotsialnih konfliktiv, psihologichni naslidki ta shlyahi podolannya / S.O. Garkavets, K.O. Poluektova // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Shidnoukraïnskogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalya. – Severodonetsk : Vid-vo SNU im. V. Dalya, 2018. – № 3 (47). – Т.1. – С. 110 – 118.

4. Geyko Є.V. Psihologichni aspekti tsilisnosti u strukturі osobistosti / Є.V. Geyko // Naukoviy chasopis NPU imeni M. P. Dragomanova. – Seriya 12 : Psihologichni nauki. – 2014. – Vip. 45. – S. 199 – 206.

5. Zavatska N.Є. Psihologichna dopomoga molodi pri adaptatsiynih rozladah ta vidhilennyah u povedintsi / N.Є. Zavatska, I.V. Vaschenko, V.YU. Zavatskiy // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Shidnoukrajnskogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalya. – Severodonetsk : Vid-vo SNU im. V. Dalya, 2018. – № 3 (47). – T.1. – S. 160 – 170.

Piddubniak S.V.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL TECHNOLOGIES OF THE RELAXATION OF AUTOAGGRESSIVE BEHAVIOR OF YOUTH

The article outlines the peculiarities of personal differentiation and socio-psychological means of correction of the auto-aggressive behavior of youth. The comprehensive study was conducted and the structural and functional features and the leading determinants of young people auto-aggressive behavior in a modern society were systemised. The socio-psychological typology specificity of the auto-aggressive behavior manifestations of youth is determined according to the suicidal risk level (the highest, high, lower, low) and its indicators (emotional, cognitive, social). The criteria for assessing the socio-psychological peculiarities of personality differentiation and the configuration of the content characteristics of young people's auto-aggressive behavior taking into account the indicators of suicidal risk are singled out.

The effectiveness of a differentiated socio-psychological correction program for the auto-aggressive behavior of young people in a modern society is proposed and proved; the program is built on principles of equivalence, consistency, perspective, differentiated forecasting, dynamism and on the basis of existential-humanistic, personality-oriented, cognitive-behavioral, resource and reflexive approaches.

Key words: youth, auto-aggressive behavior, suicidal risk, personal differentiation of auto-aggressive behavior, psychological correction.

Піддубняк Сергій Васильович – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєверодонецьк.

УДК 316.64: 159.99

Склярук А. В.

ЗМІСТОВНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ У ПРОБЛЕМНИХ СІМ'ЯХ: АНАЛІЗ СІМЕЙНИХ СТАБІЛІЗАТОРІВ

У статті досліджуються змістовні аспекти соціалізації дитини в проблемній сім'ї, аналізуються стабілізатори проблемної сімейної системи: сімейні правила, міфи, історії, що задають характер стосунків між членами

родини. Доводиться, що уся сукупність цих чинників створює властиву для певного типу конфігурації сімейної взаємодії атмосферу соціалізації дитини, є тканиною соціалізації дитини в сім'ї. Зазначено, що саме ці змістовні аспекти призводять до тієї чи іншої інтерпретації досвіду, набутого дитиною у батьківській сім'ї, що в подальшому виражається в певному типі репродукції сімейного досвіду.

Ключові слова: *проблемна сім'я, соціалізація, соціалізація в проблемній сім'ї, соціалізувальний вплив сім'ї.*

Постановка проблеми. Сімейна взаємодія реалізується перш за все в певних типах взаємодії, що передбачають перевагу тих чи тих поведінкових патернів у поведінці членів сім'ї. Переважаюча конфігурація стосунків у сім'ї визначає організацію контактів між її членами, наявність чи відсутність коаліцій між ними, ступінь відкритості чи закритості сімейної системи. Її функціонування регулюється сімейними стабілізаторами (сімейними правилами, міфами, історіями), що задають характер стосунків членів родини. Уся сукупність цих чинників створює властиву для певного типу конфігурації сімейної взаємодії атмосферу соціалізації дитини, є тканиною соціалізації дитини в сім'ї. Стабілізатори внутрішньосімейних відносин (сімейні міфи, правила, історії) покликані покращити функціонування сімейної системи, зберегти гомеостаз у ній. Дані явища, з одного боку, пояснюють детермінацію порушеного функціонування сімейної системи, з іншого – дають більш чітке уявлення про ті змістовні аспекти сімейних стосунків, що призводять до викривлення функціонування подружжя та наявність специфічних утворень (конфігурацій, коаліцій, тощо) у подружній взаємодії. Адже, за кожною конфігурацією взаємодії як у проблемній сім'ї, так і в родині, яка нормально функціонує, стоїть низка міфів, правил, проблем, що організують їх функціонування, а також мають свій вплив на соціалізацію особистості в сім'ї.

Сімейна соціалізація є надзвичайно актуальним напрямом досліджень у сфері соціальної психології. Цей напрям, який виокремився і став предметом психологічних досліджень у багатьох країнах світу в 60 – 70-ті роки минулого століття, залишається надзвичайно актуальним і дискусійним донині, особливо в інформаційних та постінформаційних суспільствах, де панівними стають ідеологія та методологія постмодерну, за яких пріоритет надається не закономірностям, механізмам, алгоритмам, моделям, схемам і т.ін., а технологіям існування й функціонування в умовах хаосу, турбулентності і невизначеності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні часи деякі дослідники з різних країн світу, що є прибічниками найрізноманітніших психологічних напрямів і соціально-психологічних шкіл, пропонували свої підходи до аналізу численних проблем, пов'язаних із сімейною соціалізацією (І. С. Кон, Дж. Мід, М. Мід, В. В. Москаленко, О. В. Петрунько, Дж. Роттер, В. О. Татенко та ін.) [2; 3; 4; 5; 7]. Зокрема, значний внесок у розробку цього питання зробили

представники наукової школи біхевіоризму, які активно досліджували зв'язок соціального навчання дітей з їх когнітивним розвитком і поведінкою (А. Бандура, Л. Берковітц, Дж. Доллард, Б. Скіннер В. Уолтерс) [5; 7]. Чимало уваги було приділено й особливостям формування статевої ідентифікації дітей в родині (І.С.Кон, О.В. Петрунько) [2; 5], формуванню самооцінки дитини в сім'ї та іншим емпіричним показникам, за якими можна оцінити успішність соціального навчання дитини в традиції біхевіоризму.

Значним є внесок у розробку проблематики сімейної соціалізації і представників інших наукових напрямів, серед яких, зокрема, Н. Смельзер (аналізував становлення самооцінки дітей); С.М. Макхоул, К.М. Стокер (досліджували взаємини між дітьми в сім'ї); Б. Торн (гендерне виховання дітей); І. Фівац-Депьюрзіч (взаємодія «батьки – діти»); К. Бродерік (системні теорії сімейної соціалізації) та ін. Своєю чергою, представники символічного інтеракціонізму, серед яких і Дж. Мід з його концепцією ролівої соціалізації [3], аналізують процес здійснення батьками функцій контролю, підтримки, влади стосовно дітей (Л. Маккобі, Дж. Мартін, Дж. Роттер). Зокрема, в рамках цього напрямку досліджено вплив батьківської підтримки на розвиток соціальної компетентності дітей (Д. Баумрінд) [1; 7].

Процес інтеріоризації досвіду і його подальша репродукція у вигляді власних патернів поведінки є ключовим механізмом соціалізації дитини у проблемній сім'ї. З огляду на це вагомим завданням нашого дослідження було виокремлення та змістовий опис конструктів, використаних випробуваними представниками проблемних сімей для опису їх стосунків у проблемній сім'ї. Саме ці змістовні аспекти призводять до тієї чи іншої інтерпретації досвіду, набутого дитиною у батьківській сім'ї. Така інтеріоризація в подальшому виражається в певному типі репродукції сімейного досвіду особистістю [7]. Отже, **мета статті** полягає в аналізі змістовних аспектів соціалізації дитини в проблемній, а саме її стабілізаторів (сімейних правил, історій, міфів).

Виклад основного матеріалу. Для дослідження механізмів соціалізувальних впливів, які діють у проблемних сім'ях нами розроблено та реалізовано (протягом 2010-2013 рр..) програму дослідження, яка включала в себе два етапи:

1. Вивчення особливостей конфігурації сімейної системи проблемної сім'ї, що передбачало використання методики «Просторова соціограма сім'ї» (К. Герінг). Застосування цієї методики дало змогу виявити параметри сімейної системи проблемної сім'ї, що відображають порушення її функціонування і чинять вплив на соціалізацію дитини, формування способу репродукції її сімейного досвіду.

2. Вивчення змістових аспектів соціалізації дитини в проблемній сім'ї (сімейних правил, історій, міфів), що передбачало застосування напівструктурованого інтерв'ю з метою отримання сукупності емпіричних даних про всі категорії соціалізувальних впливів на дітей із проблемних сімей

для проведення подальшої їх кластеризації. Виокремленні кластери відображають змістові аспекти соціалізації дитини у проблемній сім'ї.

У дослідженні прийняли участь дві групи сімей: експериментальна та контрольна. Для чіткої диференціації сімей і можливості їх включення до експериментальної групи нами обрані ті сім'ї, що перебували на обліку у Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Запорізької області (далі по тексту – ЦСССДМ). Це і стало формальним критерієм відбору сімей до експериментальної групи. Змістовно проблемні сім'ї розглядалися як такі, що в першу чергу є дисфункціональними, тобто мають порушення функціонування сімейної системи. Така змістова інтерпретація специфіки проблемної сім'ї уможливила відбір методичних засобів для її вивчення. За цими критеріями експериментальну групу склали 275 сімей.

Для порівняння порушення функціонування сімейної взаємодії нами були включені показники дослідження представників контрольної групи, яку склали 250 сімейних пар, що визначені нами як нормально функціонуючі (ці сімейні пари не перебувають на обліку в ЦСССДМ і, судячи з первинної бесіди, не мають проблем функціонування).

Таблиця 1

Вираженість сімейних проблем у проблемних сім'ях та сім'ях, які нормально функціонують, %

Сімейна проблема	ЕГ	КГ	φ*
не вистачає грошей	42	35	1,65*
батько руйнує сім'ю	37	8	8,39**
мати руйнує сім'ю	5	0	5,16**
дитина руйнує сім'ю	9	0	6,96**
інші члени сім'ї дезорганізують життя	15	8	2,53**
батьки не приймають участь у житті сім'ї разом	9	0	9,96**
забагато обмежень для дитини	6	5	0,5
соціум винний в проблемах	29	8	7,46**
державна і суспільний устрій винні в проблемності	27	15	3,4**
складно вирішити побутові проблеми	22	23	0,27
постійні хвороби одного з сім'ї	19	15	1,22
діти змінилися – їх складно виховувати	3	18	6,04**
складно достатньо часу виділити на сім'ю через роботу	7	21	4,76**

Структура інтерв'ю передбачала ряд блоків, за підсумками яких отримано загальні емпіричні дані Отже, відповідно до визначених блоків інтерв'ю нами проаналізовані особливості функціонування проблемних сімей (сімейних проблем), параметрів сімейної системи і її стабілізаторів (сімейних правил, історії, міфів), специфіка механізмів соціалізації в проблемній сім'ї.

Тож, почнемо розгляд змістовних чинників функціонування сімейних систем із розгляду проблем, які відображають ускладнені аспекти життя сімей. Тож, показники вираженості сімейних проблем досліджуваних двох груп представлені у табл.1 (діагностично вагомо, що особливо в групі проблемних сімей має місце поєднання декількох проблем у функціонуванні сімейної системи – відповідно, відсоткові значення, представлені в таблиці, феноменологічні відносно кожної окремої проблеми і в сумі перебільшують 100%).

Як свідчать дані табл.1, зафіксовані суттєві відмінності у вираженості сімейних проблем представників групи проблемних сімей та сімей, що нормально функціонують. Зокрема, для проблемних сімей значно більшою мірою властиві проблеми: нестачі грошей ($\varphi^*=1,65$, $p\leq 0,05$), руйнування стосунків у родині через поведінку батька ($\varphi^*=8,39$, $p\leq 0,01$), руйнування сімейного життя через поведінку матері ($\varphi^*=5,16$, $p\leq 0,01$), порушення функціонування родини через поведінку дитини ($\varphi^*=6,96$, $p\leq 0,01$), порушення сімейного життя через те, що інші члени родини намагаються внести в нього свої корективи ($\varphi^*=2,53$, $p\leq 0,01$), звинувачення соціуму у проблемах в такій категорії сімей ($\varphi^*=7,46$, $p\leq 0,01$), звинувачення держави у проблемах сімейного життя ($\varphi^*=3,4$, $p\leq 0,01$). Ці проблеми за своїм змістовним наповненням не однорідні. Зокрема, можемо визначити дві групи проблем, що руйнують функціонування у проблемних сім'ях. Першу групу складають дійсні проблеми функціонування проблемної сім'ї, коли такі порушення стосунків і виконання функцій поєднуються у свідомості досліджуваних з поведінкою певних членів сім'ї – батька, матері, дитини, інших членів сім'ї. Другу групу проблем складають проблеми, що у свідомості досліджуваних пов'язані з кризовими явищами суспільства і відображають роль метачинників функціонування сім'ї – нестача, фінансів, негативний вплив суспільних явищ, тощо.

Діагностична значима є перевага проблеми, коли батько руйнує функціонування сім'ї, що відображає негативну роль батьківської фігури в проблемній сім'ї (ї пов'язано з визначеними коаліціями дитини та матері проти батька). У цьому випадку саме поведінка батька задає характер дисфункціональності сімейної системи – він вживає наркотики, пиячить, проявляє фізичну агресію до членів сім'ї, «ізолюється від сімейного життя», тощо. Проблеми у функціонуванні сімей експериментальної групи значно меншою мірою обумовлені поведінкою матері, що відображає її переважальну роль у збереженні функціонування сімейної системи та забезпеченні емоційних контактів у стосунках.

Специфічним видом сімейної проблеми є порушення функціонування внаслідок поведінки дитини, що узагальнено у проблемі «дитина руйнує сім'ю». У такому випадку мова йде про порушення поведінки дитини – прогули школи, вживання психоактивних речовин дитиною, постійні конфлікти дитини з батьками та небажання взаємодіяти з ними, тощо. Ці порушення поведінки, на думку батьків, як відмічено в їх протоколах, не дають їм можливості нормально

організувати сімейне життя і виконати свої функції. Хоча, реально, дана проблема таких сімей найбільшою мірою відображає сутність сімейних проблем, – вони, переважно, існують у свідомості членів сімей, ускладнюючи функціонування сімейної системи. Меншою мірою сімейні проблеми існують в реальному, об'єктивному плані. Істотно, що проблемна поведінка дитини ускладнює виконання батьківських функцій, проте виділення такої поведінки у якості сімейної проблеми свідчить більше про неспроможність і небажання батьків вирішувати такі проблеми. Окрім того, поява такої поведінки у дитини є наслідком порушення виховних і соціалізувальних впливів у проблемній сім'ї в минулому. Тому, таку проблему інтерпретуємо наступним чином: батьки самі спонукали нестачу виховних впливів на дитину, дитина проявила негативні поведінкові явища, а батьки повторно проявили неспроможність виконати свої функції, проте звинувачують у цьому дитину.

Сімейна проблема у вигляді негативного впливу інших членів сім'ї на її функціонування також можемо інтерпретувати не як типову проблему сімей. Мова, скоріше, йде про те, що порушення виконання виховних та організаційних функцій батьків викликає негативну реакцію у бабусь і дідусів, які намагаються покращити сімейну атмосферу. Натомість, такі намагання родичів батьківська діада проблемної сім'ї сприймає як «надмірне втручання» і ідентифікує як сімейну проблему.

Стосовно другої групи сімейних проблем, що відображають метачинники функціонування сімей, то в даному випадку, мова також йде про викривлене сприймання соціальної дійсності батьківською діадою проблемної сім'ї та їх орієнтацією на зовнішній локус контролю, коли джерела проблем віднаходяться в соціальних інститутах, державному устрої, а не у власній недбалості, небажанні докладати зусилля для реалізації батьківських функцій. До речі, в подальшому аналізі такі проблеми узагальнені в єдиний смисловий конструкт для кластеризації з огляду на їх семантичну близькість.

У групі сімей, що нормально функціонують, зафіксована перевага інших сімейних проблем – «діти змінилися – їх складно виховувати» ($\varphi^*=6,04$, $p\leq 0,01$) та «складно достатньо часу виділити на сім'ю через роботу» ($\varphi^*=4,76$, $p\leq 0,01$). Семантика таких проблем серед представників сімей, що нормально функціонують, відображається від групи проблемних родинних союзів. Зокрема, акцент у осмисленні проблем сімей зміщується на намагання батьків віднайти спільну мову з дитиною, організувати свій час для максимально ефективного виконання батьківських функцій. Хоча, тенденція зовнішнього детермінування проблем у сім'ї зберігається значною мірою і в сім'ях, що нормально функціонують.

Вагомим компонентом, що організує діяльність сімейної системи є сімейні історії, що відображають характер розгортання стосунків у подружній парі, є специфічною проблемою, що несе емоційне навантаження, навколо якої формується конфлікт у родині, який періодично повторюється. Тож, у табл. 2 представлено порівняння вираженості сімейних історій представників двох

досліджуваних груп. Сімейні історії виражені, як і проблеми, феноменологічно, тому їх загальна відсоткова частка перевищує 100%

Таблиця 2

Вираженість сімейних історій у проблемних сім'ях та сім'ях, які нормально функціонують, %

Сімейна історія	ЕГ	КГ	ϕ^*
батьки так робили, ми так робимо	38	25	3,21**
батьки так робили, не хочу так робити	35	12	6,39**
батьки так робили, і я так робитиму	15	22	2,07*
батьки так робили, я не знаю чи робитиму так	12	9	1,12
батьки не звертають увагу на дитину і вона вирішує все сама, стає самостійною	55	5	13,95**
через відсутність нормального виховання дитина стала більш адаптивною	58	2	16,55**
ми єдина родина і можемо здолати всі перешкоди	0	32	13,76**
наша сім'я продовжує давні традиції і тому успішна	3	15	4,48**
приклад батьків є основою для поведінки дитини	6	35	8,82**
наша сім'я з самого початку заснування характеризується єдністю	0	18	10,02**

Як бачимо з таблиці 2, представники проблемних сімей та родинних союзів, які нормально функціонують, відрізняються за властивими їм сімейними історіями, що задають змістовні параметри побудови їх сімейної взаємодії. Зокрема, представникам проблемних сімей більше властиві такі сімені історії: «батьки так робили, ми так робимо» ($\phi^*=3,21$, $p \leq 0,01$), «батьки так робили, не хочу так робити» ($\phi^*=6,39$, $p \leq 0,01$), «батьки не звертають увагу на дитину і вона вирішує все сама, стає самостійною» ($\phi^*=13,95$, $p \leq 0,01$), «через відсутність нормального виховання дитина стала більш адаптивною» ($\phi^*=16,55$, $p \leq 0,01$). Тобто, у аналізі сімейних історій представників проблемних сімей можемо визначити дві групи конструктів. Першу групу складають конструкти, які відображають схильність чи не схильність представників сім'ї відтворювати значимий для них досвід взаємодії, засвоєний у батьківських сім'ях. При цьому, більшість представників батьківських діад схильні відтворювати досвід поведінки своїх батьків у сім'ях, що свідчить про їх походження із дисфункціональних сімей. Натомість, значна частина дітей із проблемних сімей не бажать відтворювати досвід, який вони спостерігають у стосунках в батьківській сім'ї. Вагома роль таких сімейних історій свідчить на користь переважаючої ролі власного досвіду особистості, набутого у процесі сімейної соціалізації, в побудові власної моделі сімейних стосунків, що транслюється у свідомості у вигляді відповідних сімейних історій, конфігурацій стосунків, правил, патернів поведінки, тощо. Це порушує питання про сутність механізмів

соціалізації у проблемній сім'ї, де сімейні історії, поряд із патернами взаємодії та конфігураціями, є чинником трансляції такого досвіду.

Другу групу сімейних історій проблемних родин можемо визначити як специфічні наслідки переінтерпретації власної негативної ролі у вихованні дитини. Мова йде у даному випадку про сімейні історії «батьки не звертають увагу на дитину і вона вирішує все сама, стає самостійною» та «через відсутність нормального виховання дитина стала більш адаптивною». Ці історії відображають прагнення батьків із проблемних сімей висунути штучні причини невиконання ними своїх батьківських обов'язків. Адже вони не докладають зусиль для виховання дитини і сконструювали історію про те, що їх бездіяльність провокує розвиток самостійності та адаптивності у дитини. Реально, можемо спостерігати дійсні підвищення більш психологічно зрілих позицій у проблемних сім'ях, не зважаючи на порушення емоційних зв'язків із батьками та не виконання останніми своїх виховних функцій. Тобто, такі історії покликані обґрунтувати батькам їх бездіяльність і відображають визначені нами раніше тенденції до більшої самостійності і адаптивності дитини в проблемних сім'ях.

Натомість, представникам сімей, що нормально функціонують, властиве переважання таких сімейних історій: «батьки так робили, і я так робитиму» ($\varphi^*=2,07$, $p \leq 0,01$), «ми єдина родина і можемо здолати всі перешкоди» ($\varphi^*=13,76$, $p \leq 0,01$), «наша сім'я продовжує давні традиції і тому успішна» ($\varphi^*=4,48$, $p \leq 0,01$), «приклад батьків є основою для поведінки дитини» ($\varphi^*=8,82$, $p \leq 0,01$) та «наша сім'я з самого початку заснування характеризується єдністю» ($\varphi^*=10,02$, $p \leq 0,01$). Загалом, семантика сімейних історій представників контрольної групи більше наповнена конструктами єдності, продовження традицій, успішності. Це відображає більш сприятливу психологічну атмосферу у таких сім'ях, що виражається у їх прагненнях реалізувати засвоєну програму стосунків у сім'ї з метою покращення життя усіх членів родини з орієнтацією на єдність та взаємну підтримку. Такі історії, визначені батьками, знаходять і своє вираження у прагненні дітей реалізувати відповідні моделі поведінки у власному сімейному житті.

Нами також виявлена сімейна історія «батьки так робили, я не знаю чи робитиму так», що властива рівною мірою представникам двох досліджуваних груп. Дана історія відображає невизначену позицію дитини у власній налаштованості реалізувати засвоєні в батьківських сім'ях моделі поведінки і сімейної взаємодії. Дана історія дещо більше властива дітям із проблемних сімей (на 3%) і пояснюється емоційно негативним ставленням дитини до стосунків у сім'ї, що поєднується із відсутністю психологічних ресурсів у дитини для реалізації іншого патерну поведінки.

Тобто, узагальнивши, можемо визначити, що сімейна історія відіграє важливу роль в організації сімейного життя, оскільки задає вектори осмислення минулого досвіду та його вплив на актуальну систему сімейних стосунків.

Сімейні проблеми та історії організують сімейне життя через сімейні правила, що досліджені нами в рамках інтерв'ю і подані у таблиці 3.

Таблиця 3

Вираженість сімейних правил у проблемних сім'ях та сім'ях, які нормально функціонують, %

Сімейні правила	ЕГ	КГ	ϕ^*
слово батьків недоторканне	36	22	3,56**
кожен окремо	39	4	10,82**
коли вигідно – виховую	28	3	8,77**
діти і батьки проводять час разом	3	24	7,73**
діти повинні проводити мало часу з друзями	2	11	4,48**
діти не повинні проводити багато часу в інтернеті	3	35	10,5**
діти повинні займатися саморозвитком	10	25	4,61**
діти і батьки проводять відпочивають разом	7	32	7,63**
діти і батьки відвідують спільні свята	2	28	9,5**
діти і батьки виконують разом домашні справи	3	38	11,21**
батьки поважають думку дітей	1	5	2,87**
діти поважають слово батьків	1	42	13,84**
у кожного є свої межі, які не порушуються	0	12	8,08**
діти завжди виконують доручення батьків	0	35	14,48**
є спільні сімейні традиції, яких треба дотримуватися	0	21	10,89**

Як свідчать дані табл. 3, представники двох досліджуваних груп суттєво відрізняються за властивими їм правилами сімейного життя. Зокрема, досліджувані із проблемних сімей відзначили такі правила: «слово батьків недоторканне» ($\phi^*=3,56$, $p \leq 0,01$), «кожен окремо» ($\phi^*=10,82$, $p \leq 0,01$), «коли вигідно – виховую» ($\phi^*=8,77$, $p \leq 0,01$), що відображають поєднання суперечливих тенденцій у виховних впливах в проблемній сім'ї. З одного боку, батьки прагнуть чіткого і повного виконання своїх наказів, бажаної лінії поведінки. З іншого боку – їх виховні впливи не постійні, залежать від настрою, бажання чи інших факторів. Це призводить до дезорієнтації дитини в системі виховних впливів, адже в одних ситуаціях батьки нічого від неї не вимагають, бо зайняті своїми справами, а потім, в інших ситуаціях, висуюють до неї підвищені вимоги.

Натомість, представники сімей, що нормально функціонують, мають більш розширену систему правил, що регулюють життєдіяльність сімейної системи. Зокрема, вони визначили такі правила: «діти і батьки проводять час разом» ($\phi^*=7,73$, $p \leq 0,01$), «діти повинні проводити мало часу з друзями» ($\phi^*=4,48$, $p \leq 0,01$), «діти не повинні проводити багато часу в інтернеті» ($\phi^*=10,5$, $p \leq 0,01$), «діти повинні займатися саморозвитком» ($\phi^*=4,61$, $p \leq 0,01$),

«діти і батьки проводять відпочивають разом» ($\varphi^*=7,63$, $p\leq 0,01$), «діти і батьки відвідують спільні свята ($\varphi^*=9,5$, $p\leq 0,01$)», «діти і батьки виконують разом домашні справи» ($\varphi^*=11,21$, $p\leq 0,01$), «батьки поважають думку дітей» ($\varphi^*=2,87$, $p\leq 0,01$), «діти поважать слово батьків» ($\varphi^*=13,84$, $p\leq 0,01$), «у кожного є свої межі, які не порушуються» ($\varphi^*=8,08$, $p\leq 0,01$), «діти завжди виконують доручення батьків» ($\varphi^*=14,48$, $p\leq 0,01$) та «є спільні сімейні традиції, яких треба дотримуватися» ($\varphi^*=10,89$, $p\leq 0,01$).

Діагностично значимою є відсутність правил в групі проблемних сімей (наприклад: «у кожного є свої межі, які не порушуються», «діти завжди виконують доручення батьків», «батьки поважають думку дітей», «є спільні сімейні традиції, яких треба дотримуватися» тощо), що свідчить про незацікавленість батьків побудовою гармонійних стосунків у родині, привертання уваги до цінності особистості дитини.

Система сімейних історій, правил та проблем породжує ряд сімейних міфів, що визначаються як певні захисні механізми для підтримки єдності у дисфункціональних сім'ях; певна форма об'єднання всіх членів сім'ї, ідея чи образ, це знання, яке розділяється всіма членами сімейної системи. Нами проаналізовані переважаючі сімейні міфи, що сконструйовані досліджуваними двох груп. Ці дані подано в табл.4.

Таблиця 4

Вираженість сімейних міфів у проблемних сім'ях та сім'ях, які нормально функціонують, %

Сімейні міфи	ЕГ	КГ	φ^*
виживаємо як можемо	52	32	4,67**
проблеми нас об'єднують	32	28	1,01
діти отримують школу життя	32	8	7,19**
заручники обставин	30	6	7,59**
все буде добре	62	44	4,14**
нам допоможуть	28	8	6,19**
ми все зможемо здолати	0	25	11,97**
коли покращиться становище, заживемо краще	10	41	8,17**
якщо кожен робитиме те, що повинен – життя сім'ї покращиться	0	26	12,24**

Як видно з табл. 4, представники двох груп відрізняються за властивими їм міфами, що дозволяють їм організувати сімейне життя. Зокрема, представники проблемних сімей більше схильні до використання міфів «виживаємо як можемо» ($\varphi^*=4,67$, $p\leq 0,01$), «діти отримують школу життя» ($\varphi^*=7,19$, $p\leq 0,01$), «заручники обставин» ($\varphi^*=7,59$, $p\leq 0,01$), «все буде добре» ($\varphi^*=4,14$, $p\leq 0,01$) та «нам допоможуть» ($\varphi^*=6,19$, $p\leq 0,01$). Такі міфи відображають типову позицію представників проблемних сімей. Вони одночасно і акцентують увагу на своєму скрутному становищі, що детерміноване зовнішніми обставинами, і чекають допомоги ззовні, не

проявляючи власної направленості щось змінювати у власному житті. Специфічним міфом є впевненість у тому, що діти в умовах виховання в проблемній сім'ї покращують певні особистісні характеристики, що відображає своєрідне перекручування інтерпретаційної схеми «виховний вплив та його наслідок для дитини». У цьому випадку їх усунення від виховання дітей інтерпретується як сильна сторона сімейного життя.

Натомість представники сімей, що нормально функціонують, більше використовують міфи «ми все зможемо здолати» ($\varphi^*=11,97$, $p\leq 0,01$), «коли покращиться становище, заживемо краще» ($\varphi^*=8,17$, $p\leq 0,01$) та «якщо кожен робитиме те, що повинен – життя сім'ї покращиться» ($\varphi^*=12,24$, $p\leq 0,01$). Діагностично вагомо, що такі міфи майже не представлені в групі проблемних сімей. Семантика таких міфів відображає більш чітку орієнтацію представників сімей, що нормально функціонують, на психологічне єднання, чіткий розподіл сімейних функцій як засіб покращення життя, хоча наявна і тенденція до зовнішнього локусу контролю в поясненні детермінації сімейних проблем. Це, також, доводиться достатньо вираженим міфом «проблеми нас об'єднують» у двох групах досліджуваних.

Висновки. Аналіз змістовних чинників соціалізації дитини в проблемній сім'ї дав змогу виявити специфічні сімейні проблеми, історії, міфи і правила, що закладають основи реалізації соціалізувальних впливів у таких сім'ях. Визначено, що сімейні проблеми в експериментальній групі детермінуються або ж порушенням функціонування певного члена сім'ї (переважно, батька), або ж впливом суспільних чинників, що ускладнюють життя сімей. Сімейні проблеми в родинах, що нормально функціонують, відображають намагання батьків віднайти спільну мову з дитиною, організувати свій час для максимально ефективного виконання батьківських функцій.

Сімейні історії проблемних родин відображають орієнтацію батьківської діади на репродукцію набутого в своїх нуклеарних сім'ях досвіду взаємодії (що також був проблемним) та переінтерпретацію власної негативної ролі у вихованні дитини зі зміщенням акценту на стимулюванні самостійності та адаптивності дитини внаслідок нівелювання виховних впливів. Натомість, семантика сімейних історій представників контрольної групи більше наповнена конструктами єдності, продовження традицій, успішності.

Сімейні правила проблемних родин суперечливі – поєднують тенденцію до чіткого виконання слів батьків дітьми при непостійних виховних впливах та усуненні батьків від процесу соціалізації. Натомість, правила сімей, що нормально функціонують, характеризуються підвищеними вимогами до поведінки дітей, наданням ваги розвитку дитини та слідуванням традицій сім'ї, спільному проведенню часу батьків і дітей.

Міфи проблемних сімей відображають їх орієнтації на акцентуванні уваги на своєму скрутному становищі, що детерміноване зовнішніми обставинами, і очікування допомоги ззовні, не проявляючи власної направленості щось змінювати у власному житті. При цьому, семантика міфів сімей, що нормально

функціонують, містить виражені орієнтації на психологічне єднання, чіткий розподіл сімейних функцій як засіб покращення життя, хоча наявна і тенденція до зовнішнього локусу контролю в поясненні детермінації сімейних проблем.

CONTENT ASPECTS OF SOCIALIZATION OF CHILDREN IN PROBLEMS FAMILIES: ANALYSIS OF FAMILY STABILIZERS

The article deals with the substantive aspects of the socialization of the child in a problem family, analyzes the stabilizers of the problem family system: family rules, myths, history, defining the character of relations between family members. It is proved that the whole set of these factors creates the atmosphere of socialization inherent in a certain type of family-friendly interaction, which is the fabric of socialization of the child in the family. It is noted that these substantive aspects lead to one or another interpretation of the experience acquired by the child in the parent's family, which in the future is expressed in a certain type of reproduction of family experience.

Key words: *problem family, socialization, socialization in a problem family, socializing the influence of the family.*

Література

1. Бандура А. Теория социального научения: пер. с англ. СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
2. Кон И.С. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. М.: Наука, 1988. – 270 с.
3. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Дж. Г. Мід - Київ: Укр. центр духовної. культури, 2000. – 416 с.
4. Москаленко В.В. Соціальна психологія. / В.В. Москаленко - Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
5. Петрунько О.В. Особливості соціалізації у нестабільних суспільствах // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – 2008. Т. 15. Ч. 2. – С. 117-124.
6. Сєдих К.В. Психологія сім'ї / К.В. Сєдих. - Київ: Академія, 2017. – 192 с.
7. Склярчук А.В. Соціалізувальні можливості сім'ї // Проблемы современного педагогического образования. Сер.: Педагогика и психология. – 2015. Вып. 48. Ч. 3. – С. 285-293.

Транслітерація

1. Bandura A. Teoriya sotsialnogo naucheniya: per. s angl. SP. : Evraziya, 2000. – 320 s.
2. Kon I.S. Rebenok i obschestvo: Istoriko-etnograficheskaya perspectiva. M. : Nauka, 1988. – 270 s.
3. Mid Dj. G. Duh, samist i suspilstvo. Z tochki zoru sotsialnogo bihaviorista / Dj. G. Mid - Kiiv: Ukr. tsentr duhovnoï. kulturi, 2000. – 416 s.

4. Moskalenko V.V. Sotsialna psihologiya. / V.V. Moskalenko - Kiïv: TSentr navchalnoi literaturi, 2005. – 624 s.

5. Petrunko O.V. Osoblivosti sotsializatsii u nestabilnih suspilstvah // Aktualni problemi psihologii. Zbirnik naukovih prats Institutu psihologii im. G.S.Kostyuka APN Ukraïni. – 2008. T. 15. CH. 2. – S. 117-124.

6. Sedih K.V. Psihologiya sim'i / K.V. Sedih. - Kiïv: Akademiya, 2017. – 192 s.

7. Sklyaruk A.V. Sotsializovalni mojlivosti sim'i // Problemyi sovremennoho pedagogicheskogo obrazovaniya. Ser.: Pedagogika i psihologiya. – 2015. Vip. 48. CH. 3. – S. 285-293.

Склярук Анастасія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Класичного приватного університету, м. Запоріжжя.

УДК 159:364.2:[923.3]

Спицька Л.В.

СИСТЕМНО-СИНЕРГЕТИЧНА МЕТОДОЛОГІЯ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСІБ ЗРІЛОГО ВІКУ

В статті розкрито соціально-психологічні основи корекції афективних розладів в кризові періоди життя особистості зрілого віку. Визначено концептуальні основи розвитку та подолання афективних розладів в кризові періоди життя особистості зрілого віку на засадах системно-синергетичної методології, згідно з якою розвиток афективних розладів має нелінійну динаміку, траєкторія якої включає фрактали передиспозиції (сімейний дезонтогенез) та результату, а також латентний та ініціальний фрактали, як інтервали розвитку дисипативної системи з внутрішніми механізмами самоорганізації і саморозвитку й різноманітними траєкторіями руху у багатовимірному просторі життєвого шляху особистості зрілого віку, зокрема в його кризові періоди. Розкрито соціально-психологічні особливості тривожних та депресивних кластерів афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя, як найбільш поширених та суїцидонебезпечних. Проведено структурно-рівневий аналіз соціально-психологічних чинників афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя та здійснено їх диференціацію на макро-, мезо- та мікрорівнях. Розроблено та впроваджено соціально-психологічну систему корекції афективних розладів в кризові періоди життя особистості зрілого віку на первинному, базовому, корекційному і аналітичному рівнях (у фракталах передиспозиції, у латентному, ініціальному та результативному фракталах відповідно) з визначенням методологічних і змістово-процесуальних засад та основних складових її ефективної реалізації в напрямку адаптивного інжинірингу та моніторингу психічного здоров'я.

Ключові слова: особистість зрілого віку, кризові періоди життя, афективні розлади, соціально-психологічні засоби корекції.

Постановка проблеми. Зміни у соціокультурній, економічній, політичній ситуації, що відбуваються в країні за останнє десятиліття, породжують нові реалії, які потребують наукового осмислення і якісно нових підходів до їх вивчення та практичного врахування. На сучасному етапі розвитку країни виняткового значення набуває наукове дослідження та вирішення соціально-психологічних аспектів проблеми відновлення психічного здоров'я особистості, пов'язаної зі значним зростанням розладів афективного спектру, які вкрай негативно впливають на якість життя, соціальну адаптацію людини та підвищують суїцидальний ризик, особливо в кризові періоди життя, зокрема у осіб зрілого віку. Тому проблема визначення детермінант та чинників, що впливають на виникнення та перебіг цих розладів під час вікових криз зрілості є особливо актуальною та затребуваною у часі. При цьому цілісний та системний погляд на означену проблему залишається поза увагою дослідників.

Актуальність тематики дослідження зумовлена й неоднозначністю в поняттєво-термінологічному тлумаченні категорій психічного здоров'я та психічних розладів. Крім того, відсутність загальних науково обґрунтованих підходів до вивчення проблеми афективних розладів у осіб зрілого віку ускладнює науковий пошук і, особливо, практичне забезпечення ефективної психокорекційної та психопрофілактичної роботи в цьому напрямку. Проте, афективні розлади є важливими факторами ризику виникнення різних форм залежної поведінки (Ю. Васюк, А. Гофман, Т. Довженко, Н. Завацька, Н. Максимова, К. Мілютіна та ін.), а депресивні і тривожні їх кластери виступають основними факторами ризику суїцидів (В. Войцех, Я. Гошовський, О. Лосієвська, С. Піддубняк, Ю. Поліщук, О. Сідоров, Г. Старшенбаум та ін.).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Показано, що в основу аналізу проблеми психічного здоров'я особистості покладено біопсихосоціальний підхід, заснований на гуманістичній парадигмі, який відводить центральне місце особистості, якості її життя у соціумі, є підґрунтям практики сучасної психосоціальної роботи «людина-в-оточенні» (Г. Бевз, О. Блинова, Н. Бондаренко, І. Ващенко, Н. Завацька, А. Коваленко, Т. Комар, Ю. Швалб та ін.).

Визначено, що психічне здоров'я описується як стан благополуччя, в якому людина може реалізувати свої здібності, опановувати життєві стреси, продуктивно й плідно працювати тощо. Показано, що головними критеріями здорового психічного функціонування виступають усвідомлення неперервності, постійності та ідентичності власного фізичного і психічного «Я»; критичність до себе, власної психічної продукції (діяльності) та її результатів; відповідність (адекватність) психічних реакцій силі і частоті впливів середовища, соціальним обставинам та ситуаціям; спроможність управління поведінкою відповідно до

соціальних норм, правил, законів; можливість планувати власну життєдіяльність і реалізовувати плани; змінювати стиль поведінки залежно від зміни життєвих ситуацій та обставин. Наголошується, що психічне здоров'я включає суб'єктивне благополуччя, сприйняття самоефективності, автономію, компетентність, самореалізацію інтелектуального та емоційного потенціалу тощо (М. Андрос, А. Ребер та ін.) [1-6].

Мета статті – розкрити особливості системно-синергетичної методології як концептуальної основи психічного здоров'я осіб зрілого віку.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Встановлено, що у сучасній психології найпродуктивнішими науковими розробками в напрямі психічного здоров'я є такі методологічні платформи: *нормоцентричний* підхід (здоров'я вивчається як оптимальний рівень функціонування організму і психіки); *феноменологічний* підхід (проблеми здоров'я трактуються як варіації індивідуального способу буття в контексті суб'єктивної картини світу); *холістичний* підхід (забезпечується цілісне бачення проблеми як синтез фундаментальних суперечностей чи інтрапсихічних полярностей); *крос-культурний* підхід (здоров'я представлено як соціокультурна змінна); *дискурсивний* підхід (уявлення про здоров'я як продукт певного дискурсу); *аксіологічний* підхід (здоров'я як одна з основних ціннісних орієнтацій, універсальна людська цінність); *інтегративний* підхід (спроба інтегрувати в єдину концептуальну основу вивчення здоров'я на різних рівнях людського буття) тощо. Проведений аналіз досліджень показав доцільність методології системно-синергетичного підходу з урахуванням міждисциплінарних теоретичних та емпіричних моделей психічного здоров'я та розладів особистості, зокрема афективного спектру.

Дослідники в сфері психічного здоров'я (Л. Боргквіст, Т. Дерек, Дж. Кетті, Г. Маклеод, Р. Сандс, Д. Фергюссон, Л. Хансон та ін.) наголошують на тому, що відновлення психологічного та соціального функціонування особистості має відбуватися з опорою на збережену її частину засобами активізації її ресурсів на індивідуальному, сімейно-груповому та суспільному рівнях соціальної підтримки.

Констатовано, що наразі підтверджується складна багатофакторна природа афективних розладів і більшість провідних фахівців дотримуються системних біопсихосоціальних моделей, згідно з якими поряд із генетичними та іншими біологічними факторами важливу роль відіграють психологічні та соціальні чинники (А. Борисюк, І. Бурлакова, Л. Бурлачук, О. Кочарян, С. Максименко, В. Шебанова та ін.).

Теоретико-методологічною основою синтезу наукових знань в сучасній психології та психотерапії афективних розладів особистості є комплексний підхід, який передбачає інтеграцію знань в опорі на практичні завдання надання психологічної допомоги. Ефективними засобами синтезу знань про психологічні фактори розладів афективного спектру виступає багатофакторна модель розладів афективного спектру, що включає культуральний, сімейний,

особистісний та інтерперсональний рівні, а також модель сімейної системи, яка включає структуру, мікродинаміку, макродинаміку та ідеологію сім'ї (С. Волікова, Н. Гаранян, Т. Довженко, Н. Завацька, Г. Петрова, А. Холмогорова, Т. Юдєєва та ін.). Передбачається, що ряд цінностей сучасної культури – культ успіху і благополуччя, культ раціо- і стриманості є одними з психологічних факторів емоційного неблагополуччя. Зокрема, трансляція цих соціо-культуральних установок в сімейне середовище породжує особливий стиль сімейної взаємодії. На рівні індивідуальної свідомості культуральні стереотипи і сімейна ідеологія трансформуються в такі особистісні риси як перфекціонізм і ворожість, високий рівень заборони на відкрите вираження почуттів. Ці особистісні установки, в свою чергу, призводять до зниження рівня соціальної підтримки, самотності (Н. Кривоконь, О. Корнієнко, Б. Михайлов, С. Мінухін, Ч. Фішман, А. Холмогорова та ін.). Соціальні стреси також розглядаються як важливий фактор ризику розладів афективного спектру. Наголошується, що соціально-економічні потрясіння прямо позначаються як на життєдіяльності окремої особистості, так і на функціонуванні сімей, знижуючи можливості адаптації, приводячи до різних стресогенних подій у вигляді позбавлень, втрат, труднощів виживання (Г. Бєвз, П. Волошин, Н. Гаранян, Є. Гейко, Д. Гошовська, Ю. Гуревич, І. Козицька, Н. Кривоконь, О. Литвиненко, О. Максименко, І. Попович та ін.).

Встановлено, що існуючі підходи до психокорекції і психотерапії афективних розладів особистості переважно акцентували свою увагу на різних блоках факторів: культуральних (соціальний психоаналіз); сімейних (психодинамічна традиція і підходи, сфокусовані на інтерперсональних відносинах): особистісних (теорія об'єктних відносин, когнітивна психотерапія, клієнт-центрована психотерапія); інтерперсональних (підходи, сфокусовані на інтерперсональних відносинах). З'ясовано, що реальний потенціал сучасних методів психокорекції і психотерапії афективних розладів особистості – у спільному підході до психологічної допомоги (О. Бондаренко, А. Борисюк, Є. Гейко, З. Ковальчук, К. Максименко, Н. Максимова, В. Підлубний, Л. Пілецька, О. Шевяков та ін.). Незважаючи на спектр емоційних й особистісних змін ситуативного характеру, які мають місце при впровадженні психокорекційних і психотерапевтичних програм, на підставі когнітивно-поведінкового, екзистенціально-феноменологічного, арт-терапевтичного підходів, а також на підставі культуро-відповідних методів консультативної роботи, зокрема, індивідуально-психологічного консультування, необхідними вбачаються поєднані методи психологічної допомоги. Така інтеграція методів підпорядкована практичним завданням і побудована на теоретично і емпірично обґрунтованих напрямках психологічної допомоги, є науково виправданою відповідно до сучасного розумінням психокорекції (О. Блинова, І. Бурлакова, В. Бочелюк, С. Васьківська, В. Заїка, В. Зарецький, Е. Юдін та ін.). Зокрема, конструктивною для психокорекції афективних розладів є інтеграція когнітивного і динамічного підходів з розробками про роль рефлексії у розвитку

емоційної саморегуляції (О. Богучарова, О. Бондарчук, М. Варій, І. Галецька, Я. Гошовський, О. Савченко, А. Холмогорова, О. Штепа та ін.).

Проте, показано, що численні визнання багатофакторності і полімодальності афективних розладів особистості поки не дозволили побудувати прийнятної концептуальної моделі їх розвитку та подолання, виокремити механізми патопластичності, інструментарій оцінки і прогнозу відповідних станів. Констатовано також, що у сучасній психологічній науці немає єдиної думки щодо визначення основних критеріїв психічного здоров'я особистості та її розладів, а найменш дослідженими є можливості психологічного супроводу та корекції афективних розладів у різні вікові та кризові періоди життя, зокрема у осіб зрілого віку. Саме тому провідним завданням запропонованого дослідження виступає концептуально-методологічне обґрунтування розвитку та подолання афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя, визначення дизайну соціально-психологічних корекційних програм.

Встановлено найбільш усереднені хронологічні межі зрілості – від 36 до 55 років, а також фази зрілості, які також розглядаються як критичні або кризові періоди зрілості.

Показано, що наразі зростає інтерес до психології особистості в цей віковий період. Проблемам розвитку особистості у зрілому віці, побудові її життєвого шляху присвячено низку психологічних досліджень (Н. Завацька, О. Кронік, Н. Логінова та ін.); розкрито стратегії та стилі життя особистості зрілого віку (К. Абульханова-Славська, Л. Сохань, В. Тихонович та ін.), питання особистісної й професійної самореалізації та пошуку сенсу життя (В. Чудновський та ін.), побудови життєвого світу (Ф. Василюк, Т. Титаренко та ін.), концепції життя, ментальної моделі, життєвого наративу (О. Сапогова, М. Смільсон, Н. Чепелева та ін.), її аксіогенезу (З. Карпенко та ін.), розвитку творчої активності (Н. Добровольська, В. Моляко, В. Ямницький та ін.).

Встановлено, що у сучасній психології реалізуються нові гуманістичні технології розвитку особистості зрілого віку, яка спрямована на самоздійснення (С. Максименко, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.), саморозвиток (Г. Балл, М. Боришевський, Л. Засєкіна, С. Кузікова, В. Моляко, В. Клименко, В. Олефір, М. Орап, О. Саннікова та ін.), на формування ефективних стратегій взаємодії та засобів самовизначення у соціальних відносинах (В. Васютинський, І. Ващенко, М. Гінзбург, Л. Заграй, Г. Ложкін, К. Мілютіна, І. Семенов та ін.), політичній сфері (С. Гарькавець, Т. Траверсе, Н. Хазратова та ін.), професійній діяльності (І. Бурлакова, Ж. Вірна, Т. Комар, А. Кононенко, В. Осьодло, Л. Пілецька, Л. Щербина та ін.). За сприятливих умов саме в цей віковий період особистість досягає такого рівня, коли стає спроможною конструктивно та ефективно керувати власним життям, робити відповідальні життєві вибори, самостійно вирішувати протиріччя життєдіяльності (Г. Абрамова, К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Е. Еріксон, Г. Крайг, А. Реан, В. Чернобровкіна та ін.).

З'ясовано, що дискусійним науковому просторі залишається питання про кризи розвитку періоду зрілості і про їх нормативність. У сучасних підходах

відзначається єдність у тому, що розвиток і пов'язані з ним психофізіологічні, особистісні та соціально-рольові перебудови відбуваються протягом усього життя і найбільш інтенсивно в критичні, кризові або перехідні періоди. Однак більшість дослідників використовують ці поняття або як рядоположні (Л. Виготський), або користуються одним з наведених термінів. Це створює суттєві труднощі як при побудові періодизацій, так і для розуміння логіки розвитку дорослого, інтерпретації емпіричних даних. Констатовано, що одним із перших поняття «криза» і «критичний період» запропонував розділити О. Леонт'єв, де останній розуміється як перехід з однієї стадії розвитку на іншу, і пов'язаний з якісними змінами у розвитку, а «криза» трактується як негативне явище, свідомство не здійсненого своєчасно переходу. О. Сергієнко також трактує ці поняття як різні, де критичний період – це еволюційний період ієрархічної реорганізації системи, а вікова криза – їх наслідок, прояв нового у поведінці.

У дослідженні критичний період пропонується розглядати як нормативний період перебудови функціональних структур і системи відносин особистості зрілого віку. Поняття кризи, крім зрушень у розвитку особистості і функціональної перебудови, передбачає наявність певних негативних афективних станів і дезорганізації поведінки. В основі поняття «криза» лежить уявлення про розгортання соціально-психологічних протиріч, які є рушійними силами розвитку. Таким чином, поняття кризи розвитку включає інформацію про критичний період, як період перебудови сформованої системи; крім того, кризовий період являє собою й соціально-психологічне протиріччя, що супроводжується негативними переживаннями і можливою дезорганізацією поведінки внаслідок змін і перебудов, що відбулися у критичний період (який усвідомлюється і переживається особистістю). Поняття переходу існує у західних концепціях, де передбачається, що розвиток людини характеризується послідовністю важливих, очікуваних подій, які можна передбачити і стосовно яких можна будувати плани. Дослідники визначають «завдання розвитку» або «життєві завдання» для кожного підперіоду, що включають проблеми і цілі соціально-психологічного характеру. Модель переходу передбачає також певну психологічну перебудову особистості. Отже, поняття переходу використовується переважно в межах життєвого шляху особистості, і означає, по суті, критичний період життєвого шляху.

У даному дослідженні нас цікавили особистісні кризи, які викликані внутрішнім, природним і закономірним розвитком особистості. Для розуміння подальшого дослідження ми розглядаємо такі види криз даної категорії: вікові кризи, екзистенціальні кризи.

Констатовано, що глибина і сила переживання кризи залежать від низки чинників: рівня розвитку особистості (рівня розвитку свідомості); соціокультуральних особливостей, тобто особливостей соціуму, в яких перебуває дана особистість (моральні та етичні уявлення, соціокультурні установки, система цінностей, рівень розвитку суспільства тощо); особистісних і характерологічних особливостей, специфіки онтогенезу даної особистості; виду кризового стану;

соціально-психологічних характеристик (соціальний статус, референтні групи, сім'я тощо).

Встановлено, що значущість досліджень у цій галузі пов'язана з тим, що саме дорослі люди визначають ідеологічний, політичний, правовий стан суспільства, рівень його духовного, психічного та фізичного здоров'я. В зрілому віці особистість виходить на рівень кульмінаційного розвитку, здійснює вагомі життєві досягнення. Однак, попри значну увагу дослідників до різних психологічних аспектів цього найтривалішого вікового періоду соціально-психологічні аспекти афективних розладів у осіб зрілого віку в кризові періоди життя залишаються найменш дослідженими.

Визначено, що до афективного спектру належить низка розладів, які у сучасній класифікації виділено в окремі кластери. Це афективні розлади настрою, тривожні, депресивні і соматоформні розлади, посттравматичний стресовий розлад, деякі форми психосоматичної патології з переважанням психовегетативного компоненту, а також субклінічні стани у вигляді різних емоційних порушень. Наголошується, що серед розладів афективного спектру у осіб зрілого віку в кризові періоди життя найбільш значимими є депресивні і тривожні розлади. Тривожні розлади, поряд із депресивними, є одним з найсерйозніших чинників суїциду у осіб зрілого віку в період криз. Вони ведуть до значних психосоціальних порушень у вигляді трудової дезадаптації, міжособистісних проблем тощо.

З'ясовано, що наразі запропоновано психологічні моделі (Л. Кларк, А. Телеген, Д. Уотсон), які розводять тривожні і депресивні розлади за психологічними механізмами, які створюють відповідну базу для відмінностей у психокорекційних підходах. Згідно з зазначеною моделлю, депресія і тривожні розлади достовірно різняться за двома чинниками, а саме за факторами позитивного афекту (РА) і негативного афекту (NA). При цьому, якщо при депресивних розладах відзначаються високі показники за фактором NA і низькі за фактором РА, то для тривожних розладів характерним є підвищення значення за фактором NA, але значних відхилень від норми за фактором РА не відзначається. Крім того, якісний аналіз фактора NA показує, що для тривожних розладів більш характерний тривожний компонент, а для депресивних – печаль і апатія.

Підтверджено загальні психологічні чинники і їх подібний негативний вплив на соціальне функціонування осіб з депресивними і тривожними розладами: це, перш за все, подібні особливості раннього життєвого досвіду і особистісні риси (Дж. Браун, Т. Харрис, Б. Фергюсон та ін.). Проте, поза увагою дослідників залишилося виокремлення і диференціація соціально-психологічних чинників афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя на макро-, мезо- та мікрорівнях.

Наголошується, що конструктивною методологічною основою, яка не суперечить критеріям діагностики і психотерапії розладів афективного спектру у осіб зрілого віку в кризові періоди життя, є мультидисциплінарна синергетична

методологія (синергетика), яка надає можливість подолати діагностичну і прогностичну невизначеність в структурі зазначених розладів. Саме методологія синергетики дозволяє запропонувати нові концептуальні підходи для вирішення багатьох складних проблем психічного здоров'я (В. Підлубний). Синергетичний підхід представлено тривимірними векторами біопсихосоціальної моделі: сомато-, психо- і соціогенезу. Соматогенез передбачає розвиток систем і функцій організму; психогенез – розвиток психічних функцій; соціогенез – розвиток соціальних ролей і відносин (Дж. Енгель). При цьому життєвий шлях розглядається як низка подій, між якими складається неієрархічний зв'язок, а кризові періоди життя постають як ризома численних варіантів вибору нових траєкторій. Застосування понятійно-термінологічного апарату синергетичної методології у дослідженнях соціально-психологічного напрямку дозволяє з'ясувати загальні процеси у міждисциплінарному дискурсі, визначити у них нові контексти, досягнути перспективи розвитку нового психологічного знання (В. Шебанова), зокрема, щодо розвитку афективних розладів особистості зрілого віку в кризові періоди життя.

Згідно системно-синергетичній концепції, запропонованій у дослідженні, розвиток афективних розладів має нелінійну динаміку, траєкторія якої включає фрактали предиспозиції (сімейний дезонтогенез) та результату, а також латентний та ініціальний фрактали, як інтервали розвитку дисипативної системи з внутрішніми механізмами самоорганізації і саморозвитку та різноманітними траєкторіями руху у багатовимірному просторі життєвого шляху особистості зрілого віку, зокрема в кризові періоди життя. Фрактальна динаміка розглядається як перехід системи з одного можливого стану в інший через біфуркацію, минаючи яку, дисипативна структура починає прагнути до нового аттрактору і нової структури, що відповідає розвитку афективних розладів або їх запобіганню та подоланню – в залежності від того який аттрактор виявляється більш актуальним.

Відзначається, що переважна більшість як зарубіжних, так і вітчизняних досліджень щодо афективних розладів, зокрема тривожного і депресивного спектру, були присвячені вивченню окремих факторів їх виникнення та перебігу; комплексні дослідження у психологічному науковому просторі майже не представлені. Водночас, більшість таких досліджень були проведені на дитячій та підлітковій вибірці. У зв'язку з цим подальші емпіричні студії були спрямовані на вивчення специфіки тривожних та депресивних кластерів афективних розладів, як найбільш поширених та суїцидонебезпечних у кризові періоди життя особистості зрілого віку.

Висновки. Встановлено, що системно-синергетична методологія не суперечить наявним критеріям діагностики і корекції розладів афективного спектру та надає можливість подолати діагностичну і прогностичну невизначеність в структурі зазначених розладів. Констатовано, що саме методологічні основи системності та синергетики дозволяють запропонувати нові концептуальні підходи для вирішення багатьох складних проблем

психічного здоров'я особистості. Зокрема, згідно синергетичній концепції розвиток афективних розладів має нелінійну динаміку, траєкторія якої включає фрактали предиспозиції (сімейний дезонтогенез) та результату, а також латентний та ініціальний фрактали, як інтервали розвитку дисипативної системи зі своїми внутрішніми механізмами самоорганізації і саморозвитку, різноманітними траєкторіями руху у багатовимірному просторі життєвого шляху особистості. Фрактальна динаміка розглядається як перехід системи з одного можливого стану в інший через біфуркацію, минаючи яку, дисипативна структура починає прагнути до нового аттрактору і нової структури, що відповідає розвитку афективних розладів або їх запобіганню та подоланню – в залежності від того, який аттрактор виявляється більш актуальним.

Показано, що проєкція векторів докладання системно-синергетичної методології на вивчення афективних розладів особистості розширює сферу застосування спеціальних знань, спрямовуючи їх на ситуації, які ще не стали проблемою клінічного змісту. Це сприятиме вдосконаленню технологій системного моніторингу психічного здоров'я особистості в цілому, скринінгу його факторів і ресурсів; професіоналізації профілактичної та моніторингової діяльності фахівців; багатоваріативності траєкторій корекційно-профілактичних та реабілітаційних заходів; оцінки якості життя і соціального функціонування особистості, що у підсумку забезпечить як можливість запобігання розладів афективного спектру, так і отримання більш високих результатів щодо зміцнення психічного здоров'я, що є конче актуальним та затребуваним для осіб зрілого віку в кризові періоди життя. Визначено, що корекція афективних розладів у цієї категорії досліджуваних, зокрема на фазах латентного та ініціального фракталів, має здійснюватися з урахуванням соціально-психологічних чинників таких розладів на макро-, мезо- та мікрорівнях. Показано, що поглибленого емпіричного вивчення потребують кластери тривожних і депресивних афективних розладів, як найбільш поширених та суїцидонебезпечних у кризові періоди життя особистості зрілого віку.

Література

1. Блинова О.Є. Соціокультурні та психологічні вектори становлення особистості : монографія [Текст] / від. ред. О.Є. Блинова. – Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський, 2018. – С. 6 – 29.
2. Бохонкова Ю.О. Системність на синергетизм як основа реалізації випереджальних стратегій поведінки особистості в умовах трансформаційних змін сучасного соціуму / Ю.О. Бохонкова // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – № 2(37). – *Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – С. 104 – 157.*
3. Ващенко І.В. Досвід міждисциплінарного дослідження розвитку цілісної особистості в контексті соціально-економічних криз / І.В. Ващенко,

О.І. Власова, І.В. Данилюк, В.Л. Щербина // Психологія і особистість. – 2016. – № 2 (10). – Ч. 1. – С. 116 – 127.

4. Завацька Н.Є. Дослідження адаптаційного потенціалу особистості / Н.Є. Завацька // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2003. – № 599. – С. 98 – 101. – (Серія: Психологія).

5. Карамушка Л.М. Психічне здоров'я особистості як вагомий чинник демографічної ситуації. Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття / Л.М. Карамушка, М.Є. Андрос // Тези міжнар. наук.-практ. конф. – Чернівці. – К. ; Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича, 1996. – С. 370 – 372.

6. Комар Т.В. Соціальна зрілість особистості як чинник її становлення / Т.В. Комар // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка ; Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Вип. 34. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2016. – С. 200 – 211.

Транслітерація

1. Blinova O.E. Sotsiokulturni ta psihologichni vektori stanovlennya osobistosti : monografiya [Tekst] / vid. red. O.E. Blinova. – Herson : Vid-vo FOP Vishemirskiy, 2018. – S. 6 – 29.

2. Bohonkova YU.O. Sistemnist na sinergetizm yak osnova realizatsii vperedjalnih strategiy povedinki osobistosti v umovah transformatsiy nih zmin suchasnogo sotsiumu / YU.O. Bohonkova // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Shidnoukraïnskogo natsionalnogo universitetu im. V. Dalya. – № 2(37). – Severodonetsk : Vid-vo SNU im. V. Dalya, 2015. – S. 104 – 157.

3. Vaschenko I.V. Dosvid mijdistsiplinarnogo doslidjennya rozvitku tsilisnoi osobistosti v konteksti sotsialno-ekonomichnih kriz / I.V. Vaschenko, O.I. Vlasova, I.V. Danilyuk, V.L. SCherbina // Psihologiya i osobistist. – 2016. – № 2 (10). – CH. 1. – S. 116 – 127.

4. Zavatska N.E. Doslidjennya adaptatsiy nogo potentsialu osobistosti / N.E. Zavatska // Visnik Harkivskogo nats. un-tu im. V.N. Karazina. – 2003. – № 599. – S. 98 – 101. – (Seriya: Psihologiya).

5. Karamushka L.M. Psihichne zdorov'ya osobistosti yak vagomiy chinnik demografichnoi situatsii. Demografichna situatsiya v Karpatskomu regioni: realnist, problemi, prognozi na HHI stolittya / L.M. Karamushka, M.E. Andros // Tezi mijnar. nauk.-prakt. konf. – CHernivtsi. – K. ; CHernivetskiy derj. un-t im. YU. Fedkovicha, 1996. – S. 370 – 372.

6. Komar T.V. Sotsialna zrilist osobistosti yak chinnik ii stanovlennya / T.V. Komar // Problemi suchasnoi psihologii : zb. nauk. prats Kam'yanets-Podilskogo nats. un-tu imeni Ivana Ogiienka ; In-tu psihologii imeni G. S. Kostyuka NAPN Ukraini. – Vip. 34. – Kam'yanets-Podilskiy : Aksioma, 2016. – S. 200 – 211.

Spytska L.V.

SYSTEMIC-SYNERGETIC METHODOLOGY AS A CONCEPTUAL BASIS OF MENTAL HEALTH FOR EYES

The article reveals the socio-psychological foundations of the correction of affective disorders in the crisis periods of the life of the person of the mature age. Socio-psychological features of anxiety and depression clusters of affective disorders are revealed in life crisis periods of a mature-age individual as the most common and suicide-dangerous. The structural-level analysis of socio-psychological factors of affective disorders in life crisis periods of a mature-age individual was conducted and their differentiation at the macro-, meso- and micro-levels was carried out.

Socio-psychological correction system for affective disorders in life crisis periods of a mature-age individual is developed and implemented at the primary, baseline, correctional and analytical levels (in fractals of pre-disposition, in latent, initial and effective fractals, respectively) with the definition of methodological and substantive procedural principles and the main components of its effective implementation in the direction of the mental health adaptive engineering and monitoring.

Key words: *a mature-age individual, life crisis periods, affective disorders, socio-psychological means of correction.*

Спицька Ліана Вікторівна – кандидат психологічних наук, докторант кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Сєверодонецьк.

УДК 159.92

Українець Л.П.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ САМООБМЕЖЕННЯ МОЛОДІ У ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

В статті розкрито соціально-психологічні особливості прояву самообмеження молоді у життєдіяльності. Обґрунтовано специфіку організації емпіричної частини дослідження, представлено методичний апарат, умови проведення та психологічний аналіз результатів дослідження. За результатами дослідження визначено, що існує цілісна ієрархізована система самообмеження, що характеризується феноменологічними проявами на різних поведінкових рівнях. Втім ступінь розвитку рівнів самообмеження (концептуального, тактичного й операційного) суттєво визначає характер таких параметрів особистості: стійкість стосовно зовнішніх стресогенних чинників; надійність як партнера в професійній взаємодії; успішність діяльності. Проте детермінація самообмеження здійснюється за допомогою трьохрівневої системи чинників: макросоціальних, мікросоціальних і особистісних. Варто відзначити, що індивідуальний стиль діяльності й спілкування, відповідальність є проявами рівня сформованості самообмеження, що визначають становлення та особистісне

зростання. Показано, що індивідуально-типологічні особливості розвитку самообмеження детермінуються сформованістю виділених нами структурних компонентів самообмеження. Кожний окремо взятий рівень самообмеження особистості піддається розвитку й корекції за допомогою спеціальної розробленої системи тренінгових заходів

Ключевые слова: самообмеження особистості, самоорганізація особистості, становлення особистості, цінності, ціннісне ставлення.

Постановка проблеми. В останні десятиліття відбувається трансформація предмета психологічних досліджень активності особистості, яка розглядається не стільки як адаптивна, спрямована на соціалізацію, соціальну адаптацію й відпрацьовування механізмів оптимального функціонування в рамках ідейно-ціннісної залученості, інтеріоризовану особистістю, скільки, становлення суб'єктності як феноменологічного втілення особистісного в людині. Феномени особистісного вибору, волі й відповідальності, персоналізації, надситуативної активності, стійкості особистості, індивідуалізації стають основою найцікавіших й фундаментальних досліджень психології останніх десятиліть (К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, В. Петровський, В. Слободчиков, В. Чудновський, В. Зінченко, А. Налчаджян, Ш. Орлов, І. Котова й ін.) [1; 4; 6].

Продуктивна розробка концепції особистості як суб'єкта життєдіяльності, суб'єкта, котрий створює своє буття, дає можливість для дослідження більш конкретних питань психологічних механізмів цілепокладання й увиразнення себе як суб'єкта в процесі соціального й професійного становлення [2; 3; 5].

Змін парадигмального погляду на такі категорії, як «активність», «особистість», «розвиток особистості», «становлення особистості» призводить у 90-і роки до нового трактування співвідношення зазначених понять, що яскраво проявляється в сучасних дослідженнях (А. Петровський, В. Петровський, А. Маркова, І. Якиманська, Ю. Кулюткін, Г. Сухобська, С. Шеїн).

Таким чином, проблема дослідження полягає в тому, що сучасні умови пропонують новий ракурс розгляду проблеми взаємодії людини й світу. Один з напрямків досліджень такої взаємодії полягає у вивченні психологічних характеристик і закономірностей внутрішнього контролю особистості як суб'єкта життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений нами теоретичний аналіз показує, що зазначена проблема є найменш вивченою частиною загальної проблеми активності особистості, інтенсивне вивчення якої упрозорується сьогодні. Як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології відсутня цілісна концепція системи самообмеження особистості, немає її чіткого опису ні на феноменологічному рівні, ні на процесуальному. Разом з тим у сучасній психології накопичений багатий експериментальний матеріал у цій галузі, що вимагає свого узагальнення, перевірки й наукового осмислення.

Ми пропонуємо розуміти «самообмеження» у науковому контексті, аналогічному поглядам на проблему суб'єктивності С. Рубінштейна, О. Леонтьєва,

В. Чудновського. Відомо, що О Леонт'єв пропонує розуміти суб'єктивність як суб'єктність, тобто «приналежність діяльнісному суб'єктові».

У розробці проблеми самообмеження особистості значний внесок здійснили роботи С. Рубінштейна, дослідження грузинської школи з психології установки Д. Узнадзе, аналіз методологічних основ розуміння становлення суб'єкта й суб'єктивності К. Абульханової-Славської, дослідження із психології особистості Л. Анциферової, О. Асмолова, Г. Балла, Б. Братуся, С. Максименка, В. Петровського, В. Слободчикова, Н. Чепелевої й ін.

Однак проблема самообмеження в сучасній вітчизняній психології недостатньо розроблена на рівні операціоналізації. Це обумовлене як соціально-політичними чинниками, так і парадигмою безпосередності, що превалує в наукових дослідженнях донедавна.

Мета статті – розкрити соціально-психологічні особливості прояву самообмеження молоді у життєдіяльності.

Експериментальне дослідження включало два етапи, спрямовані відповідно на:

- 1) простеження особливостей екофасилітаційної свідомості й особистісних властивостей студентів;
- 2) виявлення специфіки зв'язку особливостей екофасилітаційної свідомості студентів із механізмами їх психічного захисту;
- 3) визначення загальних смислових одиниць свідомості під час сприйняття екофасилітаційних аспектів життя різними групами студентської молоді.

Перший етап дослідження. За допомогою опитувальника «Натурафіл» (С. Дерябо, В. Ясвін), досліджувались рівень розвитку інтенсивності суб'єктивного ставлення до себе та його структури. За результатами залучення статистичного Н-критерію Крускала-Уолліса було виявлено типи екофасилітаційної свідомості студентів:

1. Екофасилітаційна активна, відповідальна особистість, має ціннісне, відповідальне ставлення до себе, власної природи, приймає відповідні рішення та дії:

- авторитарна (активно-авторитарна);
- об'єктивна (активно-об'єктивна);

2. Екофасилітаційно пасивна, індиферентна особистість, погано поінформована, не має власних етичних, ціннісних ставлень щодо власної природи, особистісних змін; безініціативна:

- стереотипна (пасивно-стереотипна);
- безвідповідальна (пасивно-індиферентна).

Результати першого констатувального етапу дослідження засвідчили, що: з 223 досліджуваних студентів ВНЗ 79 були властиві особливості екофасилітаційного мислення, пов'язані з активною екофасилітаційною позицією; 144 студенти виявили пасивну екофасилітаційну позицію. Серед екофасилітаційно-активних 43 показали свою авторитарність, 36 продемонстрували об'єктивність. Екофасилітаційна пасивність, а також стереотипність характерна для 63 осіб через

їхню негативну установку до суспільства й до себе, безвідповідальність притаманна 81 досліджуваному, окрім цього, вони характеризуються індиферентністю.

В цілому варто відзначити, що когнітивний компонент екофасилітаційної свідомості характерний 15 % опитуваним (середній рівень) і характеризує рівень змін у мотивації та спрямованості пізнавальної активності, пов'язаної із власною природою, особистісними змінами.

При низькому рівні сформованості когнітивного компонента екофасилітаційної свідомості людина готова опрацьовувати інформацію, що поступає до неї, її активність не виходить за рамки, які задаються ситуацією, хоча вона є сприйнятливою до неї, не є байдужою саме в цьому і має прояв її суб'єктивне ставлення. При високому рівні – людина намагається відшукувати інформацію, її активність у цьому напрямку є надситуативною, вона сама організовує пізнавальну діяльність.

Практичний компонент екофасилітаційної свідомості наявний у 10 % опитуваних і характеризує готовність та спрямованість до практичних дій стосовно самозмінювання й саморозвитку, опановувати необхідні для цього технології (уміння та навички) та ін.

При низькому рівні сформованості практичного компонента інтенсивності самоставлення людина виявляє готовність лише частково залучатися у практичну діяльність щодо саморозвитку, яку організовують інші люди, тобто активність не виходить за рамки, що задаються ситуацією.

При високому рівні сформованості практичного компонента інтенсивності самоставлення, людина намагається бути залученою у різні види практичної діяльності стосовно самозмінювання й саморозвитку, має різноманітні захоплення, пов'язані із удосконаленням себе: наприклад, полюбляє займатися будівництвом власного тіла, займатися спортом та іншими видами активного відпочинку, використовує різні психотехніки задля самоздійснення, цікавиться особистісними змінами, прислуховується до порад фахівців з цього питання.

Вчинковий компонент екофасилітаційної свідомості: дуже високий рівень 5 %; респондентів, високий рівень 10 % досліджуваних; середній 25 % опитуваних характеризує активність особистості, що спрямована на зміни у її оточенні у відповідності із власним суб'єктивним ставленням до себе, власної природи.

Варто відзначити, що вчинковий компонент екофасилітаційної свідомості принципово відрізняється від практичного: турбота про здоров'я та активна участь у реалізації здорового способу життя, охороні природи, діях щодо саморозвитку – це різні моделі взаємодії з власною природою. «Одиницею» у першому випадку є та або інша практична дія, «одиноцею» у другій ситуації є саме вчинок, котрий є актом морального самовизначення людини. (Безумовно, кожний вчинок є тією або іншою практичною дією й залучений у площину певної практичної діяльності, але не кожна практична дія є вчинком). Вчинок – це «демонстрація» особистістю власного ставлення.

У практичному компоненті самоставлення є самоцінним; у вчинковому – такі зміни є метою діяльності. У кінцевому стані, практичний компонент – це «для себе», а вчинковий – «для інших». Здійснювати самозміни – це практичні дії; сприяти здоровому способу життя як ідеології – вчинок; погратись у дісту – практична дія, самообмеження заради розвитку – вчинок; працювати над собою – практичні дії, допомагати у саморозвитку інших – вчинок. За певною зовнішньою схожістю це дві принципово різні психологічні моделі взаємодії з собою та людською природою.

В цілому від перцептивно-афективного до вчинкового компонента екофасилітаційної свідомості зростає ступінь прояву суб'єктивного ставлення у зовнішньому плані, а також значущість власної, надситуативної активності особистості.

Отже, Вчинкова шкала в методиці «Натурафіл» (демонструє готовність людини щодо змін власної поведінки стосовно самоздійснення й збереження власної цінності) – різниця виявлена на високому рівні статистичної значущості $p \leq 0,001$. Когнітивна шкала в методиці «Натурафіл» (виявляє бажання й прагнення отримувати знання про власну природу) – різниця одержана на високому рівні статистичної значущості $p \leq 0,001$. Перцептивно-афективна шкала в методиці «Натурафіл» (визначає естетичне та етичне опанування своєю природою, особливості реагування на власні вітальні прояви) – різниця встановлена на високому рівні статистичної значущості $p \leq 0,001$. Натуралістична ерудичія за методикою «Натурафіл» (рівень конкретних знань про себе й людську природу) – різниця представлена на високому рівні статистичної значущості $p \leq 0,01$. Показники за Практичною шкалою (виявляє бажання займатися саморозвитком непрагматично, без одержання будь-якої користі) – різниця отримана на високому рівні статистичної тенденції $p \leq 0,1$.

Окрім цього, порівняння структури екофасилітаційної свідомості студентів дозволяє встановити різницю у когнітивних, емоційних, поведінкових аспектах ставлення до себе й власної природи. Найсуттєвіша різниця стосується сфери мотивації (Вчинкова шкала), студенти із активними типами екофасилітаційної свідомості виявляють готовність та бажання змінювати власну поведінку задля самоздійснення. Активних студентів відрізняє більш високий рівень екофасилітаційних знань та високий ступінь бажання одержати відповідні знання й впевненість у дієвості екофасилітаційних знань (високі оцінки ефективності екофасилітаційної просвіти). Такі студенти демонструють етичний тип ставлення до себе й людської природи, що характеризується усвідомленням власної відповідальності за здоров'я й розвиток, досягнення цілей, активною екофасилітаційною діяльністю в рамках освітнього закладу та специфічних екофасилітаційних паттернах у побутовому житті. Для студентів, котрим властиві пасивні типи екофасилітаційної свідомості, притаманне домінування етноцентричного ставлення до розвитку, тобто соціум та природа сприймається як джерело користі, а життєдіяльність здійснюється задля задоволення власних потреб (естетичних та практичних). Активні типи екофасилітаційної свідомості

досліджуваних відрізняє сприйняття себе як об'єкта життєдіяльності, сформованість поведінкових навичок турботи про себе, а також розуміння власної відповідальності за стан здоров'я, саморозвитку в цілому.

Також за результатами дослідження виявлено, що структура «активних» та «пасивних» типів екофасилітаційної свідомості суттєво відрізняється. Так, вагома різниця у «активних» пов'язана із намаганням змінити власну поведінку для збереження сприятливої екофасилітаційної ситуації у порівнянні з «пасивними». «Активні» виявляють більш етичне опанування власної природи. Людська природа як об'єкт краси сприймається «активними» та «пасивними» однаково – для обох груп естетичний тип мотивації часто є провідним. Рівень натуралістичної ерудитії є більш високим у «активних». Мотивація взаємодії з власною природою непрактичним способом в обох групах є однаковою. Статистично підтверджено, що «активні» значно менше бажають одержати від інших людей, природи стосовно самодійснення будь-яку користь.

Слід зауважити, що процес формування екофасилітаційної свідомості особистості, за спостереженнями науковців, проходить кілька етапів. На першому етапі відбувається її лабілізація, у результаті якої людина починає переконуватися в неадекватності своїх об'єктно-прагматичних стратегій екофасилітаційної поведінки, сприймати їх як значущий власний неуспіх, бажання його перебороти спричинює готовність до засвоєння нових стратегій і відповідних технологій.

На другому етапі в процесі екофасилітаційної діяльності засвоюються адекватні технології саморозвитку. У результаті чого відбувається інтеріоризація суспільно створених уявлень про екофасилітаційну доцільність, причому особистість здобуває відповідні операційні засоби для реалізації свого нового ставлення. Тут же складаються передумови для переходу від однобічного впливу на власну природу до взаємодії з нею: власні реакції на активність особистості починають суб'єктивно інтерпретуватися як «відповіді суб'єктивної природи».

Нарешті, на третьому етапі внаслідок суб'єктифікації самозмінювання починають осмислюватися й сприйматися як рівноправні партнери з взаємодії. Людина перестає сприймати себе відокремлено від власної природи; відчуває себе її цілісною частиною. Особистість, яка відображає таку гармонійну картину світу, і є екофасилітаційна особистість.

Отже, ми дійшли висновку, що за своїми найважливішими характеристиками: психологічна залученість у світ власної природи, суб'єктне сприйняття саморозвитку і високий ступінь прагнення до непрагматичної взаємодії з іншими людьми стосовно їх саморозвитку – екофасилітаційна свідомість особистості збігається з типом, властивою культурі Сходу. Таким чином, здавалося б, що Заходу варто просто запозичити східні філософські принципи й традиційні для Сходу технології саморозвитку, взаємодії із світом людської та природи в цілому, щоб домогтися аналогічних результатів. Однак існують принципові «ментальні» розходження, які визначають неможливість подібної стратегії.

Другий етап дослідження. З метою визначення зв'язку між особливостями самообмеження особистості та її механізмами психологічного захисту,

досліджувались специфіка ставлення до суспільних змін, особливості типу мотивації взаємодії з суспільством (естетичного, когнітивного, практичного, прагматичного). Задля реалізації завдань експерименту використовувались попередні методики, а також:

1. Методика виявлення механізмів психологічного захисту (Р. Плутчик, в адаптації Л. Вассермана, О. Єришева, О. Клубової та ін).

2. Метод репертуарних решіток Келлі та метод семантичного диференціалу (комп'ютерний варіант техніки репертуарних решіток, В. Похилько, М. Страхов), експеримент відбувався у режимі діалогу з ЕОМ; окрім цього використовувалось анкетування, спостереження та інші методи.

Беручи до уваги результати нашого дослідження, слід пам'ятати, що внаслідок неповторності кожної особистості, ієрархія захисних механізмів має свою конфігурацію в залежності від індивідуальних особливостей. Але враховуючи загальні закономірності вікової динаміки механізмів психологічного захисту, уможлиблюється усвідомлення особливостей захисної поведінки, опанування захисних механізмів і відмовлення від неефективних. Це не значить, що в цьому випадку особистість стане беззахисною. Усвідомлене користування захисними механізмами є більш адаптивним, ніж неусвідомлене, і це не призводить до формування захисного стилю життя.

Окрім цього, за результатами анкетування виявлено, що екофасилітаційні проблеми турбують 47,6 % респондентів, поступаючись при цьому лише матеріальним проблемам (58,8 %). Це підтверджує актуальність та важливість екофасилітаційних проблем для студентської молоді. Суспільна свідомість сприймає їх як провідні.

Відносно поінформованості, студенти зазначили, що у суспільстві панує переконання щодо неможливості врятувати людство, планету, неефективності власного впливу на стан справ у цій сфері. На питання стосовно залежності можливості змін від поінформованості особистості 36,6 % респондентів відповіли, що від них нічого не залежить; 22,4 % вважають, що саме вони можуть здійснити зміни, завдяки власній обізнаності, але не все; 27,4 % – стверджують, що саме від поінформованості людей залежить їх спроможність саморозвитку.

На запитання, хто повинний займатися екофасилітаційним розвитком особистості, більшість молоді (38,6 %) відзначили, що держава, місцева адміністрація (22,1 %), світові держави (10,5 %), керівники підприємств (7,9 %), власне молодь (7,6 %). Проте щодо власної участі у суспільних акціях, рухах екофасилітаційної спрямованості лише 31 % відповіли, що приєднуються, хоча раніше не брали участі у цьому; 28,5 % зазначають, що це все даремно; 28,1% вважають, що це справа спеціалістів; 7,8 % студентів колись брали участь у таких кампаніях; лише 1,4 % є постійними учасниками таких рухів, партій, організацій.

Отже, варто підкреслити, що екофасилітаційна свідомість студентської молоді характеризується в цілому небайдужим ставленням до екофасилітаційних проблем, особистісних змін, водночас відчувається відсутність власного відчуття контролю над окресленими питаннями. При цьому достатньо велика потреба у

екофасилітаційній просвіті, високий рівень очікувань від державних органів щодо регулювання стану, котрий склався у зв'язку із недовірою владі.

В цілому за результатами видно, що проєкція та раціоналізація є провідними механізмами психологічного захисту у досліджуваних із активно-авторитарним типом екофасилітаційної свідомості; респонденти із активно-об'єктивним типом екофасилітаційної свідомості виявляють захисні механізми – проєкцію, компенсацію та раціоналізацію; втім пасивно-стереотипні найчастіше використовують витіснення та заперечення; пасивно-індиферентні вирізняються витісненням, заміщенням і запереченням (МПЗ). Тобто проєкція і раціоналізація виявляються пріоритетними психічними захистами у активних типів екофасилітаційної свідомості, а витіснення і заперечення є характерними захисними механізмами у пасивних типів.

Окрім цього, ми здійснили заміри свідомості методом семантичного диференціалу. У відповідності із завданнями дослідження, кожний респондент оцінював за шкалами-конструктами 15 заданих нами екофасилітаційних проблем. Ми використовували 5-бальну систему оцінювання задля виявлення і порівняння загальних смислових одиниць свідомості під час сприйняття екофасилітаційних аспектів життя різними групами студентської молоді.

Висновки. Системоутворюючим елементом у системі соціально-психологічних чинників розвитку самообмеження й самоорганізації виступає ціннісно-значеннєвий. Ефективність розвитку самообмеження й самоорганізації студентів у рамках освітнього процесу уможлиблюється завдяки створенню освітнього середовища як комплексу можливостей для включення студентів в суспільно значущу діяльність, спрямовану на освоєння ними загальнолюдських цінностей (провідної умови розвитку самообмеження й самоорганізації молоді).

В ході експериментального дослідження нами виявлено такі типи екофасилітаційної свідомості (самообмеження й самоорганізації) студентів вищих навчальних закладів: 1. екофасилітаційна активна, відповідальна особистість, має ціннісне, відповідальне ставлення до себе, власної природи, приймає відповідні рішення та дії: авторитарна (активно-авторитарна); об'єктивна (активно-об'єктивна); екофасилітаційно пасивна, індиферентна особистість, погано поінформована, не має власних етичних, ціннісних ставлень щодо власної природи, особистісних змін; безініціативна: стереотипна (пасивно-стереотипна); безвідповідальна (пасивно-індиферентна).

За результатами дослідження визначено, структура самообмеження й самоорганізації різних типів екофасилітаційної свідомості суттєво відрізняється: у «активних» – намагання змінити власну поведінку для збереження сприятливої соціально-психологічної ситуації на відміну від «пасивних». Водночас для обох груп найчастіше є провідним естетичний тип мотивації. Однак рівень ерудиції є більш високим у «активних». Статистично підтверджено, що «активні» значно менше бажать отримати від суспільства, природи будь-яку користь. Окрім цього, визначено, самообмеження й самоорганізація студентської молоді характеризуються в цілому переживанням суспільних змін, хоча відчувається

відсутність відчуття власного контролю над процесами, котрі відбуваються. Також спостерігається потреба у психологічній просвіті, необхідність у регулюванні стану, що склався з боку державних органів у поєднанні із недовірою владним структурам.

Література

1. Боярин Л. В. Деякі аспекти феномена суб'єктивного самовизначення особистості та причин його виникнення / Л. В. Боярин та ін. // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 3 (38). – С. 71 – 81.

2. Боярин Л. В. Соціально-психологічні особливості самообмеження особистості: інтернальний та екстернальний виміри / Л. В. Боярин та ін. // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2018. – № 1(45). – С. 109–118.

3. Бушанський В. В. Рефлексивна структура ідентичності / В. В. Бушанський // *Politikus*. – Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського. – 2015. – № 2. – С. 113–117.

4. Завацька Н. Є. Соціально-психологічні аспекти адаптації молоді до умов ринкової економіки : монографія // Н. Є. Завацька, В. Є. Харченко / Під ред. Н. Є. Завацької. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2012. – 228 с.

5. Кононенко А. О. Інтегративна психологія як підґрунтя створення моделі самопрезентації особистості / А. О. Кононенко // Вісник Одеського національного університету. Психологія. – 2012. – Т. 17, Вип. 8. – С. 99–104.

6. Турбан В. В. Самообмеження та відчуження: соціально-психологічні прояви і смислові конотації понять / В. В. Турбан // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Т. IX, Вип. 10. – К. ; Ніжин : ПП Лисенко, 2017. – С. 213–220.

Транслітерація

1. Boyarin L. V. Deyaki aspekty fenomeny sub'yektivnoho samoviznachennya osobistosti ta prichin yogo viniknennya / L. V. Boyarin ta in. // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Shidnoukraïnskogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalya. – Severodonetsk : Vid-vo SNU im. V. Dalya, 2015. – № 3 (38). – S. 71 – 81.

2. Boyarin L. V. Sotsialno-psihologichni osoblivosti samoobmejennya osobistosti: internalniy ta eksternalniy vimiri / L. V. Boyarin ta in. // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Shidnoukraïnskogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalya. – Severodonetsk : Vid-vo SNU im. V. Dalya, 2018. – № 1(45). – S. 109–118.

3. Bushanskiy V. V. Refleksivna struktura identichnosti / V. V. Bushanskiy // *Politikus*. – Pivdennoukraïnskiy natsionalniy pedagogichniy universitet imeni K. D. Ushinskogo. – 2015. – № 2. – S. 113–117.

4. Zavatska N. E. Sotsialno-psihologichni aspekti adaptatsii molodi do umov rinkovoï ekonomiki : monografiya // N. E. Zavatska, V. E. Harchenko / Pid red. N. E. Zavatskoï. – Lugansk : SNU im. V. Dalya, 2012. – 228 s.

5. Kononenko A. O. Integrativna psihologiya yak pidruntya stvorennia modeli samoprezentatsii osobistosti / A. O. Kononenko // Visnik Odeskogo natsionalnogo universitetu. Psihologiya. – 2012. – T. 17, Vip. 8. – S. 99–104.

6. Turban V. V. Samoobmejjennia ta vidchujennia: sotsialno-psihologichni proyavi i smislovi konotatsii ponyat / V. V. Turban // Aktualni problemi psihologii : zb. nauk. prats Institutu psihologii imeni G. S. Kostyuka NAPN Ukraïni. – T. IH, Vip. 10. – K. ; Nijin : PP Lisenko, 2017. – S. 213–220.

Ukrainets L.P.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE EXISTENCE OF YOUNG PEOPLE 'S LIFE IN LIFE

The article reveals the socio-psychological features of the self-restraint of youth in life.. Efficiency of development of self-restraint and selforganization of personality within the framework of educational process is done by possible due to creation of educational environment as complex of possibilities for plugging of students in the publicly meaningful activity sent to mastering by them common to all mankind values(leading condition of development of self-restraint and selforganization youth). On results of scient work certainly, that the integral hierarchy system of self-restraint that is characterized by phenomenological displays on different behavior levels is. However the degree of development of levels of self-restraint(conceptual, tactical and operation) determines character of such parameters substantially personalities: firmness in relation to external stress factors; reliability as a partner in professional co-operation; success of activity. However determination of self-restraint comes true by means of the three-level system of factors: macrosocial, microsocial and personality. It costs to mark that individual style of activity and communication, responsibility is the displays of level of formed self-restraints that determine becoming and personality increase. Will mark also, that the individually-typology features of development of self-restraint are determined by formed of the structural components of self-restraint distinguished by us. Every separately taken level of self-restraint of personality yields to development and correction by means of the special worked out system of training measures

Keywords: *self-limitation of personality, self-organization of personality, formation of personality, values, value attitude.*

Українець Людмила Петрівна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, м. Северодонецьк.

ВИВЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА СОЦІАЛЬНУ АДАПТАЦІЮ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті проаналізовано специфіку специфіки впливу дитячо-батьківських відносин на соціальну адаптацію молодших школярів. Показано, що соціально-психологічна корекція дитячо-батьківських відносин має бути спрямована на запобігання використанню неефективних типів батьківського ставлення до молодших школярів, створення нового емоційно насиченого досвіду дитячо-батьківських відносин, виявлення порушень у структурі сімейних відносин та побудову мотивації батьків для зміни форм взаємодії з молодшими школярами; внесення змін, спрямованих на оптимізацію всіх структурних складових ставлення батьків до дитини, розширення усвідомлення ними функціонального взаємозв'язку власної поведінки з поведінкою дитини.

Ключові слова: молодші школярі, дитячо-батьківські відносини, психологічна корекція.

Постановка проблеми. Формування особистості продовжується і в молодшому шкільному віці в міжособистісних стосунках під впливом оточення, у першу чергу, сім'ї та різних виховних інституцій. Важливе значення у цьому процесі належить соціально-психологічним чинникам, пов'язаним з різноманітними аспектами соціального життя дитини – в оточенні дорослих, однолітків, у різних групах, серед яких дуже рано істотну роль починають відігравати групи ровесників і, зокрема, довготривалі (постійні) колективи в школі. Міжособистісні стосунки, які виникають у цих групах, ставлення дітей одне до одного, їхні взаємні оцінки та очікування – все це вагомі моменти гармонійного особистісного розвитку кожної дитини. Формування гуманістично спрямованої, відповідальної, впевненої у собі, з достатньо високою самооцінкою, психічно здорової, щасливої особистості великою мірою залежить від становища, яке вона займає у певному колективі. Негативні соціально-психологічні наслідки цього процесу спотворюють розвиток дитини на всіх вікових етапах. Проте найбільш чутливим до ситуації змін у сім'ї, дисгармонії в батьківському ставленні є молодший дошкільний вік, коли дитина набуває досвід соціальної та емоційної взаємодії, порушення якої особливо негативно впливає на становлення її особистості [1; 3; 5; 8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробка проблематики дитячо-батьківських відносин як соціально-психологічного чинника успішності процесу соціальної адаптації молодших школярів здійснювалося за такими напрямками: дослідження ролі відносин із близькими у розвитку дитини молодшого шкільного віку; визначення типів і стилів сімейного виховання й особливостей їх впливу на психічний розвиток молодших школярів; вивчення

ролі батьківської відповідальності за розвиток дитини молодшого шкільного віку; виокремлення соціально-педагогічних засад формування усвідомленого ставлення батьків до прав дитини; розкриття залежності інтелектуального розвитку молодших школярів від складу сім'ї, особливостей спілкування з нею і змістом батьківського ставлення; визначення зв'язку соціально-психологічного типу позиції батька з самооцінкою молодших школярів; з'ясування психологічних особливостей ставлення батьків до дітей з особливими потребами, зокрема психолого-педагогічних основ формування емоційно-особистісного ставлення батьків до дитини з аутизмом [2; 4; 6; 7].

Разом із тим, у більшості досліджень простежується загальна тенденція розглядати ставлення батьків до дитини як відносно стабільне явище впродовж тривалого часу, без урахування об'єктивних і суб'єктивних змін, які відбуваються у їхній взаємодії. Крім того, праці з вказаної проблематики носять фрагментарний характер і здебільшого виконані в межах робіт психолого-педагогічного та соціально-педагогічного профілю. Тому виникає нагальна необхідність у пошуку соціально-психологічних засобів корекції дитячо-батьківських відносин як соціально-психологічного чинника успішності процесу соціальної адаптації молодших школярів, що може значною мірою попередити та виправити негативні тенденції, які супроводжують цей процес.

Мета статті – розкрити вивчення специфіки впливу дитячо-батьківських відносин на соціальну адаптацію молодших школярів.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Виявлено, що у структурі дитячо-батьківських відносин здебільшого виділяють когнітивний (пізнання та розуміння молодшого школяра), емоційний (прийняття молодшими школярами як самостійної цінності; емоційна чуйність, емпатія, терпимість) і поведінковий (взаємодія батьків з дитиною, адекватна до її потреб; здатність до співпраці, ініціативність; гармонійні стосунки) компоненти.

При цьому, найбільш вдалою вважають класифікацію дитячо-батьківських відносин, в якій представлено опис узагальнених його типів: «прийняття-відторгнення», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха».

Визначено, що тип дитячо-батьківських відносин переважно зумовлює образ дитячо-батьківської взаємодії, який включає в себе відображення і прийняття молодшим школяром її форм, особистісно-орієнтуючий образ Я у дитини та батька [5; 6; 8].

Вибір батьками неадекватного типу ставлення до молодших школярів (авторитаризм, гіперопіка, гіпопротекція) викривляє цей образ та може призводити до відчуження, нерозуміння, емоційної дистанції у взаємодії. Показано, що у таких сім'ях дитячо-батьківські відносини характеризуються невмінням створювати ситуацію спільної діяльності, відсутністю взаємодопомоги, деструктивними настановами, наявністю яких призводить до погіршення клімату сім'ї, створення напруженої емоційної атмосфери, порушення взаємодії між її членами, ускладнень у соціалізації дитини. Тому особливої актуальності набуває нівелювання дисгармонії

дитячо-батьківських відносин і та формування суб'єкт-суб'єктних взаємин між ними. Водночас чинна сьогодні практика психолого-педагогічної організації стосунків батьків із дитиною-молодшим школяром вимагає постановки й розв'язання низки питань, пов'язаних зі специфікою корекції дитячо-батьківських відносин як соціально-психологічного чинника успішності процесу соціальної адаптації молодших школярів [7].

Соціально-психологічні особливості типів дитячо-батьківських відносин у молодшому шкільному віці визначалися за параметрами: ступінь розуміння та задоволення батьками потреб дитини; прийняття (привабливість, доброзичливість, емоційна підтримка) або знехтування (неприйняття) батьками дитини; ступінь дистанції у стосунках батьків із молодшим школяром; рівень емоційної близькості, прихильності, згоди між дитиною і батьками; контроль (стримання) або автономія (терпимість, самостійність, свобода) з боку батьків; непослідовність/послідовність; дисциплінарні впливи батьків. Ефективні типи дитячо-батьківських відносин (прийняття, кооперація) у молодшому шкільному віці відповідають конструктивній формі їх взаємодії та сприяють повноцінному соціально-психологічному розвитку молодших школярів, гармонізації дитячо-батьківської взаємодії. Неefективні (порушені) типи дитячо-батьківських відносин (відторгнення, авторитарна гіперсоціалізація, інфантилізація, симбіоз) у молодшому шкільному віці відповідають деструктивним формам взаємодії (дистантній, конфліктній), на основі яких сформувалися емоційно-негативні образи дитини та батьків, труднощі міжособистісного спілкування та взаєморозуміння, авторитаризм, відчуження і конфліктність. В структурі неefективних типів дитячо-батьківських відносин у молодшому шкільному віці мають місце порушення всіх її основних складових.

Запропоновано соціально-психологічну програму оптимізації дитячо-батьківських відносин, тривалість якої становила один рік з періодичністю занять один-два рази на тиждень. Програма включала в себе два блоки: корекційно-розвивальної спрямованості та підсумковий із застосуванням механізмів рефлексії, ідентифікації, проєкції. Перший блок програми передбачав аналіз даних щодо типу дитячо-батьківських відносин за формою сімейної взаємодії, а також створення позитивної установки на формувальний вплив, підвищення впевненості у собі та в успіху психокорекції. Він був орієнтований на розвиток батьківської компетентності та сензитивності, формування мотивів самопізнання і самовдосконалення, корекцію деструктивних внутрішньо-сімейних стереотипів. Крім того, на цьому етапі програми вирішувалися завдання емоційного зближення батьків і молодших школярів у спільній діяльності, закріплення нових способів спілкування в сім'ї, формування позитивної установки на майбутнє, гуманізації дитячо-батьківських відносин у молодшому шкільному віці.

У зазначеному блоці програми проводилися сімейні консультації, індивідуальна та групова психокорекція. Ефективними формами роботи виявилися соціальне проєктування; арттерапія; казкотерапія, музикотерапія.

Виражена позитивна динаміка в дитячо-батьківських відносинах та оптимізації ставлення батьків до молодших школярів простежувалася при застосуванні спільної ігрової терапії. Дієвими виявилися також бесіди над етичними проблемами; рольове програвання ситуацій; вправи на самопізнання та пізнання своєї дитини; психотехнології відтворення окремих проблемних форм дитячо-батьківських відносин. По завершенні впровадження соціально-психологічної програми корекції дитячо-батьківських відносин були створені групи підтримки сімей, з якими обговорювалися стратегії допомоги та підтримки батьків, а також тактика й стратегія їхнього психологічного супроводу в напрямку оптимізації ставлення до молодших школярів. Система соціально-психологічного супроводу батьків у забезпеченні їх успішної взаємодії з молодшими школярами передбачала моніторингові заходи. Апробація системи довела ефективність психотехнологій, що склалися з численних вправ, які проводилися в межах груп; психологічних акцій та великих рольових ігор і квестів, що охоплювали, зокрема, навчальний заклад; спільних ігрових заходів за участю молодших школярів, батьків та вихователів. Дієвими виявилися техніка об'єднання в групи для виконання спільного завдання, колективні творчі справи, що надавало можливості поширення зони варіативного розвитку всім учасникам.

Підсумковий блок соціально-психологічної програми корекції дитячо-батьківських відносин у молодшому шкільному віці передбачав оцінку ефективності впроваджених заходів. З'ясовано, що батьки здебільшого відзначали динаміку змін у поведінці молодших школярів або ж акцентували увагу на окремих позитивних моментах, але деякі батьки вважали, що такі моменти тимчасові та пояснювали ці зрушення віковими особливостями дитини. Констатовано, що у більшості їх творів простежується динамічність і прогностичність батьківської позиції. Констатовано, що відбулися істотні зрушення в сприйнятті батьками своєї дитини. У 68,3% повторних батьківських творів акцент робився на позитивній характеристиці дитини. При описі негативних якостей, батьки намагалися пояснювати їх причину, вказувати перспективи подальшого розвитку молодших школярів і способи побудови конструктивної взаємодії з ними; робився акцент на соціальних навантаженнях, які закладені в соціальних ролях батька і матері.

В експериментальній групі зафіксовано статистично значущі відмінності за критерієм χ^2 ($p \leq 0,05$) між результатами першого та другого зрізів щодо проявів типу дитячо-батьківських відносин. Так, зменшилася кількість батьків із авторитарною гіперсоціалізацією, відторгненням, за типами симбіоз та маленький невдаха. Значно зросла кількість батьків із таким соціально бажаним типом дитячо-батьківських відносин як кооперація. Встановлено, що у батьків відзначається співвіднесення образу дитячо-батьківських відносин та особливостей образу молодшого школяра з реалізацією реальних взаємин із нею ($p \leq 0,05$). Порівняльний аналіз представленості неефективних типів дитячо-батьківських відносин у батьків контрольної групи статистично значущих відмінностей за критерієм χ^2 до і після формувальних заходів не виявив.

Виявлено позитивний вплив формувальних заходів на сприйняття молодшими школярами сімейної ситуації, свого місця в сім'ї та її образ, а також ставлення до її членів у дітей експериментальної групи. Вірогідно зменшилась напруженість та конфліктність між членами сім'ї, що сприяло зниженню тривожності, почуття неповноцінності та ворожості в сімейній ситуації (Скрит=19; $p \leq 0,01$). В експериментальній групі відбулося налагодження взаємодії у системі мати-дитина, що сприяло розвитку довільної саморегуляції, емоційної зрілості молодших школярів, а саме зменшенню імпульсивних реакцій, адекватному прояву емоцій у відповідності до соціальних норм та вимог (Скрит=15; $p \leq 0,01$). У контрольній групі статистично значущих відмінностей не відбулося. Отже, корекція дитячо-батьківських відносин як соціально-психологічного чинника успішності процесу соціальної адаптації молодших школярів потребує заходів системного впливу.

Результати впровадження соціально-психологічної програми корекції дитячо-батьківських відносин як соціально-психологічного чинника успішності процесу соціальної адаптації молодших школярів підтвердили доцільність й ефективність формувальних заходів та довели можливість її використання для гармонізації та успішності дитячо-батьківської взаємодії.

Висновки. Розвиток особистості в дитинстві відбувається під впливом різних соціальних інститутів (сім'ї, школи, позашкільних закладів, засобів масової інформації), які діють на формування особистості дитини не прямо, а через малі групи, членом яких є дитина, через живе, безпосереднє спілкування з людьми, що оточують її в цих групах. Це члени сім'ї, товариші по класу, друзі по дому, окремі люди, з якими дитина вступає в контакт. Не стільки спілкування, скільки стосунки з цими людьми визначають розвиток особистості. Цей розвиток може йти добре лише при достатньо сприятливих взаємовідносинах, в яких існує система взаємної підтримки, довіри, відвертості. При поганих взаємостосунках, навпаки, виникають перешкоди на шляху особистісного вдосконалення людини, так як люди не довіряють одне одному, проявляють себе здебільшого з негативної сторони. 28 В шкільні роки коло друзів дитини постійно збільшується, а особистісні прихильності стають більш постійними. Спілкування переходить на більш високий рівень, так як діти починають краще розуміти мотиви вчинків однолітків, що сприяє встановленню гарних взаємовідносин з ними. В початковий період навчання у школі вперше починають утворюватися неформальні групи дітей з певними правилами поведінки в них. Однак ці групи нестійкі за своїм складом і існують недовго. Діти молодшого шкільного віку ще багато часу проводять в різноманітних іграх, але їх партнерами по грі все частіше стають не дорослі люди, а їх однолітки. В шкільних групах під час гри встановлюються свої специфічні взаємовідносини з більш чи менш вираженими мотивами міжособистісних переваг. Положення учня в системі міжособистісних стосунків у класі зумовлене багатьма факторами, спільними для різних вікових груп.

Система корекції дитячо-батьківських відносин як соціально-психологічного чинника успішності процесу соціальної адаптації молодших школярів в умовах роботи навчального закладу потребує організації соціального середовища як цілісної системи, що забезпечує запуск соціально-психологічних механізмів як засобів інтеріоризації зовнішніх соціальних впливів шляхом використання активних соціально-психологічних форм і методів допомоги, спрямованих на активізацію виховного потенціалу батьків, побудову конструктивних дитячо-батьківських відносин за умови задоволення базових соціальних потреб молодших школярів із використанням розвивальних можливостей різних видів діяльності, як-то спілкування, предметно-практичної, ігрової, навчальної, трудової діяльності.

Література

1. Бриль М. М. Вплив соціокультурного середовища на розвиток дитини / М. М. Бриль // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. В. Гоголя, 2011. – Т. X : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 20. – С. 22 – 30.
2. Бриль М. М. Соціально-психологічні особливості дитячо-батьківських стосунків з дошкільниками у дистантних сім'ях / М. М. Бриль // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць // Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 2 (37). – С. 33 – 38.
3. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия : краткий лекционный курс / А. Я. Варга, Т. С. Драбкина. – СПб. : Речь, 2001. – 144 с.
4. Вовчик-Блаkitна О. О. Індивідуальні особливості емоційного розвитку дитини: стратегії педагогічного супроводу / О. О. Вовчик-Блаkitна // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 4. – С. 1 – 3.
5. Кравченко К. В. Дослідження ставлення батьків до дитини у сучасних українських сім'ях / К.В. Кравченко // Матеріали III міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм»: зб. наук. праць / За заг. ред. проф. Н. Є. Завацької, 23-24 січн. 2015 р. – Северодонецьк : Вид-во Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, 2015. – С. 88 – 90.
6. Кравченко К. В. Соціально-психологічні умови оптимізації ставлення батьків до дитини в умовах сімейної взаємодії / К. В. Кравченко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Северодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2015. – № 2 (37). – С. 12 – 18.
7. Савина Е. А. Родительские представления и установки: понятия, виды, структура / Е. А. Савина // Семейная психология и семейная психотерапия. – 2001. – № 3. – С. 85 – 95.

8. Смирнова Е. О. Опыт исследования структуры и динамики родительского отношения / Е. О. Смирнова, М. В. Быкова // Вопросы психологии. – 2002. – № 3. – С. 14 – 23.

Транслітерація

1. Bril M. M. Vpliv sotsiokulturnogo sredovischa na rozvitok ditini / M. M. Bril // Aktualni problemi psihologii : zb. nauk. prats In-tu psihologii im. G. S. Kostyuka. – Nijin : Vid-vo NDU im. M. V. Gogolya, 2011. – Т. Н : Psihologiya navchannya. Genetichna psihologiya. Medichna psihologiya. – Vip. 20. – S. 22 – 30.

2. Bril M. M. Sotsialno-psihologichni osoblivosti dityacho-batkivskih stosunkiv z doshkilnikami u distantnih sim'yah / M. M. Bril // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats // Shidnoukraïnskogo natsionalnogo universitetu im. V. Dalya. – Severodonetsk : Vid-vo SNU im. V. Dalya, 2015. – № 2 (37). – S. 33 – 38.

3. Varga A. YA. Sistemnaya semeynaya psihoterapiya : kratkiy lektsionniy kurs / A. YA. Varga, T. S. Drabkina. – SPb. : Rech, 2001. – 144 s.

4. Vovchik-Blakitna O. O. Individualni osoblivosti emotsiynogo rozvitku ditini: strategii pedagogichnogo suprovodu / O. O. Vovchik-Blakitna // Praktichna psihologiya ta sotsialna robota. – 2006. – № 4. – S. 1 – 3.

5. Kravchenko K. V. Doslidjennya stavlennya batkiv do ditini u suchasnih ukraïnskikh sim'yah / K.V. Kravchenko // Materiali III mijnar. nauk.-prakt. konf. «Aktualni pitannya sotsialnoï ta praktichnoï psihologii u koordinatah suchasnih paradigm»: zb. nauk. prats / Za zag. red. prof. N. С. Zavatskoï, 23-24 sichn. 2015 r. – Severodonetsk : Vid-vo Shidnoukraïnskogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalya, 2015. – S. 88 – 90.

6. Kravchenko K. V. Sotsialno-psihologichni umovi optimizatsii stavlennya batkiv do ditini v umovah simeynoi vzaemodii / K. V. Kravchenko // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Shidnoukraïnskogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalya. – Severodonetsk : Vid-vo SNU im. V. Dalya, 2015. – № 2 (37). – S. 12 – 18.

7. Savina E. A. Roditelskie predstavleniya i ustanovki: ponyatiya, vidyi, struktura / E. A. Savina // Semeynaya psihologiya i semeynaya psihoterapiya. – 2001. – № 3. – S. 85 – 95.

8. Smirnova E. O. Opyit issledovaniya strukturyi i dinamiki roditelskogo otnosheniya / E. O. Smirnova, M. V. Byikova // Voprosyi psihologii. – 2002. – № 3. – S. 14 – 23.

Frolova L. B.

STUDY OF SPECIFIC CHILD-BATH RELATIONSHIP INFLUENCE ON SOCIAL ADAPTATION OF YOUNG SCHOOLS

The article analyzes the specifics of the influence of child-parent relationships on the social adaptation of younger schoolchildren. It has been shown that the socio-psychological correction of child-parenting relations should be aimed at preventing the use of ineffective types of parental attitude towards junior pupils, the

creation of a new emotionally rich experience of child-parent relationships, the detection of violations in the structure of family relationships and the building of parents' motivation to change the forms of interaction with junior schoolchildren; making changes aimed at optimizing all structural components of the attitude of parents to the child, increasing their awareness of the functional relationship of their own behavior with the behavior of the child.

Key words: *junior schoolchildren, child-child-parenting relations, psychological correction.*

Фролова Лілія Борисівна - здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.364.2

Шрамко І.А.

СОЦІАЛЬНА ПІДТРИМКА ВАГІТНИХ ЖІНОК ТА МАТЕРІВ-ГОДУВАЛЬНИЦЬ

В статті проаналізовано особливості психологічного забезпечення соціальної підтримки вагітних жінок. Розкрито сутність методичного підходу, що ґрунтується на емпіричних даних, які включають дослідження, спрямовані на гармонізацію психологічного стану вагітних жінок та матерів у післяпологовий період. Розглянуто методичний комплекс психологічного забезпечення соціальної підтримки жінок. Зазначено роль соціального психолога і зміст соціальної роботи з психологічного забезпечення.

Ключові слова: *психологічне забезпечення, психологічний стан, вагітні жінки, матері, методичний підхід, соціальна підтримка.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства проблема соціальної підтримки вагітних жінок та матерів-годувальниць стала однією з важливіших проблем сьогодення. Наявність економічної, політичної та національної напруги, відсутність взаєморозуміння між людьми, агресія призводить до все більшого виникнення та розвитку у жінок негативних психологічних станів. Тривожність та депресія в загальному вигляді – це результат специфічної соціальної взаємодії, що виникає як наслідок розбіжності інтересів, поглядів або цілей і супроводжується негативними емоційними переживаннями. Кожна особистість сповнена протиріч. Для ефективного вирішення виникаючих протиріч сучасній жінці необхідно мати достатній рівень теоретичних знань, володіти практичними навичками поведінки, мати високо розвинений рівень емоційно-вольової сфери. Протиріччя, крім змістовної сторони, мають емоційну складову, яка виявляється в характері переживань

особистості. Якщо емоції не контролюються, то жінки часто-густо відходять від вирішення проблемного питання і переключаються на докори і образи, що призводить до поглиблення протиріч. Тому важливою навичкою при розв'язанні протиріч життя є не стільки вивчення правил безконфліктного спілкування, а скільки вміння жити у ситуації, керувати нею, усвідомлювати напрямок її розвитку та вміння контролювати свої емоції. Враховуючи вище сказане актуальною стає проблема формування гармонійного стану жінок у періоди вагітності та після пологів, яка, як свідчить аналіз наукових досліджень, передбачає здатність жінки визначати свої цілі, позицію й інтереси і в ситуації, задовільно і гідно їх відстоювати, вміння обрати ефективну стратегію поведінки та адекватні способи реагування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема соціальної підтримки вагітних та годувальниць в останні роки активно досліджується, як в зарубіжними так і українськими авторами. Питання сутності соціальної підтримки розглядали Н.Авдєєва[1], Т.Анисимова[2], Д.Боулбі[3], Т.Бредлі [4], Ф.Варга[5]. Предметом уваги та вивчення дослідників були зміст понять «материнство» та «готовність до материнства» (О.Денисова[6], Ф.Кинг [7]), соціальні умови формування готовності до материнства (Р.Овчарова[8]).

Однак, незважаючи на широке коло досліджень, присвячених означеній проблемі, залишається багато питань, які потребують подальшого вивчення. Зокрема, у сучасних наукових роботах питання науково-теоретичного обґрунтування процесу формування психологічного забезпечення соціальної підтримки вагітних та матерів представлені недостатньо. Залишаються дискусійними питання однозначного тлумачення поняття “психологічне забезпечення”, єдиного розуміння його структури, особливостей його генези та функціонування у особистості у критичні періоди життя. Отже, неоднозначність й суперечливість підходів стосовно явища соціальної підтримки, складність та багатоплановість означеного феномену потребують обґрунтованого його висвітлення і поглибленого вивчення.

Мета статті – визначити особливості соціальної підтримки вагітних жінок.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Для реалізації завдань емпіричної частини дослідження були відібрані методики, спрямовані на вивчення тих характеристик, які відбивають психологічні механізми забезпечення соціальної підтримки. Обрані методики дозволяють дослідити не тільки ті модули психологічних складових материнської сфери, які фасілітують її прояви, але й біполярні до них – такі, що піддають материнство інгібіції: домінуючі інстинкти, ірраціональні настановлення, соціальну тривогу, міжособистісну залежність, інтолерантність до невизначеності, непродуктивні фактори прийняття рішень. Наведемо результати, за якими нами отримано значущі відмінності на 5% точності рівні психологічних вимірювань.

За наслідками дослідження, у жінок, які пройшли спеціальну підготовку на базі ЦБК «Народження», спостерігався стабільний психоемоційний стан і граничне значення активності і самопочуття ($4,26 \pm 0,07$ проти $4,03 \pm 0,09$), що є нормальним післяродовим явищем і пов'язане виключно з фізичним дискомфортом. Подальші дослідження в 3 місяці показали граничний показник настрою, що пов'язано з фізіологічними процесами – встановленням лактації і можливою лактаційною кризою. У 6 місяців відмічалися сприятливий емоційний фон матерів-годувальниць та тенденції до його подальшої стабілізації. Це дозволяє зробити висновок, що своєчасно надана соціальна підтримка дає змогу стабілізувати показники самопочуття, активності і настрою матерів-годувальниць на належному рівні.

Паралельно проводилося тестування контрольної групи жінок, у яких виявлено низькі показники самопочуття ($3,16 \pm 0,06$), активності ($3,30 \pm 0,04$), настрою ($3,90 \pm 0,08$), що інтерпретовано як несприятливий психоемоційний фон.

Після проведеного первинного тестування жінкам, які не пройшли спеціальну підготовку, була надана відповідна допомога – консультація фахівця-психолога з лактації, в яку була включена основна інформація щодо психології та фізіології грудного вигодовування, основних правил і норм розвитку й поведінки дитини, особливостей психологічного стану, оцінки поточної ситуації, практична допомога, надання рекомендацій щодо застосування корегувальних методик тілесно орієнтованої терапії у догляді за дитиною (в практиці ЦБК «Народження» це методики Б.З. Драпкіна «Лікування материнською любов'ю» та «Гніздо») та проведення групової дихальної релаксації раз на день. Через тиждень тестування повторювалось. Релаксаційні методики проведено за авторською програмою за умов ЦБК «Народження».

Після проведення консультації відмічалися тенденції до стабілізації психоемоційного стану (середній показник самопочуття змінився з $3,16 \pm 0,02$ до $3,80 \pm 0,04$; активності – з $3,30 \pm 0,05$ до $3,80 \pm 0,07$; настрою – з $3,90 \pm 0,06$ до $4,73 \pm 0,02$). Жінки були позитивно настроєні й упевнені в своїх діях. Їм була надана психологічна допомога, проведений груповий тренінг з психологічних особливостей періоду годування груддю, рекомендована методика «Гніздо», спрямована на формування стабільної системи «мати-дитина». Низький показник активності був пов'язаний, на наш погляд, виключно з післяпологовим періодом.

Виявлено високий рівень ситуативної тривожності у жінок, які не проходили спеціальну підготовку (40%), що значно знизився після отримання відповідної допомоги фахівця-психолога з лактації (до 20%). Враховуючи причини стресових ситуацій, можемо зробити висновок, що рівень надання соціальної допомоги та підтримки матерям у пологових будинках повністю виключає психологічну компоненту, що позначається на психоемоційному стані жінок.

Рівень особистісної тривожності у жінок, які не проходили спеціальну підготовку, відмічався на порядок вище (10% у порівнянні з 3% підготовлених жінок до консультації психолога), що дозволяє зробити такий висновок: у жінок з вираженою особистісною тривожністю в результаті надання своєчасної допомоги та соціальної підтримки емоційний стан стабілізується. У подальшій соціальній роботі жінки з вираженою особовою тривожністю вимагали більше уваги з боку фахівця, були схильні до емоційних перепадів, втрачали впевненість в собі.

У жінок, що проходили спеціальну підготовку на базі ЦБК «Народження», не відзначено високого рівня тривожності, їх емоційний стан був стабільним. Повторна консультація призвела до збільшення відсотку за показниками низької та помірної тривожності.

У групі жінок, що проходили спеціальну підготовку в області лактації, наступні опитування були проведені через 3 та 6 місяців і показали стабільний психоемоційний стан матерів-годувальниць. Через 2 місяці після народження дитини жінки-годувальниці навчалися за програмою ЦБК «Народження» школи матерів. Опитування на третьому місяці виявило низький рівень ситуативної тривожності, він спостерігався у 67% матерів-годувальниць, помірний рівень ситуативної тривожності спостерігався у 33%. Високий рівень тривожності не відзначено.

На етапі шести місяців низький рівень ситуативної тривожності спостерігався у 76% матерів-годувальниць, помірний рівень ситуативної тривожності спостерігався у 24%. Показник помірної тривожності на етапах годування в 3 та 6 місяців частіше за все пояснюється фізіологічними лактаційними кризами, які спостерігаються з причини гормональних перебудов у організмі матері. Високий рівень тривожності не відзначався ні на жодному з етапів дослідження, що підтверджує своєчасність підготовки жінки до грудного вигодовування та її впевненість у собі. Остаточна стабілізація емоційного стану спостерігається при наближенні до першого півріччя.

За результатами тестування 76% матерів-годувальниць були інтерналами, тобто вважали, що події, що відбуваються з ними залежать, перш за все, від їх особистісних якостей (компетентності, цілеспрямованості, рівня здібностей), що пов'язано, перш за все, з відповідальністю за свою дитину. У цих групах наголос в роботі з матір'ю робився на інформованість самої жінки, надання практичної соціальної допомоги, настанову на позитивні результати її роботи, що впливало на самооцінку та впевненість у собі. Жінкам-інтерналам рекомендовано застосовувати методики з елементами тілесно-орієнтованої терапії.

У групі жінок-екстерналів наголос зроблено на роботі з сім'єю: відношенні навколишнього середовища до грудного вигодовування, намірах жінки-годувальниці, активній допомозі, оскільки адекватна допомога й підтримка близьких вирішально впливали на емоційний стан і здатність гувати груддю.

В експериментальній групі жінок, що пройшли спеціальну підготовку з грудного вигодовування на базі ЦБК «Народження», спостерігався високий відсоток (94%) нормального психічного стану. Оскільки висока ймовірність неврозу не відмічалася та показник пограничного стану склав 6% (за анкетними даними 5% жінок мали медичні втручання у пологовий період), додаткова консультація після першого тестування не передбачалась. На третьому і шостому місяці жінки навчалися за програмою школи матерів ЦБК «Народження», за результатами тестування показник виріс до 98% і залишався надалі стабільним. У 2% матерів-годувальниць стан відмічався як граничний, що було пов'язане із труднощами, обумовленими фізіологічними особливостями, а також відповідною ситуацією в родині. 2% годуючих матерів отримали консультацію психолога та застосували методики з елементами тілесно-орієнтованої терапії.

У групі жінок, що не проходили спеціальну підготовку з грудного вигодовування, спостерігався високий показник пограничного стану (71%), у 17% жінок відзначалася висока ймовірність неврозу та у 12% - нормальний стан. У групі жінок, які не проходили підготовку у ЦБК «Народження», результати оцінювались до і після проведення консультації - через тиждень після початку використання корегувальних методик тілесно-орієнтованої терапії у догляді за дитиною, методик Б. Драпкіна «Лікування материнською любов'ю» та «Гніздо» і проведення групової дихальної релаксації раз на день. Через тиждень тестування повторювалось. Релаксаційні методики за програмою ЦБК «Народження» практикувались щодня перед наступним етапом діагностики. На наступному етапі тестування показник високої ймовірності неврозу та пограничного стану зменшився на 15%. Методика довела необхідність своєчасної підготовки до грудного вигодовування, що передбачає більшу ефективність соціальної допомоги та підтримки жінкам-годувальницям.

Малюнки жінок, які не проходили підготовку на базі ЦБК «Народження» і не отримали своєчасну консультацію фахівця-психолога з лактації, у кількості 76% потрапили до категорії «Тривога й невпевненість в собі», «Конфлікт із ситуацією материнства». На етапах діагностики 3 та 6 місяців на малюнках у 31% випадків промальовувалося бажання матері відділитися від дитини (у вигляді просторової дистанції).

Жінки, які проходили спеціальну підготовку, спочатку виявляли незначні симптоми тривоги, високих показників не було виявлено, у 60% матерів відмічалась сприятлива ситуація. Після консультації психолога на другий день сприятлива ситуація була відмічена у 80% матерів, 20% знаходились у категорії «Незначні симптоми тривоги». Через 3 місяці незначні симптоми тривоги спостерігалися у 35% жінок, сприятлива ситуація відмічалась у 70% жінок. Через 6 місяців у 80% матерів відмічалася низька тривожність, у 20% - помірна.

У 35% опитаних жінок, які не проходили підготовку з лактації, спостерігалася ситуація «Тривога та невпевненість у собі», у 55% відмічалися незначні симптоми тривоги. Після консультації психолога на другий день незначні симптоми тривоги відмічалися у 35% жінок. Показник високої тривожності зменшився до 10%.

За результатами підрахування шкали післяродової депресії, досліджуваних було поділено на три групи за кількістю набраних балів: 1-5 балів – низький рівень післяродової депресії (12 жінок), 6-11 балів – середній рівень післяродової депресії (26 жінок), 12-30 балів – високий рівень післяродової депресії (8 жінок). Таким чином, з вибірки виявилось 53% жінок з середнім рівнем післяродової депресії, 28% досліджуваних з низьким рівнем та 19% з високим рівнем.

Наступною досліджувалася залежна змінна психологічної готовності жінок до материнства (ПГМ). Для дослідження ПГМ обрано методику PARI і використано три шкали: надмірна турбота, відчуття самопожертвування, прагнення прискорити розвиток дитини. Ці шкали найбільш відповідають психологічній готовності до материнства. За допомогою методики PARI визначено рівень психологічної готовності до материнства жінок з різним рівнем післяродової депресії.

В групі з низьким рівнем післяродової депресії не виявлено жодної жінки з високим чи низьким рівнем психологічної готовності до материнства.

Група з середнім рівнем післяродової депресії була поділена на дві: перша – жінки з середнім рівнем психологічної готовності до материнства (показники по методиці PARI у діапазоні між 10 та 18 балами), друга – жінки з низьким рівнем психологічної готовності до материнства (показники в діапазоні між 5 та 9 балами).

Група з високим рівнем післяродової депресії також була поділена на дві підгрупи: перша – жінки з середнім рівнем психологічної готовності до материнства, друга – жінки з низьким рівнем.

В процесі дослідження не було виявлено жодної жінки з високим рівнем психологічної готовності до материнства. Ці результати тестування ще раз підтверджують зміну сімейних стереотипів і цінностей.

Таким чином встановлено, що жінки з післяродовою депресією мають низький рівень психологічної готовності до материнства. Це пов'язано з тим, що коли жінки відчували на собі симптоми депресії (наприклад такі як відсутність або зниження апетиту, розлади сну, відсутність сил і бажання щонебудь робити, що супроводжується постійним відчуттям втоми, неможливістю концентруватися на простих життєвих ситуаціях, головними болями, мігренню) їм важко було оцінювати ситуацію й адекватно реагувати на оточуюче середовище.

Наведемо дані щодо рефлексії вагітних і невагітних жінок за методикою А.Карпова. Схарактеризовано рівні, де існують статистично достовірні та значимі відмінності. Показано, що всі показники рівня рефлексії (будь-то

загальної, перспективної, ситуативної чи ретроспективної) у вагітних жінок вищі, ніж у невагітних. Встановлено, що показники ретроспективної та перспективної рефлексії статистично достовірних та значущих відмінностей не мають. Але, якщо аналізувати рівень загальної рефлексії, то можна побачити, що в середньому, показники вагітних жінок значущо перевищують показники невагітних. Що стосується ситуативної рефлексії, то тут ми також можемо побачити, що така відмінність існує, тобто рівень ситуативної рефлексії у вагітних жінок значущо перевищує рівень ситуативної рефлексії у невагітних.

Встановлена різниця в стандартному відхиленні показників: стандартне відхилення у вагітних жінок значно менше, ніж у невагітних. Це може свідчити про наявність звуження варіативності уявлень щодо власного життя у вагітних жінок. Як показали результати розрахунків критерію гомогенності дисперсій, усі показники вагітних жінок наближені до середнього значення рівня ситуативної рефлексії, в той час, як усі показники невагітних жінок мають значне відхилення від середнього значення. На нашу думку, такі відмінності свідчать про наявність значимих змін в житті жінки під час вагітності. Ми вважаємо, що, знаходячись в стані вагітності, жінка постійно забезпечує безпосередній самоконтроль своєї поведінки та діяльності. Постійно прислухаючись до свого маля, жінка в повному розумінні проживає основний принцип багатьох терапевтичних напрямків "тут і тепер". Можемо стверджувати, що навіть сприйняття світу у вагітної жінки значно відрізняється від сприйняття невагітної, оскільки вагітна жінка сприймає його через своє тіло, постійно рефлексуючи, аналізуючи та прислухаючись.

Показники рівня загальної рефлексії у вагітних жінок значно перевищують показники невагітних. Стандартне відхилення вагітних жінок значно менше, ніж стандартне відхилення невагітних жінок. Ці показники свідчать про те, що вагітність суттєвим чином впливає на рівень рефлексії відносно власного життя, а саме – підвищує її. Звужена варіативність уявлень вагітної жінки щодо власного життя підкреслює, що період вагітності для жінки є кризовим. Вона змінюється психологічно поряд з фізіологічними та ендокринними змінами.

Критерії „індекс неприйняття життєвих ситуацій”, „неприйняття людських якостей”, „самооцінка” та „структурованість мрії” не мають статистично достовірних відмінностей, що свідчить про те, що наявність вагітності на них майже суттєво не впливає.

Аналіз критерію гомогенності дисперсій по фактору „індекс прийняття життєвих ситуацій” свідчать про те, що в середньому, показники вагітних жінок значущо перевищують показники невагітних, тобто, вагітні жінки приймають навколишній світ більш безоцінково, ніж невагітні жінки. Вони більш відкриті новому досвіду. Таким чином, виходить, що вагітність впливає не тільки на відношення жінки до свого власного життя, а й на відношення жінки до навколишнього світу.

Результати дослідження критерію гомогенності дисперсій за фактором „обсяг тематичної рефлексії” свідчать про те, що вагітні жінки міркують та аналізують в середньому набагато більше, ніж невагітні жінки. Це може свідчити про те, що під час вагітності жінка починає підходити більш серйозніше до свого життя, все більш і більш життєвих тем починають її хвилювати. Рефлексуючи своє життя, вагітні жінки наповнюють власні думки новим змістом, де перше місце належить саме появі у найближчому майбутньому довгоочікуваного маля.

Результати дослідження критерію гомогенності дисперсій по фактору „авторство життя” свідчать про те, що середні показники вагітних жінок набагато нижчі за середні показники невагітних. Тобто, ми бачимо, що знаходячись у стані вагітності, жінка більше не відчуває себе автором, творцем свого життя, а скоріше підкоряється долі, своїй майбутній дитині або близьким. Ми можемо припустити, що саме під час вагітності для жінки стає важливим постійна присутність близької людини поруч, саме такої людини, котра на деякий час зможе замінити її „внутрішнього автора”, автора життя. Невагітні жінки, в свою чергу, відчувають себе авторами свого життя, бо ніяких суттєвих фізіологічних та психологічних змін з ними не відбувається.

Результати дослідження критерію гомогенності дисперсій за фактором „ставлення до минулого досвіду” свідчать про те, що в середньому невагітні жінки більш позитивно відносяться до свого минулого досвіду. Цілком можливо, що саме наявність вагітності надає жінці статус більш серйознішої особи, що в свою чергу, повністю знецінює минулий досвід, зосереджуючись на „тут і тепер”. Встановлено, що можливо не тільки знецінення, але й недооцінка. Настільки потужно вагітні жінки зосереджені на теперішньому часі, що минулий та майбутній досвід ніби стає їм зовсім непотрібним.

Результати критерію гомогенності дисперсій за фактором „інтенсивність планування” свідчать про те, що в середньому невагітні жінки планують набагато інтенсивніше, ніж вагітні. Результати, отримані щодо даного фактора тісно переплітаються зі вже обговореними вище результатами ситуативної рефлексії. Тобто, низька інтенсивність планування вагітних жінок може пояснюватися високим рівнем ситуативної рефлексії та зосередженням саме на теперішньому моменті. Таким чином, що ситуація має наступний вигляд: вагітні жінки максимально приймаючи всі ті обставини, котрі їх оточують, зосереджуються на теперішньому моменті та намагаються якомога більше отримати задоволення від життя.

Отже, провідне місце в роздумах та в відношенні до навколишнього життя у вагітних займає саме контакт зі своєю ще ненародженою дитиною. Саме тому, цінність народження дитини стає домінуючою у вагітних жінок. В свою чергу, хочеться зауважити, що рівень гедоністичних цінностей у вагітних жінок майже зовсім відсутній. Можливо, знаходячись в такому особливому стані як вагітність, жінка-таки відсторонює своє власне життя, свої задоволення. Тепер вона несе відповідальність за свою дитину, тим самим,

забуваючи про себе та свої бажання. Ми припускаємо, що з появою вагітності, жінка переходить на наступний щабель свого власного життя, де вже нема місця розвагам та пустошам.

Висновки. У ході проведеного теоретичного аналізу встановлено, що під терміном «психологічне забезпечення соціальної підтримки материнства» переважна більшість дослідників розуміє здатність фахівця-психолога самостійно дослідити та в складі соціальної системи побудувати повноцінне життя жінки в період вагітності та після пологів, тобто контролювати стан і управляти здоров'ям та жінки та її дитини, використовуючи для цього суспільство, сім'ю і культуру. Цей феномен передбачає також здатність жінки стійко і гнучко переносити труднощі і життєві перешкоди, при цьому швидко регенерувати як фізичне, так і емоційне здоров'я.

У нашому дослідженні соціальна підтримка виступає як інтегральна якість, що включає в себе здатність сприймати життєві події як виклики, а не як загрози; здатність до усвідомлення та гармонійного вирішення завдань соціального буття; спроможність будувати повноцінне життя й керувати як власними внутрішніми, так і зовнішніми ресурсами у складних умовах дисгармонійного соціуму та змін. Соціальна підтримка жінок диференціюється низкою соціально-психологічних змінних, до яких необхідно віднести міжособистісну взаємодію, здатність до рефлексії; психологічне благополуччя, толерантність до невизначеності в умовах вагітності та після пологів.

Формування соціальної підтримки передбачає в перспективі вирішення низки теоретичних завдань, що включають: розробку детермінаційних, критеріальних і структурно-функціональних основ цієї інтегральної якості суспільства; обґрунтування нових методів відбору та структурування змісту освіти і нових психологічних технологій. Необхідні додаткові дослідження мають забезпечити можливість розробки конкретних і успішних програм формування життєстійкості жінок у кризові періоди життя.

Література

1. Авдеева Н.Н. Психология Вашего младенца / Н.Н. Авдеева. – М.: Крон-пресс, 2014. – 280с.
2. Анисимова Т.И. Причины нарушений материнско-младенческой привязанности / Т.И. Анисимова // Сб. науч. работ по материалам II-й Междунар. конф. «Перинатальная психология и медицина». – М.: МГУ, 2017. – С.12 – 18.
3. Боулби Д. Привязанность / Джон Боулби. – С.-Пб.: Гардарики, 2013.– 300 с.
4. Бредли Т. Г. Невероятная правда о материнстве / Тревор Грив Бредли – Минск: Добрая книга, 2016. – 370 с.
5. Варга Ф.Я. Структура и типы родительского отношения / Федор Яковлевич Варга: дис. канд. психол. наук. 19.00.07. – М.: МГУ, 1987. – 200 с.

6. Денисова Е.А. Искусство кормления грудью / Е.А. Денисова. – Донецк: ДП ИМЦ «Вень У», 2006. – 380 с.
7. Кинг Ф.С. Помощь матерям в кормлении грудью / Ф.Сэведж Кинг. – М.: WHO/CDR/95.8, 1995. – 250 с.
8. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства / Р.В. Овчарова. – М.: Изд-во ин-та психотерапии, 2003. – 250 с.

Транслітерація

1. Avdeeva N.N. Psychologij'a Vashego mladenza / N.N. Avdeeva. – М.: Kronpress, 2014. – 280s.
2. Anisimova T.I. Prichiny narushenij materynsko-mladencheskoj pryv'azannosti / T.I. Anisimova // Sb. nauch. rabot po materialam II-й Mezhdunar. konf. «Perynaral'naj'a psychologij'a i medicina». – М.: MGU, 2017. – S.12 – 18.
3. Boulby D. Pryvjazannost' / Djon Boulby. – S.-Pb.: Gardaryki, 2013. – 300 s.
4. Bredly T. G. Neveroj'atnaj'a pravda o materinstv'e / Trevor Griv Bredly. – Minsk: Dobraj'a kniga, 2016. – 370 s.
5. Varga F.Ya. Struktura i typi roditel'skogo otnoshenij'a / Fedor Jakovlevych Varga: dis. kand. psihol. nauk. 19.00.07. – М: MGU, 1987. – 200 s.
6. Denisova Ye.A. Iskusstvo kormlenija grud'yu / Ye.A. Denisova. – Donezk: DP IMZ «Ven' U», 2006. – 380 s.
7. King F.S. Pomosch' materj'am v kormlenii grud'yu / F.Sevedz King. – М.: WHO/CDR/95.8, 1995. – 250 с.
8. Ovcharova R.V. Psihologicheskoj'e soprovozhdenij'e roditel'stva / R.V. Ovcharova. – М.: Izd-vo ins-ta psihoterapii, 2003. – 250 s.

Shramko I.A.

SOCIAL SUPPORT FOR PREGNANT WOMEN AND MOTHER-HANDLING

The article analyzes the features of psychological support for pregnant women. The essence of the methodical approach based on empirical data, including studies aimed at harmonizing the psychological state of pregnant women and mothers in the postpartum period is disclosed. The methodological complex of psychological support of womens' social support is considered. The role of the social psychologist and the content of social work on psychological support are indicated. Presents a thorough theoretical analysis of the problem of psychological support of womens' social support during pregnancy and postpartum period. The social support of women is considered as the ability to perceive life events as the ability to realize and harmonize the tasks of social life, the ability to build a healthy life and to manage both their own internal and external resources in the difficult conditions of the disharmonious society. In the work, theoretically substantiated and empirically investigated such internal personal components of social support of women as reflexivity, psychological well-being, tolerance to uncertainty and factors of decision-making in uncertainty situations, proactive suppressive behavior. Specifics of factors of social support of

women are determined; The relationships of pregnancy's viability with psychological characteristics, which are facilitated or subjected to inhibition are revealed. Theoretical-psychological and methodological approaches to the diagnosis of psychological peculiarities of women's viability during pregnancy and postpartum are improved; have further developed the position regarding the specifics and content of psychological characteristics of pregnant women, in particular, dominant instincts, irrational guidelines, psychological well-being, social anxiety, interpersonal dependence. Based on the results obtained in the work, practical recommendations for optimizing the psychological viability of women during pregnancy and postpartum development have been developed.

Key words: psychological support, psychological state, pregnant women, mothers, methodical approach, social support.

Шрамко Ігор Анатолійович – здобувач кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.92

Ванченко Л.В.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто актуальні психологічні проблеми управління персоналом на залізничному транспорті. За результатами емпіричного дослідження проведено аналіз факторів, які сприяють формуванню психологічних проблем управління персоналом на залізничному транспорті.

Ключові слова: психологічне забезпечення системи управління персоналом; професійні цінності; ціннісні орієнтації; розвиток персоналу; ефективний керівник, актуальні психологічні проблеми управління персоналом.

Постановка проблеми. У 2010 році розпочато реформу залізничного транспорту, яка здійснюється відповідно до Державної цільової програми реформування залізничного транспорту, основною метою виступає розвиток конкуренції на ринку залізничних перевезень та підвищення ефективності діяльності галузі, що потребує прийняття принципових рішень по вдосконаленню структури, методів та принципів управління залізничним транспортом. Однією з найважливіших складових результативного реформування галузі є створення сучасної системи психологічного забезпечення управління персоналом на залізничному транспорті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема психологічного забезпечення системи управління персоналом на залізничному транспорті,

попри всю її актуальність, не виступала раніше предметом спеціального дослідження, що зумовило визначення наукового завдання дослідження, яке полягає в систематизації матеріалів досліджень про зміст психологічних проблем професійної діяльності персоналу, визначенні основних складових системи управління персоналом на залізничному транспорті та дослідженні особливостей її психологічного забезпечення.

Проблеми специфіки *професійної діяльності працівників залізничного транспорту* вивчали З. Бологин, А. Єфремова, І. Ламаш, Г. Нессонов, І. Ріхтер, В. Самсонкін, Т. Селюкова, І. Філатова.

Психологічним проблемам управління на залізничному транспорті приділяли увагу такі автори як Н. Бурносів, В. Галахов, Н. Зайченко, В. Зверев, В. Зух, Є. Климов, Б. Левин, О. Носкова, А. Перепелюк, В. Самсонкін, В. Старовойт.

Аспекти практичної психології на залізничному транспорті розглядалися у працях В. Зверева, В. Компанієць, Н. Латишева, А. Перепелюка, В. Сердюка, В. Самсонкіна, С. Солдатової, О. Філь [1].

Метою статті є теоретичний аналіз наукових джерел щодо дослідження актуальних психологічних проблем управління персоналом на залізничному транспорті та аналіз дослідження факторів, які сприяють формуванню психологічних проблем управління персоналом на залізничному транспорті. Запропоновано шляхи вирішення проблем.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Мета емпіричного дослідження – дослідити психологічні проблеми системи управління персоналом на залізничному транспорті. В основу емпіричного дослідження покладено гіпотезу про те, що існує взаємозв'язок між організаційною культурою, яка формує систему управління персоналом на залізничному транспорті, та впливом психологічної компетентності керівника залізничному транспорті на цей процес. Основою психологічного забезпечення системи управління персоналом на залізничному транспорті виступає розвиток психологічної компетентності керівників залізничного транспорту. Завдання експерименту – визначити психологічні проблеми управління персоналом на залізничному транспорті.

Вибірка дослідження склала 250 осіб. Дослідження проводилось в структурних підрозділах ПАТ «Укрзалізниця» (2015-2016), а саме: на базі вагонної дільниці станції Київ-пасажирський регіональної філії «Південно-Західна залізниця» (вибірка склала 52 особи); на базі регіональної філії «Південна залізниця» (вибірка склала 164 особи); на базі апарату управління ПАТ «Укрзалізниця» (вибірка склала 11 осіб); на базі ДТГО «Львівська залізниця» (вибірка склала 23 особи).

Для емпіричного дослідження ми застосовували авторський діагностичний інструмент «Комплексна діагностика психологічної компетентності керівника», розроблений О. Філь, Л. Ванченко [2]., під час розроблення якої використано два основних підходи, які спираються на

процедуру виміру: суб'єктивний підхід, що передбачає здійснення діагностики на основі відомостей, які повідомляють про себе досліджувані в анкеті; проєктивний підхід, коли діагностика здійснюється на основі аналізу особливостей інтерпретації матеріалу, який стає об'єктом проєкції (експресивні проєктивні методики, метод незавершених речень).

В анкеті авторського діагностичного інструменту містилися запитання (методика незавершених речень) щодо найбільш типових проблем в діяльності керівника (питання № 5), формування сприятливих умов для ефективної роботи керівника з точки зору важливості для роботи на посаді у майбутньому (питання № 6) та схематичне/символічне відображення образа-асоціації керівника (питання № 18), які дали змогу провести контент-аналіз особливостей ставлення керівників залізничного транспорту до професійної діяльності, визначення змісту та направленості (професійні/психологічні) психологічних проблем системи управління персоналом. За допомогою методів математичної статистики отримано описову статистику.

Аналіз літературних джерел дозволив виокремити актуальні психологічні проблеми системи управління персоналом на залізничному транспорті, до яких відносяться: дезінтеграція персоналу в умовах змін, несприятливий соціально-психологічний клімат організації, необхідність формування корпоративної лояльності в структурних підрозділах, необхідність розвитку потенціалу керівного складу тощо.

Для перевірки змісту встановлених проблем та базуючись на суб'єктивному підході розглянуто *когнітивну складову психологічних проблем* шляхом здійснення діагностики відомостей про себе досліджуваних.

За результатами дослідження, які наведені у таблиці 1.:

1) Визначено основні проблеми професійної діяльності керівників лійної ланки, а саме, неналежні умови праці (72,7%) та недостатній рівень професійної компетенції персоналу (27,3%).

Таблиця 1

Проблеми професійної діяльності на залізничному транспорті

Проблеми	Кількість відповідей	%
Умови праці	8	72,7
Недостатній рівень професійної компетенції	3	27,3
Разом	11	100,0

Така ситуація може свідчити про неспроможність керівників забезпечити належні умови праці для персоналу через відсутність матеріально-технічного забезпечення структурних підрозділів, зношеність основних фондів компанії, недостатнє фінансове забезпечення матеріальної мотивації, що

призводить до невдоволеності умовами праці персоналом та, в свою чергу, до відтоку кваліфікованих спеціалістів, яким пояснюється проблема недостатнього рівня професійної компетенції персоналу.

2) Визначено основні проблеми управлінської діяльності керівників лінійної ланки: відсутність технології підбору персоналу та делегування повноважень з боку вищого керівництва (37,5%), відсутність комунікації між працівниками апарату управління та підлеглими (25%), деструктивна поведінка (18,8%) та інші – 18,9% (кумівство, невпевненість у собі, матеріальна залежність), які наведені у таблиці 2.

Таблиця 2

Проблеми управлінської діяльності на залізничному транспорті

Проблеми	Кількість відповідей	%
Відсутність технології підбору персоналу та делегування повноважень з боку вищого керівництва	6	37,5
Відсутність комунікації між керівниками окремих ланок та підлеглим персоналом	4	25,0
Деструктивна поведінка на всіх шаблях влади	3	18,8
Кумівство	1	6,3
Матеріальна залежність (існує можливість позбавлення премій)	1	6,3
Невпевненість у власних здібностях	1	6,3
Разом	16	100,0

Найбільший відсоток (37,5%) респондентів вказують на проблему відсутності технології підбору персоналу та делегування повноважень з боку вищого керівництва. Це може свідчити про відсутність дієвої системи відбору персоналу, яка б відповідала фактичним вимогам до професійної діяльності претендента на посаду та врахувала його психологічні характеристики. В пасажирському секторі дуже багато посад, які знаходяться у зоні ризику вчинення корупційних діянь, тому що є пряма можливість отримання матеріальної вигоди шляхом вчинення неправомірних дій. Отримання «легких» грошей провокує персонал на такі вчинки як хабарництво стосовного вищого керівництва з метою залишитися на такій посаді як можна довше. Така ситуація впливає на призначення персоналу на керівні посади. До даної проблеми можна віднести і кумівство, яке проявляється при призначенні працівників на «соціально та матеріально привабливі» посади. Другою проблемою, яка відзначена більшістю респондентів (25%) є відсутність комунікації між

керівниками окремих ланок та підлеглим персоналом. Таку ситуацію можна пояснити тим, що керівництвом вищої та середньої ланок приймаються рішення дуже часто без врахування думки керівників лінійної ланки та працівників, які безпосередньо впроваджують такі рішення в дійсність. Це може призводити до ускладнення умов праці та викликати обурення працівників структурних підрозділів, які не розуміють мети таких рішень та виконують їх без «ентузіазму» і внутрішньо протестуючі.

Що стосується деструктивної поведінки на всіх шаблях влади (18,8%), то на нашу думку, влада сприймається керівниками як власність і це стосується не тільки галузі залізничного транспорту, але і усіх державних секторів економіки. При переході до ринкових відносин було зламано стару систему цінностей, прийнятих у суспільстві, та методів контролю щодо її додержання, а нова тільки формується. Звідси і маємо прояви агресії, маніпуляції, залякування, приниження підлеглих з боку персоналу управлінської ланки, що можна спостерігати на селекторних нарадах під час планування роботи. Проблема матеріальної залежності (6,3%) та невпевненість у власних здібностях (6,3%), які визначені респондентами, спровокована тим, що основними інструментами впливу на залізничному транспорті виступають покарання у вигляді позбавлення премії та оголошення догани /зняття з займаної посади, що дає вищому керівництву можливість маніпулювати підлеглими у власним інтересах. Отже, 78,8% (при визначенні проблем професійної діяльності) та 69,2% (при визначенні проблем управлінської діяльності) респондентів не надали відповіді на дане запитання, що свідчить про небажання висловлювати власну думку, і вищезазначена проблема може бути наслідком такої поведінки респондентів. Використовуючи у дослідженні аналіз особливостей інтерпретації матеріалу, який стає об'єктом проєкції (експресивні проєктивні методики) ми розглянули схематичне/символічне відображення образу-асоціації керівника опитуваними. Результати проведеної роботи, викладені в таблиці 3.

Таблиця 3

Проєктивне зображення образу-асоціації керівника

Образ-асоціація керівника	Кількість відповідей	%
Схема	19	17,6
Обличчя	11	10,2
фігура людини	11	10,2
Сонце	8	7,4
керівник з колективом	6	5,6
Локомотив	5	4,6
сходи в гору	3	2,8
Квадрат	3	2,8
Коло	3	2,8
Ваги	3	2,8

Віслюк	2	1,9
Квітка	2	1,9
булава та щит	1	,9
Абстракція	1	,9
Вінні-пух та банки з медом	1	,9
Гаманець	1	,9
Гори	1	,9
дім із цегли	1	,9
капітан за штурвалом на кораблі	1	,9
знак "супер"	1	,9
кінь, книга та батарейка	1	,9
корабель пливе за течєю без капітана	1	,9
блискавка	1	,9
людина з грамотою та батогом	1	,9
медуза	1	,9
смайлик	1	,9
людина в скафандрі з восьма руками	1	,9
павук на павутині	1	,9
мураха на горі мурашника	1	,9
людина за круглим столом з підлеглими	1	,9
щоденник	1	,9
слуховий апарат	1	,9
трикутник	1	,9
портфель	1	,9
самурай	1	,9
орел	1	,9
корона	1	,9
ракета	1	,9
рибка	1	,9
трикутник	1	,9
керівник зайняв перше місце	1	,9
Піраміда	1	,9
"кубик-рубик"	1	,9
система у системі	1	,9
Разом	108	100,0

Найбільш поширеними малюнками образа-асоціації керівника стали:

1) Схема (17,6%) – характеризує об'єкта з інтелектуальним складом мислення, для яких найбільш важливу роль відіграють загальні відомості про різні явища (рис. 1), але при цьому відсутня індивідуальність, людський фактор під час виконання професійної діяльності. Тобто на перше місце виходять інструкції та правила, орієнтовані на виконання виробничого процесу. Це пояснюється специфікою діяльності на залізничному транспорті, значну роль при цьому відіграє необхідність забезпечення безпеки руху на транспорті.

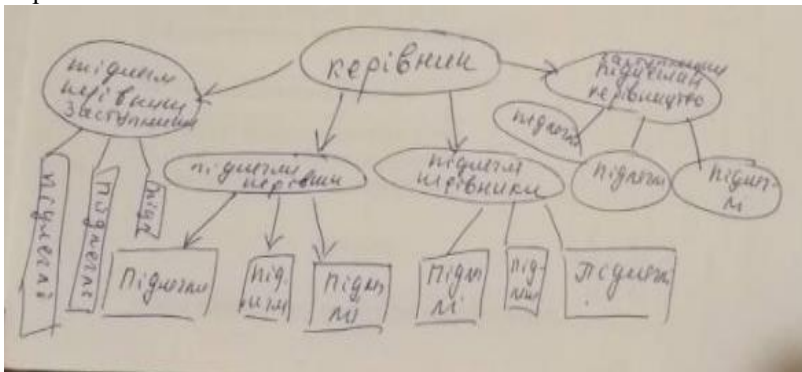

Рис. 1. Схематичне відображення образа-асоціації керівника

2) Обличчя (10,2%) говорить як про високу емоційність і чутливість персоналу так і вказує на деструктивну поведінку керівників (рис. 2.), яка виражається у відображеному емоційному стані обличчя. Відсутні вуха можуть свідчити про те, що керівники не прислухаються до думки інших.

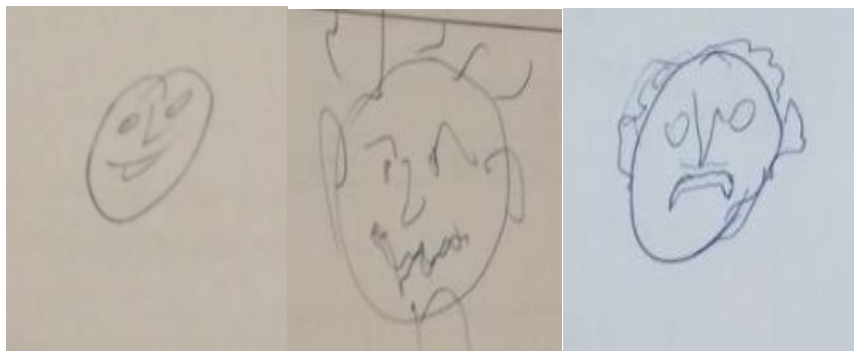

Рис. 2. Символічне відображення образа-асоціації керівника

3) Фігура людини (10,2%) – дрібні малюнки свідчать про відчуття неспокою, тривоги (рис. 2) та у окремому випадку неможливість змінити обставини, як наприклад фігура людини з мускулами (рис. 3.), опущеними униз, може свідчити про недостатні повноваження у вирішенні питання при наявності

необхідного потенціалу.

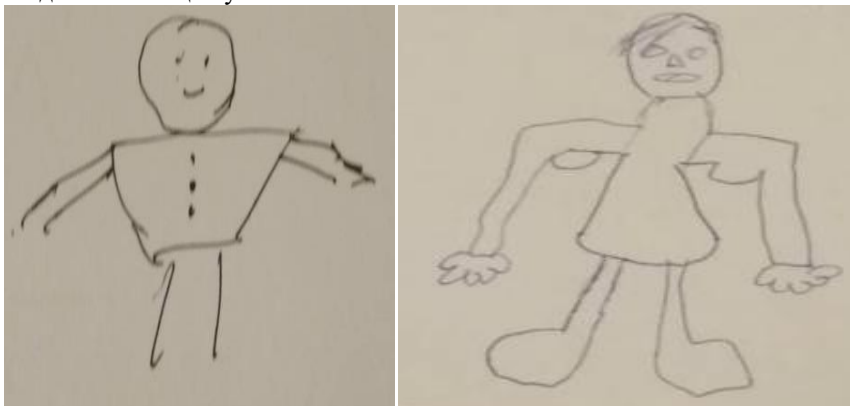

Рис. 3. Символічне відображення образу-асоціації керівника

4) Сонце (7,4%) – такий малюнок може свідчити про психологічну напруженість у професійній діяльності, відсутність довіри та дружнього ставлення, бажання позитивних емоцій (рис. 4);

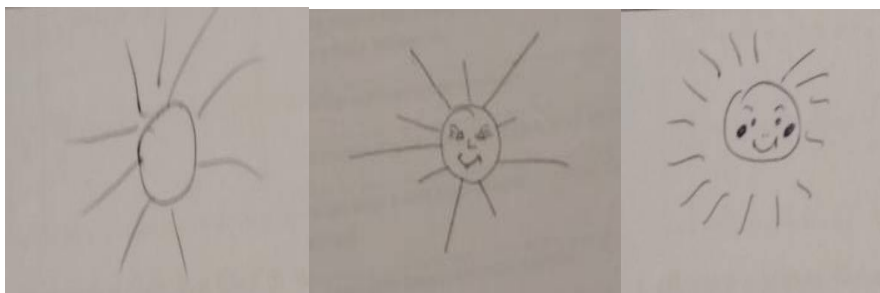

Рис. 4. Символічне відображення образу-асоціації керівника

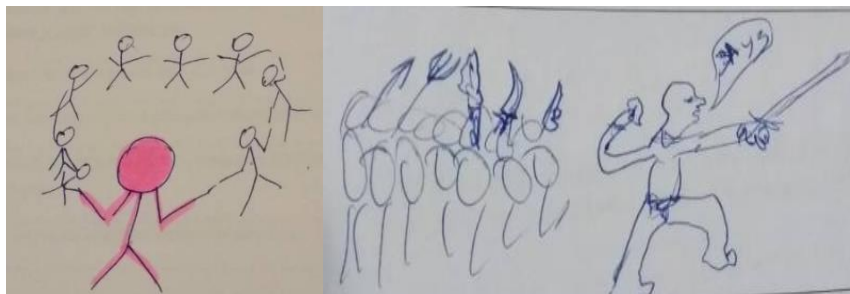

Рис. 5. Символічне відображення образу-асоціації керівника

5) Керівник з колективом (2,4%) – такий малюнок може свідчити про бажання працювати у сприятливому соціально-психологічного кліматі організації. Звертає на себе увагу малюнок, коли людина з мечем направляє колектив зі зброєю в бій з гаслом «За Укрзалізницю!», таким чином може проявлятися ситуація щодо примушення персоналу працювати у складних умовах під «високі» гасла з боку керівників, яким потрібно виконувати показники «ефективності» роботи (рис. 5)

б) Малюнки: гаманець – 4,2%, орел – 4,2%, корона – 4,2%, рибка – 4,2%, сходи в гору – 4,2% (рис. 6.), вказують на деструктивну поведінку керівників та визначають пріоритет матеріальних цінностей, бажання бути при владі, мати високий статус тощо.

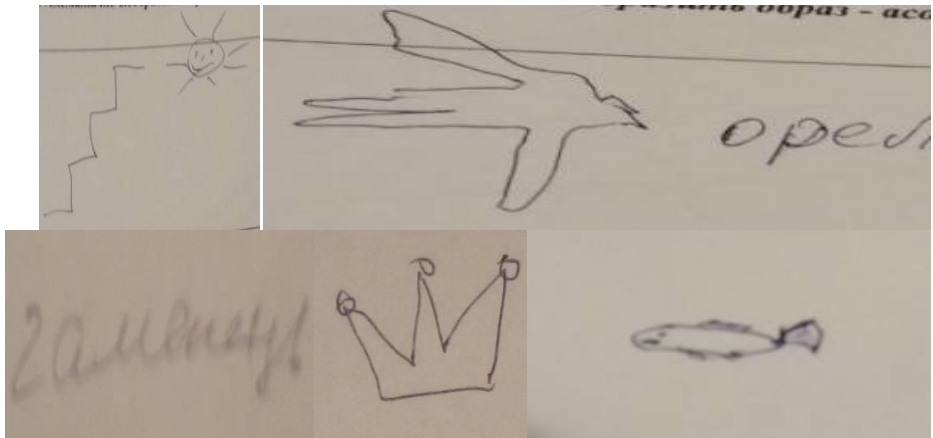

Рис. 6. Символічне відображення образа-асоціації керівника

Наступним етапом дослідження проблем управління персоналом на залізничному транспорті було визначення респондентами шляхів формування сприятливих умов для ефективної роботи в майбутньому. За результатами дослідження, які наведені у таблиці 3., встановлені наступні актуальні проблеми управління:

- проблеми створення належних умов праці, підвищення рівня соціального та матеріального забезпечення персоналу, вирішення професійних проблем та мотивації персоналу, підвищення престижу професії ті іміджу компанії у сукупності становлять 49,9%;

- створення компетентної управлінської ланки, впровадження кадрової політики, розвитку та мотивації персоналу, впровадження новітніх технологій, удосконалення роботи з персоналом у сукупності становлять 33,4%;

- необхідність змін системи управління компанією, генерація нових ідей, аналітичне дослідження щодо фінансової діяльності та використання кадрового потенціалу у сукупності становлять 16,7%.

Шляхи вирішення проблем управління на залізничному транспорті

Шляхи вирішення проблем	Кількість відповідей	%
Створення належних умов праці, підвищення рівня соціального та матеріального забезпечення персоналу	38	20,2
Створення компетентної управлінської ланки, мотивація персоналу	26	13,8
Вирішення професійних проблем, мотивація персоналу	25	13,3
Впровадження кадрової політики, розвитку та мотивації персоналу	20	10,6
Впровадження новітніх технологій, удосконалення роботи з персоналом	17	9,0
Зміна системи управління компанією	22	11,7
Підвищення рівня матеріального забезпечення персоналу та престижу професії	17	9,0
Створення позитивного іміджу компанії, мотивація персоналу	14	7,4
Генерація нових ідей, підвищення рівня матеріального забезпечення персоналу	5	2,7
Аналітичне дослідження щодо фінансової діяльності та використання кадрового потенціалу	4	2,1
РАЗОМ	188	100,0

Найбільший відсоток (49,9%) респондентів вважають, що існуючі проблеми управління на залізничному транспорті можливо вирішити шляхом підвищення іміджу компанії та престижу професії, що в свою чергу призведе до поступового підвищення рівня соціального та матеріального забезпечення персоналу, створення належним умов праці.

Така увага з боку персоналу до підвищення рівня соціального та матеріального забезпечення пояснюється тим, що імідж компанії в дуже короткий термін став втрачати рейтинг конкурентоспроможної організації. Як приклад, у рейтингу заробітної плати в Україні залізничники станом на 2016 рік займали 15 місце, з 2010 року втрачено 4 позиції.

Наступним варіантом вирішення проблеми управління респонденти (33,4%) вбачають створення компетентної управлінської ланки шляхом впровадження кадрової політики, розвитку та мотивації персоналу,

використання новітніх технологій з метою удосконалення роботи з персоналом. 16,7 % респондентів вважають за потрібне впровадити зміни у системі управління компанією шляхом створення умов для генерації нових ідей та проведення аналітичного дослідження щодо фінансової діяльності компанії і використання кадрового потенціалу.

Крім загальних шляхів вирішення проблем, зазначених працівниками усіх рівнів, серед керівників середньої ланки з'явився акцент на необхідності генерації нових ідей та аналітичного дослідження щодо використання кадрового потенціалу, які не зазначені у відповіді керівників лінійної та вищої ланки. Створення компетентної управлінської ланки та підвищення престижу професії на залізничному транспорті запропоновано керівниками вищої та середньої ланок.

Загалом, при визначенні проблем управління на залізничному транспорті для керівників лінійної ланки найбільш актуальною проблемою виступає необхідність формування сприятливого соціально-психологічного клімату в організації (20,8%), для керівників середньої ланки – проблема низького рівня людського фактору у забезпеченні професійної діяльності (26,5%), для керівників вищої ланки – проблема щодо відсутності розуміння персоналом компанії стратегії розвитку компанії, бачення та місії, що в свою чергу призводить до дезінтеграції персоналу в умовах змін (25%).

Використовуючи суб'єктивний підхід, що передбачає здійснення діагностики на основі відомостей, які повідомляють про себе досліджувані в анкеті, та проєктивний підхід, коли діагностика здійснюється на основі аналізу особливостей інтерпретації матеріалу, який стає об'єктом проєкції, нами визначено основні психологічні проблеми системи управління персоналом на залізничному транспорті:

1) відсутність дієвої системи управління персоналом (кадрової політики та системи розвитку та мотивації персоналу, системи підбору персоналу, формування кадрового резерву, формування компетентної управлінської ланки, соціального забезпечення, створення профілів посад, впровадження новітніх технологій удосконалення роботи з персоналом тощо);

2) відсутність внутрішньої комунікації;

3) деструктивна поведінка;

4) низький рівень іміджу компанії та престижу професії на залізничному транспорті;

5) відсутня діагностика системи управління персоналом щодо ефективності використання кадрового потенціалу;

6) необхідність формування сприятливого соціально-психологічного клімату в структурних підрозділах залізничного транспорту (висока емоційна напруженість у колективі, відсутність довіри та дружнього ставлення, бажання позитивних емоцій);

7) низький рівень організації командної роботи;

8) дезінтеграція персоналу в умовах змін (відсутність інформації у

персоналу щодо змін, які відбуваються в компанії).

На нашу думку, вищезазначені психологічні проблеми є наслідком: а) побудованої організаційної системи, яка не відповідає вимогам сучасності (в умовах постійних змін така організаційна система стає недієздатною, тому що перебудова внутрішніх процесів, які б забезпечували їх інтеграцію, здійснюються дуже повільно через особливості функціонування бюрократичної системи), б) демографічні тенденції, які призводять до дефіциту персоналу з необхідним рівнем кваліфікації, в) структурні зміни, скорочення персоналу, г) втручання «великої політики» у господарську діяльність компанії у продовж останніх років, що спричиняє високу текучість персоналу вищої ланки керівництва. Все це призводить до дезінтеграції та створює умови щодо наближення кризи в системі управління персоналом на залізничному транспорті.

Імідж компанії, яка по суті упродовж довгих років являлася монополістом у сфері залізничних перевезень та, якщо можна так сказати, була «державою у державі» – самостійно забезпечувала потреби галузі (промисловість, соціальні заклади, медичні заклади, заклади освіти та харчування та інше), в дуже короткий термін став втрачати рейтинг конкурентоспроможної організації. Система, яка була ефективною за умови довготривалої стабільності, стала «титаніком» в умовах змін, що відбуваються у державі сьогодні. Про все це також свідчать дані, презентовані керівництвом ПАТ «Укрзалізниця» у 2017 році (рис. 7).

ПАТ «Укрзалізниця» 2017

Рис. 7. Витяг із презентації основних аспектів стратегії розвитку ПАТ «Укрзалізниця» на 2017-2021 роки [3]

На даний час в Департаменті управління персоналом ПАТ «Укрзалізниця» поступово створюються умови щодо формування таких елементів системи управління як розвиток персоналу та управління кар'єрою,

застосовуються нові методи та процедури підбору персоналу, залучаються спеціалісти з інших галузей на керівні посади, але до кардинальних змін це на даний момент не призвело. Для перезавантаження такої складної структури необхідно, за нашою думкою, впровадження психологічного забезпечення системи управління персоналом в цілому та корпоративної культури, яка забезпечить позитивний розвиток бренду самої компанії і престижу професії залізничного транспорту, як окремого елемента даної системи.

Як один із шляхів вирішення зазначених проблем ми пропонуємо створити в організаційній структурі ПАТ «Укрзалізниця» галузевий Центр соціального-психологічного забезпечення управління персоналом, діяльність якого буде направлена на забезпечення наступних функцій:

- корпоративна психодіагностика – розробка, апробація, стандартизація корпоративного комп'ютерно-діагностичного комплексу «Персонал УЗ»;

- корпоративна система психологічного забезпечення управління персоналом;

- психологічний аудит організаційного середовища та кадровий аудит професійної відповідності персоналу;

- розробка мотиваційних програм за показниками ефективності професійної діяльності;

- медико-психологічний супровід працівників підприємств – контроль психофізіологічних станів працівників стресогенних професій;

- психологічне консультування працівників апарату управління (управлінське, корпоративне, особистісне);

- корпоративний клієнт-центр (робота з клієнтами (внутрішніми, зовнішніми); вивчення потреб клієнтів, оцінка задоволеності клієнтів, оцінка якості послуг);

- корпоративний асесмент-центр (корпоративне навчання, розробка методології та проведення тренінгів особистісного розвитку, цільові тренінги (касири квиткові, начальники поїздів пасажирських та інші);

- корпоративний імідж-центр: зв'язки з ВНЗ (розробка психологічних профілів випускників і програм професійної адаптації, оцінка психологічної готовності випускників до професійної діяльності); розробка та стандартизація корпоративного кодексу, норм, правил корпоративної поведінки та відповідальності за її дотримання; антикорупційна поведінка, психологічна безпека УЗ) та ін.

На перших етапах розроблення та впровадження даної структури, пропонується в Департаменті управління персоналом створити відділ соціального-психологічного забезпечення управління персоналом, діяльність якого буде направлена на розроблення та поступове впровадження психологічного супроводу елементів системи управління персоналом, розроблення програм розвитку науково-дослідних проектів та стандартизації концепції, яка проектує та забезпечує впровадження результатів програм розвитку науково-дослідних проектів в діяльність ПАТ «Укрзалізниця».

До функцій відділу соціального-психологічного забезпечення управління персоналом необхідно віднести координацію роботи зі службами кадрової та соціальної політики (НОК) та відділами кадрів регіональних філій ПАТ «Укрзалізниця» (рис. 8.)

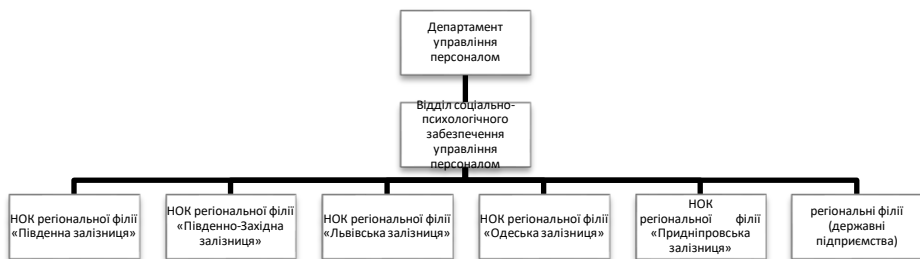

Рис. 8. Структура взаємодії підрозділів щодо психологічного забезпечення системи управління персоналом на залізничному транспорті

У 2015 році було зроблено перші кроки у цьому напрямку – керівництву ПАТ «Укрзалізниця» було надано пропозиції щодо розгляду концепції впровадження психологічного забезпечення системи управління персоналом на залізничному транспорті. Відповідно до розглянутої пропозиції було укладено договір про професійне співробітництво Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України та ПАТ «Укрзалізниця» щодо підвищення конкурентоздатності персоналу, корпоративного розвитку, модернізації системи управління персоналом та ефективності професійної діяльності персоналу [1].

З метою реалізації нової стратегії Укрзалізниці щодо відбору працівників на посаду начальника поїзда (пасажирського) нами було здійснено аналітико-експериментальну роботу з проведення психологічної експертизи основних нормативних документів, які регламентують професійну діяльність начальника поїзда (пасажирського) щодо психологічного забезпечення їх професійної діяльності та психологічної компетентності: Постанова Кабінету Міністрів України «Про Положення про дисципліну працівників залізничного транспорту» від 26.01.1993 № 55; Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Випуск 66. Залізничний транспорт і метрополітен (затверджено наказом Міністерства транспорту України від 28.11.2001 № 834); Інструкція начальника пасажирського поїзда, затверджена наказом Укрзалізниці від 27.04.2012 № 158-Ц. Результати аналітико-експериментальної роботи з проведення психологічної експертизи основних нормативних документів, регламентуючих професійну діяльність начальника поїзда (пасажирського).

За результатами психологічної експертизи системи психологічного забезпечення професійної діяльності начальника поїзда (пасажирського) було констатовано відсутність вимог до наявності психологічної компетентності начальника поїзда пасажирського (наприклад, таких як орієнтованість на клієнта, готовність до управлінської діяльності, стресостійкість, антикорупційна поведінка, конструктивна поведінка у конфліктних ситуаціях та інші важливі складові психологічної компетентності), розроблено модель психологічного профілю компетенцій начальника поїзда (пасажирського) для здійснення наступних процедур: психологічного кадрового аудиту професійної відповідності працівників займаній посаді; процедури відбору (добору); розробки системи мотивації за критеріями KPI; формування корпоративної культури; атестація/оцінка персоналу (оцінка персоналу по компетенціях); управління кар'єрою (ротація, переміщення персоналу, формування кадрового резерву); навчання і розвиток персоналу: внутрішньо-корпоративне навчання (тренінги, семінари, майстер-класи) та інше.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1) На теоретичному рівні встановлені наступні актуальні проблеми психологічного забезпечення системи управління персоналом на залізничному транспорті: дезінтеграція персоналу в умовах змін; необхідність адаптації корпоративної культури компанії до сучасних вимог ринкових відносин; несприятливий соціально-психологічний клімат організації; необхідність розвитку психологічної компетенції конкурентоспроможного керівного складу; відсутність єдиної концепції розвитку психологічного забезпечення системи управління персоналом.

2) За результатами емпіричного дослідження шляхом проведення контент-аналізу особливостей ставлення керівників залізничного транспорту до професійної діяльності, визначення змісту та направленості психологічних проблем системи управління персоналом та описової статистики підтверджено актуальні психологічні проблеми, визначені під час проведення аналізу теоретико-методологічної та науково-методичної літератури. Крім того, встановлено нові проблеми, а саме: низький рівень іміджу компанії та престижу професії на залізничному транспорті; відсутність діагностики системи управління персоналом щодо ефективності використання кадрового потенціалу; необхідність розвитку внутрішньої комунікації та командної роботи; деструктивна поведінка керівництва.

3) З метою впровадження психологічного забезпечення системи управління персоналом в цілому та корпоративної культури, яка забезпечить позитивний розвиток бренду самої компанії і престижу професії залізничного транспорту, як окремого елемента даної системи, нами запропоновано створити в організаційній структурі ПАТ «Укрзалізниця» галузевий Центр соціального-психологічного забезпечення управління персоналом.

Література

1. Максименко С.Д., Філь О.А., Ванченко Л.В. Система психологічного забезпечення управління персоналом на залізничному транспорті: основні складові, здобутки, перспективи напрямку>// Залізничний транспорт України. – 2015. - № 6. – С. 55-65.
2. Vanchenko L. Results of examination of system of psychological ensuring professional activity of the chief of the train (passenger) and aspects of psychological ensuring anti-corruption activity on railway transport. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 2016 – 3 (15).
3. Презентація аспектів стратегії розвитку ПАТ «Укрзалізниця» на 2017-2021 роки – режим доступу: https://www.uz.gov.ua/files/file/Strategy_Presentation_fin1.pdf

Транслітерація

1. Maksimenko S.D., Fil O.A., Vanchenko L.V. Sistema psihologichnogo zabezpechennya upravlinnya personalom na zaliznichnomu transporti: osnovni skladovi, zdobutki, perspektivi napryamku>// Zaliznichniy transport Ukraini. – 2015. - № 6. – S. 55-65.
2. Vanchenko L. Results of examination of system of psychological ensuring professional activity of the chief of the train (passenger) and aspects of psychological ensuring anti-corruption activity on railway transport. Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools, 2016 – 3 (15).
3. Prezentatsiya aspektiv strategii rozvitku PAT «Ukrzaliznitsya» na 2017-2021 roki – rejim dostupu: https://www.uz.gov.ua/files/file/Strategy_Presentation_fin1.pdf

Ванченко Людмила Вікторівна – аспірант кафедри психології управління Державного вищого навчального закладу «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України, м. Київ.

УДК 159.98

Харченко С.В.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ СОЦІАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА НАСТАНОВ В СПІЛКУВАННІ У КУРСАНТІВ, ЯКІ НАВЧАЮТЬСЯ В ВНЗ ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ

В статті представлені взаємозв'язки здібностей соціального інтелекту та комунікативних настанов курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання. Показано, що здібності соціального інтелекту курсантів не пов'язані з наявністю потреби впливати на інших. Доведено, що рівень соціального інтелекту курсантів негативно пов'язаний з деструктивними настановами в спілкуванні (відкрита жорстокість, обгрунтований негативізм та негативний

досвід спілкування), позитивно - з вираженістю інтерактивної настанови «Дорослий», яка відображає раціональний характер комунікативного реагування, неконформність.

Ключові слова: *соціальний інтелект, здібності соціального інтелекту, комунікативні настанови, курсант.*

Постановка проблеми. Ділове спілкування займає провідне місце в професійній діяльності сучасного поліцейського. Важливу роль в досягненні цілей спілкування мають комунікативні настанови особистості як готовність певним чином реагувати на різних партнерів у взаємодії. На думку В.В. Бойка, настанова певною мірою «керує» сприйняттям конкретних учасників спільної діяльності [2]. Комунікативна настанова обумовлена наявними у суб'єкта досвідом спілкування, ціннісними настановами, сукупністю соціальних знань тощо. Практично значущим представляється вивчення ролі соціального інтелекту як системи спеціальних інтелектуальних здібностей, які забезпечують адекватне відображення суб'єктом ситуації міжособистісної (внутрішньогрупової) взаємодії в динаміці з урахуванням ситуаційних впливів, на сутність та спрямованість комунікативних настанов сучасного поліцейського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив соціального інтелекту на особливості спілкування суб'єкта достатньо широко вивчався в психології в останні роки особливо у майбутніх спеціалістів професій типу «людина-людина» на етапі фахової підготовки. О. С. Батуріна виявила, що у майбутніх педагогів із рівнем розвитку соціального інтелекту, особливо зі здібністю розуміти вербальну експресію, тісно пов'язана міжособистісна толерантність та її окремі рівні – рівень загальної комунікативної толерантності, ступень прийняття, ступень доброзичливості, рівень довіри та терпимості до інших [1, с. 14]. На думку Н. А. Кудрявцевої, розвинений соціальний інтелект припускає психологічну автономність та незалежність суб'єкта, дозволяє протистояти тиску людей й обставин [6]. В дослідженні О. Ю. Судневої, О. В. Каракулової, С. А. Богомаз [7, с. 125] виявлено, що соціальний інтелект студентів пов'язаний з вираженою орієнтацією діяти відповідно власним переконанням і принципам та високою переконаністю в позитивній природі світу та інших людей, упевненістю в собі та своїх силах.

Л. М. Даукша та Т. М. Парай з'ясували, що чим вище загальний соціальний інтелект студентів-психологів, тим нижче категоричність в їх оцінках інших людей [4]. О.С. Міхайлова наполягає, що людям з високим соціальним інтелектом, як правило, властиві контактність, відкритість, тактовність, доброзичливість та сердечність, вони сприяють підтримці оптимального психологічного клімату. Високий соціальний інтелект також пов'язаний з інтересом до соціальних проблем, наявністю потреби впливати на інших [5, с. 33]. М. Л. Тарасенко були описані особливості спілкування та деякі настанови студентів з різними рівнями соціального інтелекту. Вчена виявила, що у студентів з дуже високим рівнем соціального інтелекту спостерігалися:

сильне збільшення маніпулятивних тенденцій, висока обережність (низькі показники імпульсивності), догматичність. За даними автора, студенти з високим рівнем соціального інтелекту мали високу сумісність у спілкуванні, контактність, гнучкість, адаптивність та свободу. Для студентів з низьким та середнім рівнями соціального інтелекту були характерні жорстко-консервативний та авторитарно-агресивний стилі спілкування [8, с. 24]. За даними Н. О. Філіної, студенти з низьким рівнем розвитку соціального інтелекту прагнуть лідерства, влади, мати вагу в очах інших, розпоряджатися, мати успіх, вони ігнорують чужі бажання, виявляють домінування та непоступливість. У процесі комунікації вони в основному використовують рішучу й категоричну форму прохань, а при опорі можуть проявляти агресію, недружелюбність, гнів, часто демонструють наполегливість, упертість, а також ігнорування прийнятих у суспільстві правил, критично ставляться до думок інших, рідко її враховують [9, с.19].

Таким чином, психологами були досліджені окремі комунікативні настанови студентів з різним рівнем соціального інтелекту. Описані негативні настанови осіб з низьким рівнем соціального інтелекту (консерватизм, інтолерантність тощо). Неоднозначні результати отримані в різних дослідженнях щодо комунікативних настанов осіб з високим рівнем соціального інтелекту.

Наявність позитивних комунікативних настанов в професійному спілкуванні поліцейського є вимогою сучасного законодавства та суспільства. Тому особливо актуальним представляється вивчення взаємозв'язків здібностей соціального інтелекту та комунікативних настанов у курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання як можливого ресурсу вдосконалення їх професійної діяльності.

Мета статті – дослідити та узагальнити взаємозв'язки здібностей соціального інтелекту та комунікативних настанов курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. У дослідженні була використана низка психодіагностичних методик: методика дослідження соціального інтелекту Дж. Гілфорда та М. Салівен, шкала соціального інтересу Дж. Крендела, шкала маніпулятивного ставлення Т. Банта, методика визначення деструктивних настанов в міжособистісних стосунках В. В. Бойка, методика вивчення комунікативних настанов особистості (за Е. Берном). У проведеному дослідженні був використаний коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Дослідження проводилося на базі Харківського національного університету внутрішніх справ, в якому прийняли участь 40 курсантів.

Соціальний інтерес як почуття спільності (за А. Адлером [6]), виявився в обстеженій вибірці курсантів пов'язаним негативним взаємозв'язком різної інтенсивності з загальним рівнем соціального інтелекту та здібностями передбачати наслідки поведінки в певній ситуації (1 субтест «Історія із завершенням», $p \leq 0,05$) та розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії,

значення поведінки людей в цих ситуаціях (4 субтест «Історія з доповненням») (див. табл. 1).

Таблиця 1

Взаємозв'язок соціального інтелекту курсантів та рівня соціального інтересу

Субтест методики Дж. Гілфорда та М. Салівен	r_s	p
Історія із завершенням	- 0,38	0,05
Групи експресій	0,27	-
Вербальна експресія	- 0,03	-
Історія з доповненням	- 0,22	-
Загальний рівень	- 0,15	-

Отриманий негативний зв'язок є наслідком, на нашу думку, дещо упередженого ставлення курсантів до суб'єктів їх професійної діяльності, орієнтацію на спілкування з правопорушником. В процесі фахової підготовки поліцейських необхідно звертати увагу на особливості їх спілкування з населенням.

Результати дослідження свідчать про те, що рівень розвитку соціального інтелекту та окремих здібностей, що входять в його склад, не пов'язаний зі схильністю курсантів до маніпулювання (див. табл. 2).

Таблиця 2

Взаємозв'язок соціального інтелекту курсантів та схильності до маніпулювання

Субтест методики Дж. Гілфорда та М. Салівен	r_s	P
Історія із завершенням	0,12	-
Групи експресій	- 0,09	-
Вербальна експресія	- 0,02	-
Історія з доповненням	- 0,18	-
Загальний рівень	- 0,05	-

Таким чином, емпіричні результати, які отримані в проведеному дослідженні, не підтверджують представлену в літературі думку про позитивний взаємозв'язок соціального інтелекту та інтересу до соціальних проблем та наявності потреби впливати на інших.

Аналіз взаємозв'язків здібностей соціального інтелекту та деструктивних настанов у спілкуванні показав наступне. Загальний рівень соціального інтелекту курсантів статистично достовірно негативно ($p \leq 0,01$) пов'язаний з такими деструктивними настановами в спілкуванні як відкрита жорстокість як негативна оцінка щодо навколишніх, обґрунтований негативізм у судженнях про людей та негативний досвід спілкування (див. табл. 3).

Взаємозв'язок соціального інтелекту курсантів та деструктивних настанов у спілкуванні

Деструктивні настанови в спілкуванні	Субтести методики Дж. Гілфорда та М. Салівен, r_s				
	1	2	3	4	Загальний рівень
Завуальована жорстокість	- 0,17	0,28	-0,51**	0,02	- 0,23
Відкрита жорстокість	- 0,35*	- 0,10	-0,33*	- 0,47**	- 0,47**
Обґрунтований негативізм	- 0,42**	- 0,04	- 0,17	- 0,07	- 0,49**
Бурчання	0,16	0,42**	0,06	0,16	0,08
Негативний досвід спілкування	- 0,34*	0,15	- 0,17	0,29	- 0,54**

Умовні позначки: * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$.

Як показано в таблиці 3, здібність передбачати наслідки поведінки суб'єктів у певній ситуації (1 субтест «Історія із завершенням») негативно вірогідно пов'язана з такими деструктивними настановами в спілкуванні як «відкрита жорстокість» ($r_s \leq 0,05$), «обґрунтований негативізм» та «негативний досвід спілкування». Здібність розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх викликала, (3 субтест «Вербальна експресія») статистично достовірно негативно ($p \leq 0,05$) пов'язана з такими деструктивними настановами в спілкуванні як «відкрита жорстокість» та «обґрунтований негативізм». Здібність розуміти логікові розвитку ситуацій взаємодії, значення поведінки людей у цих ситуаціях (4 субтест «Історія з доповненням») була пов'язана достовірним негативним взаємозв'язком з такою деструктивною комунікативною настановою як «відкрита жорстокість» ($p \leq 0,01$).

Особливо варто підкреслити, деструктивна настанова в спілкуванні «відкрита жорстокість», яка проявляється в тому, що суб'єкт не приховує й не зм'якшує свої негативні оцінки й переживання із приводу більшості навколишніх, а також обґрунтований негативізм були пов'язані негативним кореляційним зв'язком різної інтенсивності з усіма складовими здібностями соціального інтелекту.

Відзначимо, що така настанова як «бурчання», що проявляється схильністю робити необґрунтовані узагальнення негативних фактів в області взаємин з партнерами та у спостереженні за соціальною дійсністю, була пов'язана позитивним кореляційним зв'язком різної інтенсивності з усіма складовими здібностями соціального інтелекту, зв'язок зі здібністю до логічного узагальнення, виділенню загальних істотних ознак у різних невербальних

реакціях людини (2 субтест «Групи експресій») був статистично достовірним ($p \leq 0,01$).

Дані дослідження показали, що загальний рівень соціального інтелекту статистично достовірно пов'язаний ($p \leq 0,01$) з такою настановою у взаємодії як «Дорослий», яка відображає раціональний характер комунікативного реагування, неконформність на проблемні ситуації, тверезість в оцінках, неконформність, самостійність, дисципліна. Взаємозв'язок таких здібностей, що входять до складу соціального інтелекту, як здібність передбачати наслідки поведінки в певній ситуації (1 субтест «Історія із завершенням», $p \leq 0,05$) та здатність розуміти зміна значення подібних вербальних реакцій людини залежно від контексту ситуації, що їх викликала, (3 субтест «Вербальна експресія») були тісно пов'язані з даною комунікативною настановою (див. табл. 4).

Таблиця 4

Взаємозв'язок соціального інтелекту курсантів та настанов у спілкуванні

Комунікативна настанова	Субтести методики Дж. Гілфорда та М. Салівен, r_s				
	1	2	3	4	Загальний рівень
Дитина	0,14	- 0,10	-0,40**	0,31*	- 0,10
Батько	- 0,04	0,16	-0,06	0,06	0,09
Дорослий	0,30	0,04	0,34*	0,15	0,44**

Умовні позначки: * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$.

Представлені в таблиці 4 дані свідчать, що рівень розвиток окремих складових соціального інтелекту та його загальний рівень мало пов'язані з комунікативною настановою «Батько», яка проявляється в авторитетній настанові в спілкуванні. Комунікативна настанова в міжособистісному спілкуванні «Дитина» (спонтанність, розкутість, творчі пориви, імпульсивність, життєрадісність) позитивно пов'язана з розумінням мотивів та наслідків комунікативної ситуації (4 субтест «субтест «Історія з доповненням», $p \leq 0,05$) та негативно пов'язана з розумінням вербальної експресії (3 субтест «Вербальна експресія», $p \leq 0,01$). Імовірно, дана комунікативна настанова пов'язана більше певними взаємозв'язками з особистісним властивостями людини, насамперед, темпераментом.

Рівень розвитку соціального інтелекту та окремих здібностей, що входять до його складу, не були пов'язані з особистісно - орієнтованим характером спілкування (гармонійний тип спілкування).

Слабке або формальне засвоєння соціально-комунікативних стереотипів, які регламентують і оптимізують міжособистісне й ділове спілкування (відчужений тип спілкування), було статистично вірогідно негативно пов'язане з розумінням вербальної експресії ($p \leq 0,05$), що закономірно, однак взаємозв'язку з іншими здатностями, що входять до складу соціального інтелекту й загальним його рівнем не були настільки визначеним (див. табл. 5).

Взаємозв'язок соціального інтелекту курсантів та типу спілкування

Тип спілкування	Субтести методики Дж. Гілфорда та М. Салівен, r_s				
	1	2	3	4	Загальний рівень
Гармонійний	- 0,11	0,14	-0,04	- 0,14	0,04
Формальний	0,19	0,03	0,02	0,25	0,24
Відчужений	- 0,01	- 0,01	- 0,38*	0,18	- 0,17
Конфліктний	0,36*	0,13	0,02	0,25	0,21

Умовні позначки: * - $p \leq 0,05$.

Представлені в таблиці 5 дані свідчать, що конфліктний тип, що відбиває проблеми авторитарності, самолюбства й честолюбства, нетерпимості, агресивного особистого егоцентризму виявився пов'язаний позитивним зв'язком різної інтенсивності із загальним рівнем соціального інтелекту, здатністю передбачати наслідки поведінки персонажів у певній ситуації (1 субтест «Історія із завершенням», $p \leq 0,05$) тощо.

Таким чином, чим більше високий рівень соціального інтелекту, тим більше вираженої в спілкуванні є така установка у взаємодії як «Дорослий». Ця настанова передбачає раціональний характер реагування на проблемні ситуації, контроль над ними, тверезість в оцінках, неконформність, самостійність, дисципліну. Більше високий рівень соціального інтелекту в обстеженій вибірці певною мірою пов'язаний з формальним та конфліктним типам взаємодії обстежених

Висновок. Соціальний інтелект в обстеженій групі курсантів виявився не пов'язаним з інтересом до соціальних проблем, наявністю потреби впливати на інших.

Виявлено, що рівень соціального інтелекту курсантів достовірно негативно пов'язаний з такими деструктивними настановами в спілкуванні як «відкрита жорстокість», «обґрунтований негативізм» та «негативний досвід спілкування». Деструктивна настанова в спілкуванні «відкрита жорстокість», яка проявляється в тому, що суб'єкт не приховує й не зм'якшує свої негативні оцінки й переживання із приводу більшості навколишніх, а також настанова «обґрунтований негативізм» була негативно пов'язаною з усіма складовими здібностями соціального інтелекту в обстеженій групі.

Більше високий рівень соціального інтелекту в обстеженій вибірці курсантів відповідав більш вираженій інтерактивній настанові «Дорослий», яка відображає раціональний характер комунікативного реагування на проблемні ситуації, тверезість в оцінках, неконформність, самостійність, дисципліну.

Більше високий рівень соціального інтелекту в обстеженій вибірці певною мірою пов'язаний з формальним та конфліктним типам взаємодії обстежених.

Таким чином, необхідно у поліцейських формувати спеціальні навички з оптимального вирішення конфліктних ситуацій.

Література

1. Батурина О. С. Межличностная толерантность студентов педагогических вузов / О. С. Батурина – автореф. дис. канд. психол. наук. : 19.00.05. / О. С. Батурина. – Казань, 2009. – 21 с.
2. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. / В. В. Бойко. – М. : Филинь, 1996. – 211 с.
3. Даукша Л. М., Парай Т. М. Социальный интеллект и коммуникативная толерантность будущих психологов / Л. М. Даукша, Т. М. Парай // Современное состояние и перспективы развития психологии общения : материалы Междунар. науч.-практ.конф. (Гродно, 8–9 окт.2010 г.). Гродно : ГрГУ им. Я. Купалы. 2010. URL: https://psihologia.biz/psihologiya-psihologiya-obschaya_693/sotsialnyiy-intellekt-kommunikativnaya-36258.html (дата звернення: 05.02.2017).
4. Куницына В. Н. Межличностное общение. Учебник для вузов. / В. Н. Куницына, Н.В. Казаринова, В.М. Погольша – СПб. : Питер, 2001. – 319 с.
5. Михайлова (Алёшина) Е.С. Тест Дж. Гилфорда и М. Салливена. Диагностика социального интеллекта. Руководство пользователя. – СПб. : ГП «Иматон», 2001 – 51 с.
6. Сидоренко Е. В. Терапия и тренинг по Альфреду Адлеру / Е. В. Сидоренко – СПб. : ООО «Речь», 2002.– 347 с.
7. Суднева О. Ю. Социальный интеллект в структуре личностного потенциала первокурсников./ О. Ю. Суднева, О. В. Каракулова, С. А. Богомаз // Сибирский психологический журнал. – 2013. - № 48. – С. 118–126.
8. Тарасенко М. Л. Трудности межличностного общения студентов с разным уровнем социального интеллекта : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. / М. Л. Тарасенко. – Сургут, 2008. – 26 с.
9. Филина Н. А. Социальный интеллект как фактор эффективности коммуникативного процесса между социальным педагогом и детьми группы риска : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. / Н. А. Филина. – Москва, 2016. – 25 с.

Транслітерація

1. Baturina O. S. Mezhlchnostnaya tolerantnost studentov pedagogicheskikh vuzov / O. S. Baturina – avtoref. dis. kand. psikhol. nauk : 19.00.05. / O. S. Baturina. – Kazan. 2009. – 21 s.
2. Boyko V. V. Energiya emotsiy v obshchenii: vzglyad na sebya i na drugikh. / V. V. Boyko. – M. : Filin. 1996. – 211 s.
3. Dauksha L. M.. Paray T. M. Sotsialnyy intellekt i kommunikativnaya tolerantnost budushchikh psikhologov / L. M. Dauksha . T. M. Paray // Sovremennoye sostoyaniye i perspektivy razvitiya psikhologii obshcheniya : materialy Mezhdunar. nauch.-prakt.konf. (Grodno. 8–9 okt.2010 g.). Grodno :GrGU im. Ya. Kupaly. 2010.

URL:https://psihologia.biz/psihologiya-psihologiya-obschaya_693/sotsialnyiy-intellekt-kommunikativnaya-36258.html (data zvernennya: 05.02.2017).

4. Kunitsyna V. N. Mezhlichnostnoye obshcheniye. Uchebnik dlya vuzov / V. N. Kunitsyna, N. V. Kazarinova, V. M. Pogolsha – SPb. : Piter. 2001. – 319 s.

5. Mikhaylova (Aleshina) E.S. Test Dzh. Gilforda i M. Sallivena. Diagnostika sotsialnogo intellekta. Rukovodstvo polzovatelya. – SPb. : GP «Imaton». 2001 – 51 s.

6. Sidorenko E. V. Terapiya i trening po Alfredu Adleru / E. V. Sidorenko – SPb. : OOO «Rech». 2002. – 347 s.

7. Sudneva O. Yu. Sotsialnyy intellekt v strukture lichnostnogo potentsiala pervokursnikov. / O. Yu. Sudneva, O. V. Karakulova, S. A. Bogomaz // Sibirskiy psikhologicheskii zhurnal. – 2013. - № 48. – S. 118–126.

8. Tarasenko M. L. Trudnosti mezhlichnostnogo obshcheniya studentov s raznym urovnem sotsialnogo intellekta : avtoref. dis. ... kand. psikhol. nauk : 19.00.07. / M. L. Tarasenko. – Surgut. 2008. – 26 s.

9. Filina N. A. Sotsialnyy intellekt kak faktor effektivnosti kommunikativnogo protsessa mezhdu sotsialnym pedagogom i detmi gruppy riska : avtoref. dis. ... kand. psikhol. nauk : 19.00.05. / N. A. Filina. – Moskva. 2016. – 25 s.

Kharchenko S.V.

FEATURES OF THE INTERCONNECTION OF THE SOCIAL INTELLECTUAL AND THE SETTING UP IN COMMUNICATION OF THE CADETS OF THE UNIVERSITY WITH SPECIFIC LEARNING CONDITIONS

The article presents the results of studying the interrelationships of the abilities of social intelligence and the communicative setting of cadets of the university with specific learning conditions. The literature describes the negative attitudes of people with a low level of social intelligence (conservatism, intolerance, etc.). Ambiguous results were obtained in various studies on the communicative instructions of persons with a high level of social intelligence.

The study used a number of psychodiagnostic techniques: the method of research of social intelligence (J. Gilford and M. Sullivan), social interest scale (J. Krendel), scale manipulative relationship (T. Bant), method of determination of the destructive attitudes in interpersonal relationships (V. V. Boyko), the methodology for the study of communicative units of personality (by E. Bern). In the study, spearman's rank correlation coefficient was used.

The study was conducted on the basis of Kharkiv national University of internal Affairs, which was attended by 40 cadets.

Social intelligence in the surveyed group of cadets was not related to interest in social problems, the need to influence others. It is revealed that the level of social intelligence of cadets is significantly negatively related to such destructive communication guidelines as open cruelty, grounded negativism and negative communication experience.

A higher level of social intelligence in the surveyed sample of cadets corresponded to a more pronounced interactive setting «Adult». This interactive setting provides rational response to a problem situation, control, sobriety in estimates, conformist, independence, discipline.

The development of social intelligence does not directly contribute to the formation of a harmonious type of communication. The higher level of social intelligence of cadets corresponds to more pronounced formal and conflict types of their interaction. Thus, it is necessary to form special skills in the policemen for the optimal resolution of conflict situations.

Key words: *social intelligence, abilities of social intelligence, communicative setting, cadets.*

Харченко Світлана Вячеславівна – кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології, Харківський національний університет внутрішніх справ.

**ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ**

Збірник наукових праць

№ 3 (44) 2017

Том 3

**Відповідальний за випуск
Відповідальний секретар випуску**

***Н.Є. Завацька
М.В. Тоба***

Підписано до друку 28.10.2017 р.

Видавництво Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля

Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.

Умов. друк. арк. 21,5. Обл. вид. арк. 22,7.

Наклад 300 прим. Вид. № . Замов. № . Ціна вільна.